

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Πόπη Πολέμη, Για τούς Άρβανίτες της Άνδρου • Νίκος Θεοτοκάς, Οί τρομοκράτες • Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Μαθήματα από τό Κόσοβο • Άγγελος Έλεφάντης, Η γλώσσα μας κινδυνεύει!!! • Παναγιώτης Νοῦτσος, Η «πολιτισμική οικολογία» στό πεδίο του σχολείου • Έτιέν Μπαλιμπάρ, Η Εὐρώπη: Τό «άνεφικτο» μιάς εὐρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη; • Κλώντ Λέβι-Στρώς, Δομισμός και Οικολογία • Άριστειδης Μπαλτάς, Διονύσης Καψάλης: Παρουσία και παραγωγή • Άλέξανδρος Άργυρίου, Σημεία αναφοράς της πεζογραφίας του Ά. Φραγκιά • Γιάννης Κουβαράς, ό Φιλεταί(ε)ρος Λειβαδίτης • Γιώργος Φαράκλας, Ό Κάντ και ή ύπαγωγή της θεωρίας στην πράξη • Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές • Από τίς τελευταίες εκδόσεις

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 2001 • τεῦχος 84 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιανουάριος 2001
τεύχος 84 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
υποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Πόπη Πολέμη, Για τούς Άρβανίτες τής Άνδρου.....5
Νίκος Θεοτοκάς, Οί τρομοκράτες.....8

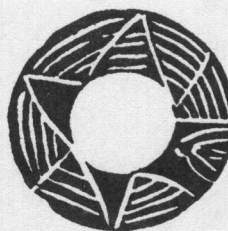
Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Μαθήματα από
τό Κόσοβο.....11
Άγγελος Έλεφάντης, Η γλώσσα μας
κινδυνεύει!!!.....15
Παναγιώτης Νούτσος, Η «πολιτισμική οικολογία»
στό πεδίο του σχολείου.....18
Έτιέν Μπαλιμπάρ, Η Ευρώπη: Τό «άνεφικτο»
μιας ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη.....22
Κλώντ Λέβι-Στρώς, Δομισμός και Οικολογία.....30
Άρριστείδης Μπαλτάς, Διονύσης Καψάλης:
Παρουσία και παραγωγή.....43

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Άλέξανδρος Άργυρίου, Σημεία αναφοράς
τής πεζογραφίας του Ά. Φραγκιά.....49
Γιάννης Κουβαράς, Ο Φιλεταϊ(ε)ρος Λειβαδίτης.....55
Γιώργος Φαράκλας, Ο Κάντ και ή ύπαγωγή
τής θεωρίας στην πράξη.....60
Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές.....62
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....64

Έξώφυλλο: Λιουμπόβ Πόποβα, Προσωπογραφία κοριτσιού
μέ σόμπα, 1908.

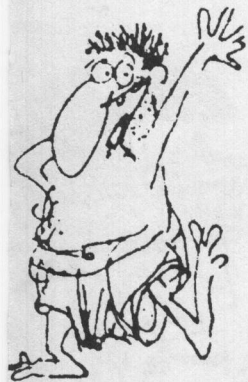
Γιά τούς Ἀρβανίτες τῆς Ἄνδρου

Θά ἦταν στήν τρίτη ἢ τετάρτη δημοτικοῦ, λίγο πρὶν ἢ λίγο μετὰ τὴν ἀπριλιανή δικτατορία, ὅταν ἡ δασκάλα μᾶς ἔβαλε νά ἀλληλογραφήσουμε μέ συνομηλικούς μας ἀπὸ σχολεῖα ἄλλων περιοχῶν. Δέν ξέρω πῶς μοιράζονταν οἱ διευθύνσεις οὔτε θυμᾶμαι ἂν τά γράμματα τά στέλναμε ὀνομαστικά. Ἀντίθετα θυμᾶμαι ὅτι τό γράμμα ἀπαραιτήτως ἄρχιζε μέ μία παράγραφο πού ἐξέθετε ἐν συντομία τό γεωγραφικό στίγμα καί τὴν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς Ἄνδρου. Ὅλοι λοιπόν ξεκινούσαμε μέ τούς μακρινούς μας προγόνους Πελαγούς πού εἶχαμε πρόσφατα ἀκούσει στό μάθημα τῆς πατριδογνωσίας ἢ εἶχαμε βρεῖ στό *Θησαυρό τῶν Γνώσεων*, τὴ σχολική ἐγκυκλοπαίδεια τῆς ἐποχῆς.

Δέν φαντάζομαι ὅμως κανέναν συμμαθητῆ μου ἀπ' τό σχολεῖο τῆς Χώρας (δέν ξέρω κατά πόσον αὐτὴ ἡ μέθοδος δι' ἀλληλογραφίας ἐφαρμοζόταν καί στά χωριά) νά ἔγραψε πῶς τό νησί αὐτό, κατά τό ἕνα τρίτο, κατοικεῖται ἐδῶ καί πέντε αἰῶνες ἀπὸ Ἀρβανίτες. Καί δέν τό γράφαμε γιατί ἀπλούστατα ἡ πληροφορία δέν εἶχε διαπεράσει τό φίλτρο τῶν σχολικῶν, ἄρα ἐπίσημων, προφορικῶν ἢ γραπτῶν γνώσεων πού καλούμαστε νά ἐμπεδύσουμε μεταλαμπαδεύοντάς τες σέ ἄλλα παιδάκια τῆς ἡλικίας μας. Κι ἄς εἶχαμε πολλοί ἀπὸ μᾶς ἀκούσει πῶς ἡ μιά γιὰ μᾶς ἦταν «ἀρβανίτισσα», κι ἄς μᾶς ἔλεγαν Κολιδᾶ, Κυρτάτα, Λουκίσα, Μανάλη, Μανδaráκα, Μάνεση, Μπάλα, Τουντασάκη ἢ Χέλμη.

Ἦμαστε παιδιά τῆς Χώρας, μιᾶς οικονομικά εὐρωστης καί πολιτικά συντηρητικῆς κοινωνίας καπεταναίων καί ναυτικῶν, πού ἀτενίζαμε ἀγέρωχοι τό μέλλον. Γόνιοι τῆς κατοχικῆς γενιᾶς, πού αὐτὴ, ὅσο νά ἔναι, δυσκολεύτηκε καί φρόντισε νά μᾶς μεγαλώσει στά πούπουλα ἔτοιμους νά κατακτήσουμε τούς αἰθέρες. Πηγαίναμε συχνά στήν Ἀθήνα γιά τούς ἀπαραίτητους γιατρούς, τά ψώνια καί τά συναφῆ. Ἐπιστρέφοντας μέ τό καράβι, πού ἔπιανε στό Γαύριο, τό λιμάνι στά βορειοδυτικά τοῦ νησιοῦ, νιώθαμε πῶς πραγματικά βρισκόμαστε στά χωρικά μας ὕδατα μόνο ὅταν καβατζάραμε τὴ Σταυροπέδα, ὅταν βλέπαμε τόν Πιτροφό καί τά ὑπόλοιπα χωριά τῆς κοιλάδας τῆς Χώρας.

Γιατί εἶναι ἀλήθεια πῶς στά βόρεια αισθανόμαστε λιγάκι ἔξω ἀπὸ τά νερά μας. Δέν νομίζω νά ἔφταιγε γι' αὐτό ὅτι εἶχαμε παρατηρήσει πῶς ἦταν σέ γενικές γραμμές πιό ξανθοί καί πιό γαλανομάτες οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ. Κι ἂν

στά μεσόγεια χωριά ἦταν πιό στενεμένοι οἰκονομικά, ἄρα ἀλλιώςτικοι, στό Μπατσὶ καὶ στό Γαύριο ἢ ἀρχόμενη τουριστικοποίηση ἄμβλυσε σιγά σιγά τίς διαφορές. Ὡστόσο νιώθαμε διαφορετικοί, ἀλλά αὐτή ἡ διαφορά δέν ἀποτελοῦσε πρόβλημα καὶ ζητούμενο, πόσο μάλλον πού συνοδευόταν ἀπό ἓνα αἶσθημα ὑπεροχῆς. "Ἄλλωστε καὶ μέ τούς Κορθιανούς εἶχαμε διαφορές —ἐκεῖνοι εἶχαν μιά προφορά βαριά—, ἂν καὶ μαζί τους ὑπῆρχε μεγαλύτερη ἐξοικείωση.

Ἄπ' ὅλα τὰ «ἀρβανίτικα» χωριά, πιό κοντινὴ στή Χώρα εἶναι ἡ Βουρκωτή, καὶ ὅπωςδήποτε ὅλοι εἶχαμε δεῖ Βουρκωτιανούς νά μᾶς πουλοῦν τυρί ἢ νά ψωνίζουν στά μαγαζιά τῆς Χώρας. Τά ροῦχα τους, συχνά μέ χτυπητά χρώματα, προφανῶς σταλμένα ἀπό συγγενεῖς τῆς Ἀμερικῆς, μᾶς ξένιζαν. Ἦταν συνώνυμο τοῦ κακοῦ γούστου, ὅ,τι εἶναι τὰ τσινάρικα στή Θεσσαλονίκη. Τῆ μυρωδιά τους, τῆ χαρακτηριστικὴ ὀσμὴ τῆς κάπνας τοῦ τζακιοῦ, τὴν ἀναγνώριζα ἀμέσως ὅταν ἔμπαιναν στό μαγαζί μας. "Ἄλλο ἂν γιὰ μένα ἀνακαλοῦσε τίς πιό ἀπολαυστικὲς στιγμές, ὅταν ἔτρωγα λουκάνικα, φουρτάλια καὶ μακαρονάδα στό καφενεῖο τοῦ Κούδη στή Βουρκωτὴ ἢ στήν αὐλὴ τῆς κυρίας Μαρίας στή γειτονικὴ Ἄρνη. Εἶχα βλέπετε τό προνόμιο νά ἐπισκέπτομαι συχνά τὰ χωριά αὐτά μέ τό σακίδιο στόν ὦμο χάρη στήν ὁδοπορικὴ ἔφεση τοῦ πατρός.

Γιατί ἐπίσης, ἄλλο στοιχεῖο διαχωρισμοῦ πού πρέπει νά θυμίσω, εἶναι ὅτι τὰ μεσόγεια ἀρβανιτοχώρια, πού ταυτίζονται μέ τίς ἀρχικὲς ἐγκαταστάσεις τῶν Ἀλβανῶν στό νησί —τά παραθαλάσσια εἶναι ὅλα μετεπαναστατικά—, εἶτε δέν εἶχαν δρόμο ἀμαξιτό οὔτε καὶ ἠλεκτρικό, σάν τῆ Βουρκωτὴ, εἶτε εἶχαν κακοτράχαλους χωματόδρομους, μέ ἀποτέλεσμα λίγοι ἀπό τούς συνομηλίκους μου νά ἔχουν ἐπισκεφεῖ τὰ ἐξωτικά ἐκεῖνα μέρη. Πιό ἐξωτικά καὶ πιό μακρινά ἀπό τό Τόκιο, τόν Παναμά ἢ τό Κέιπ Τάουν, πού ἐπανερχονταν στόν προφορικό καὶ γραπτὸ λόγο τῶν οἰκογενειῶν τῶν ναυτικῶν καὶ διαμόρφωναν τό σύμπαν μας. Στό κάτω κάτω ἀπ' αὐτά εἶχαμε δεῖ κάρτ ποστάλ καὶ τὰ σπίτια μας ἦταν γεμάτα ἀπό χαρακτηριστικὰ μικροαντικείμενα.

Τὰ γυμνασιακά θρανία θά μπορούσαν νά εἶχαν γίνει πεδίο συνάντησης, ἀφοῦ τό γυμνάσιο τῆς Χώρας ἐξυπηρετοῦσε καὶ ὅλο τό ὑπόλοιπο νησί (πλὴν Κορθίου γιὰ τίς τέσσερις πρῶτες τάξεις). Λίγοι ὅμως ἔφταναν σ' αὐτό —εἶχαν νά ξεπεράσουν μέ τὰ πόδια καὶ τό λεωφορεῖο τὴν ἀπόσταση—, μόνο ὅσοι τὰ παίρνουν τὰ γράμματα, τὰ ἀγόρια κατὰ προτίμηση, ἰδίως ἂν εἶχαν συγγενεῖς πού μπορούσαν νά τούς δεχτοῦν οἰκόσπιτους. Ἀλλά κι αὐτοὶ ἦταν μαζεμένοι καὶ κάθε ἄλλο παρά διατεθειμένοι νά ἐκθέσουν τὴ διαφορά τους σέ μᾶς πού οὕτως ἢ ἄλλως ἤμαστε οἱ καλύτεροι μαθητές καὶ καταφανῶς εἶχαμε

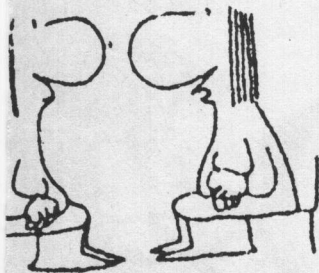

τό πάνω χέρι. Ἐξάλλου ποιά διαφορά νά ἐκθέσουν; Ἡ γλώσσα πιά, στή γενιά αὐτή, εἶχε σχεδόν ὀλοσχερῶς ἐκλείψει, γιά τούς παπούδες τους νά μιλάνε; Κάθε ἄλλη διαφορά εἰσπράττονταν ἀπλῶς ὡς κοινωνικά μειονεκτική θέση. Κι ἔτσι ἦταν. Δέν εἶχαν ἐπομένως κανένα λόγο νά τήν προβάλλουν κι ἐμεῖς —παιδιά μέ καλή ἀνατροφή, ἀπό οἰκογένειες πού εἶχαν τήν πολυτέλεια νά διδάσκουν τή φιλαλληλία— δέν εἶχαμε κανένα λόγο νά τήν ἀναζητοῦμε. Συνεπῶς ἡ συνάντηση μέ τόν «ἄλλο», πού ἦταν τόσο ἀπτός καί κοντινός, ἦταν καταδικασμένη νά ἀποτύχει. Τά ψήγματα τῆς δικῆς τους κουλτούρας, ἡ ἔστω ἐκείνης τῶν παπούδων τους, παντελῶς ἀπαξιωμένα, ἦταν καταδικασμένα κι αὐτά νά ἐκλείψουν. Ἐμεῖς, ὑπεροπτικοί καί αὐτάρεσκοι χωρίς νά τό ξέρομε, ἦμαστε καταδικασμένοι νά χάνουμε μία σημαντική συνιστώσα τοῦ χώρου ὅπου ζούσαμε, μία συνιστώσα πού θά μᾶς ἐπέτρεπε νά τόν βλέπουμε καθαρότερα, νά τόν κατανοοῦμε καλύτερα, μέ ὅ,τι αὐτό συνεπιφέρει. Τουλάχιστον ὅσο θά περιοριζόμαστε, ὅσοι θά περιοριζόμαστε στίς συμβατικές γνώσεις πού παρεῖχε τό σχολεῖο καί στή συντηρητική πλαισίωση.

Ὅλα αὐτά δέν γράφονται ἀσφαλῶς ὡς αὐτοβιογραφικό σχόλιο. Οὔτε ἀποτελοῦν συμβολή στήν πρόσφατη συζήτηση περί Ἑλλαντῶν καί Ἀρβανιτῶν ἀπό τίς στῆλες τῶν «Ἐνθεμάτων». Τήν ἀφορμή τήν ἔδωσε τό πολύτιμο βιβλίο τοῦ Τίτου Π. Γιοχάλα, Ἕνδρος, Ἀρβανίτες καί Ἀρβανίτικα (Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Πατάκη, 2000), πού κυκλοφόρησε πρόσφατα, μέ ἐκτενή εἰσαγωγική ἱστορική μελέτη γιά τήν ἄλβανική ἐγκατάσταση στό νησί, συλλογή ἄρβανιτικῶν κειμένων καί τραγουδιῶν, καθώς καί ἄρβανιτικό γλωσσάριο τῆς Ἕνδρου.

Οἱ εἰδικοί θά κρίνουν τό βιβλίο στά καθέκαστά του. Σημειῶνω μόνο πῶς βασικός πληροφορητής τοῦ Τ. Γιοχάλα στάθηκε ὁ πατέρας μιᾶς συμμαθήτριάς μου ἀπό τό Γαύριο, πού «ἔπαιρνε τά γράμματα» καί ἔκανε κάθε μέρα 35+35 χιλιόμετρα γιά νά κάτσει στό διπλανό θρανίο. Μᾶς συνέδεαν αἰσθήματα ἀμοιβαίας συμπάθειας, ἀλλά αὐτός ὁ κόσμος πού ἦταν κατά κάποιον τρόπο ὁ δικός της καί ἦταν τόσο κοντινός οὔτε μᾶς πέραγε τότε ἀπό τό μυαλό.

Γιατί τά μυαλά δέν φτιάχνονται μέ τόν ἀέρα πού ἀναπνέεις καί τό ἀλφάβητάρι τῶν ἄστρον. Φτιάχνονται ἐν κοινωνία. Καί ὅ,τι σχηματικά περιέγραψα, περίγυρος, σχολεῖο κλπ. εἶναι μία περίπτωση ἀνάμεσα στίς πάμπολλες ὅπου ἡ διαφορά καί ἡ ποικιλία δέν συνιστᾶ ἀξία ἐκατέρωθεν, δέν συνιστᾶ πλοῦτο πού ἀνοίγει τούς ὀρίζοντες, πλοῦτο πού τόν γλεντᾶς. Ἡ σχολική καί ἐπίσημη πατριδογνωσία δέν ἐπιζητοῦσε, οὔτε νομίζω ἀκόμη ἐπιζητᾶ, νά δώσει τά κλειδιά γιά τήν κατανόηση τῶν ἀνθρώπινων συσσωματώσεων μέσα

στό χῶρο καί μέσα στό χρόνο, ἐνῶ ἡ κοινωνική συμβατικότητα δέν ἐπιτρέπει, ἀναγνωρίζοντας τή διαφορά, νά στηθεῖ μαζί της ἰσότιμο πανηγύρι.

Καί βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο — γιά νά ξεφύγουμε ἀπό τό παράδειγμα πού συζητοῦμε — ὅτι ἀντίστοιχες εὐαισθησίες πού προκαλοῦν ἀνάλογες περιέργειες, καί μάτια νά βλέπεις καί αὐτιά ν' ἀκοῦς, ἄν κάπου ἀναπτύχθηκαν, αὐτό συνέβη κατεξοχήν στά περιβάλλοντα ἐκεῖνα ὅπου ἡ κατανόηση τοῦ κόσμου συνδέθηκε μέ τό αἶτημα τῆς ἀλλαγῆς του. Περιβάλλοντα, πού στή θέση τοῦ φόβου μήπως καί ἀνατραποῦν οἱ ὑπάρχουσες κοινωνικές ἱεραρχίες καί ἰσοροπίες, προέταξαν τό αἶτημα τῆς ἀναδιαπραγματεύσεως τῶν ἱεραρχιῶν καί θεώρησαν τήν κατανόηση τῶν μηχανισμῶν πού διέπουν τήν κοινωνία καί τήν ἱστορία της ἀπαραίτητη προϋπόθεση.

Πόπη Πολέμη

Οἱ τρομοκράτες

Τό φαινόμενο τῆς τρομοκρατίας ἐπιβιώνει ἀνάμεσα στούς ἀναχρονισμούς πού κατατρέχουν αὐτόν τόν τόπο. Τρέφεται ἀπό αὐτούς καί γι' ἀντίδωρο, μέ τή σειρά του, τούς ἀνταποδίδει τροφή. Χέρι χέρι φονιάδες, διῶκτες καί νεκροπομποί τρομοκρατοῦν τόν Δῆμο. Καί ροκανίζουν τή δημοκρατία. Ἐνα μπάμ!, ἕνας νεκρός στά αἵματα ἢ ἕνας τραυματισμένος. Μιά προκήρυξη πού θυμίζει τά θεοτικά «δίκια» τοῦ Παπουλάκου, ἕνα κύμα τρομοκρατικῶν εἰδήσεων κι ἐκπομπῶν γιά κλέφτες κι ἀστυνόμους καί, κάθε λίγα χρόνια, ἕνα κύμα μέτρων καταστολῆς κατά τῆς τρομοκρατίας, πού, ἀντί γιά τούς πυρῆνες τῶν θλιβερῶν αὐτόκλητων ἱπποτῶν τῆς Ἀποκάλυψης, πλήττουν τόν πολίτη καί τίς ἐλευθερίες του.

Ὅστόσο, στόν εἰκοστό αἰῶνα πού μόλις ἀποχαιρετήσαμε, τήν τρομοκρατία πουθενά δέν κατόρθωσε νά τήν ξεριζώσει ἢ καταστολή. Μόνο ἡ δημοκρατία πού γίνεται πράξη, ἡ ἐνεργός παρουσία τῶν πολιτῶν στά πολιτικά δρώμενα τήν ἔστειλε στό περιθώριο. Κι ἐδῶ εἶναι πού ἐκδηλώνεται ἀκόμα ἡ ἀμηχανία καί ἡ ἀδυναμία τῆς δικῆς μας κοινωνίας, τοῦ δικοῦ μας πολιτικοῦ πολιτισμοῦ. Διότι κατά τῆς τρομοκρατίας, στά χρόνια πού ἔζησα καί θυμᾶμαι τουλάχιστον, κανείς δέν πῆρε τήν εὐθύνη νά καλέσει τόν κόσμο νά ἐκδηλώ-

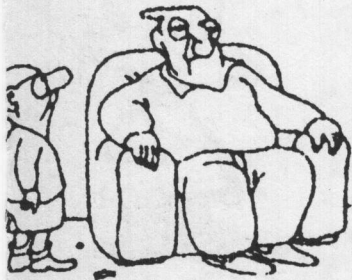

σει τήν ἀποδοκιμασία καί τήν ἀντίθεσή του. Κανείς δέν τόλμησε. Γιατί ἄραγε;

Ἄπό τόν Ἐμφύλιο καί μετά τά πιστόλια καί τά μπάμ! καταμεσῆς τοῦ δρόμου, ἀποτέλεσαν, ἐν ὀνόματι τοῦ Ἔθνους, μηχανισμό τῆς ἐξουσίας. Ὅπως καί τά «νόμιμα» μπάμ-μπάμ-μπάμ! τῶν ἐκτελεστικῶν ἀποσπασμάτων. Ὅμως, ἀπό τή δικτατορία καί ὕστερα, ἐν ὀνόματι τοῦ λαοῦ, τήν ἐργολαβία τοῦ πιστολιοῦ καί τῆς βόμβας τήν ἀνέλαβαν ἀριστερόλογες, ὀλιγομελεῖς καί σκληρά συνωμοτικές ὁμάδες ἐνόπλων. Μᾶς ἔχετε χιλιάδες σκοτωμένους, μπάμ!, σᾶς φάγαμε τόν Μάλλιο, τόν Πέτρου καί τούς ἄλλους... Θέλουμε δέν θέλουμε, μᾶς ἀρέσει ἤ ὄχι, ὡς ἐκδίκηση ἀκούστηκαν τότε αὐτά τά φονικά στ' ἀφτιά τῶν ἀνθρώπων, τῶν πολλῶν. Ἐκδίκηση. Οὔτε νόμιμο οὔτε λογικό οὔτε πολιτικό. Ἄπλά, ἐκδίκηση στά αἵματα, στούς ἐξευτελισμούς καί στούς πόνους τῶν κατατρεγμένων. Ἀκόμα κι ὅσων εἶχαν «ἀνανήψει» μέ βᾶσανα καί ἐνοχές ἀνειπώτες. Κι οἱ παλιοί τρομοκράτες, οἱ παρακρατικοί, οἱ κουκουλοφόροι καί οἱ κληρονόμοι τους, σέ μιά χώρα μέ νωπά ἀκόμα τά αἵματα στά ὀποῖα γιά χρόνια τήν ἔπνιξαν, τί μπορούσαν νά ποῦν ἐνάντια στή βία καί πῶς νά τό ποῦν; Κι ἡ Ἀριστερά —πού μόλις εἶχε ξαναβγάλει νόμιμα τή μύτη της στόν δημόσιο χώρο— ἡ μπερδεμένη στό δικά της καί ἀμήχανη ἀκόμα Ἀριστερά τῆς πρώτης μεταδικτατορικῆς νομιμότητας, ὀλιγόρησε. Ἀρπάζοντας ὅ,τι τῆς ἤρθε εὐκαιρο ἀπ' τήν παλιά σκευή της, δέν ὀνόματισε τούς τρομοκράτες, ἀπλά καί καθαρά, φονιάδες, φονιάδες σκέτο! Μόνο τούς εἶπε «προβοκάτορες» ἢ «πράκτορες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ» καί τούς μπουζούριασε μέ ὅλα τά κακά τῆς μοίρας στόν χώρο τοῦ ἀριστερισμοῦ, τῆς ἀναρχίας, τῆς αὐτονομίας. Ἀριστεριστές, ἀναρχικοί καί τρομοκράτες, ὅλοι στό ἴδιο σακί, καταγγέλθηκαν συλλήβδην σάν «προβοκάτορες» καί «πράκτορες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ». Κι αὐτό, ἐν τέλει, ἐρήμην τῶν προθέσεων καί τῶν ἐπιδερμικῶν ἀναλύσεων, συνέτεινε στήν πολιτική νομιμοποίηση τῆς τρομοκρατίας. Στό βαθμό, δηλαδή, πού οἱ ἴδιοι οἱ τρομοκράτες ἀρνιόντουσαν πῶς εἶναι «ἐνεργούμενα τῶν ξένων», διεκδίκησαν νά νομιμοποιήσουν στή συνείδηση τοῦ λαοῦ τήν ἀρμοδιότητά τους νά πιστολιζοῦν καί νά σκοτώνουν ὄχι ὡς «φονιάδες σκέτο» ἀλλά ὡς ἐκδικητές καί προφῆτες μιᾶς προδομένης ὑπόθεσης.

Ἄμηχανίες καί ἀνωριμότητες μιᾶς περιόδου δύσκολης, γεμάτης σκοτάδια καί ἀντιφάσεις. Δύσκολοι καιροί, δύσκολες κληρονομίες.

Θέλουμε δέν θέλουμε, ἡ τρομοκρατία εἶναι φαινόμενο πού, στόν ἀντίποδα τῆς νεωτερικότητας καί τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ριζώνει στίς μεγάλες διάρκειες τῆς καταστροφολογίας καί τῆς παραδοσιακῆς ἐπανάστασης. Εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

τοῦ καταστροφολογικοῦ προφήτη μέ τόν σταυρό. Δέν ἀρκοῦν συνθήματα γιά νά ἐξαλειφθοῦν οἱ ἀρχαϊσμοί. Δέν ἀρκεῖ ἡ καταγγελία γιά νά σβήσει ὁ ἀρχαῖος μύθος τοῦ Ρομπέν τῶν Δασῶν ἢ, ἂν θέλετε, ἡ μυθική προβολή καί διαχείριση τοῦ Νταβέλη ἢ τοῦ Γιαγκούλα στόν λαϊκό πολιτισμό. Χρειάζονται φῶτα. Χρειάζεται δουλειά μέ συνέχεια καί ἔνταση. Ἐπιχείρημα ζωντανό, νά κάμψει τή προσμονή τοῦ θεοτικοῦ «ἐκδικητῆ», πού εἶναι βαθειά φωλιασμένη στίς νοοτροπίες. Κυρίως, ἀπαιτεῖται αὐτό πού συνοδεύει τούς πολιτισμούς τῆς νεωτερικότητας: Κοινωνική δράση γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, συγκρότηση, δηλαδή, καί ὀργάνωση συλλογικῶν τόπων, πάνω στοὺς ὁποίους καί μόνον μποροῦν νά κατασκευάζονται ἀναχώματα ἀπέναντι στίς ἄχρονες παλίρροιες πού στρέφουν τήν ἐκάστοτε πνιγμένη λαϊκὴ ὀργή καί δυστροπία στοὺς ἔνοπλους προφήτες, στά κηρύγματα τῆς μισαλλοδοξίας, στά ἐκτεθειμένα σφάγια τῶν τηλεοπτικῶν ἐκπομπῶν, στοὺς Χριστόδουλους ἢ στὴ γεμάτη ἀδρεναλίνη καταστροφολογικὴ μοναξιά τοῦ βίντεο γκέμ, τοῦ ρεῖβ ἢ τῶν ψυχοτρόπων.

Οἱ ἐκσυγχρονιστές μας ἀκολουθοῦν τήν πεπατημένη. Διεύρυνση τῆς ἀρμοδιότητας τῶν διωκτικῶν ἀρχῶν, περιστολὴ τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων, φακέλωμα, τράπεζες γενετικοῦ ὕλικου, νέα δικονομικά ἤθη. Πόλεμος στὴν τρομοκρατία μέ τούς δικούς της τρόπους, μέ τὰ δικά της ἤθη. Βομβαρδίστε τόν πληθυσμό, κάποιον τρομοκράτη θά πάρει ἡ μπάλα!

Ὡστόσο, ὁ μόνος τρόπος τρομοκράτησης τῶν τρομοκρατῶν ἦταν πάντοτε καί συνεχίζει νά εἶναι ἡ διεύρυνση τῆς δημοκρατίας πού ἐπιτρέπει τήν ἔκφραση τῆς λαϊκῆς ὀργῆς. Καί γιά νά γίνει αὐτό, ἀπαιτεῖται συνέχεια καί ἔνταση. Ὁργάνωση τῶν πολιτῶν, δηλαδή. Ἀναγέννηση τῶν συλλογικοτήτων, τῶν συλλόγων, τῶν ἐταιρειῶν, τῶν συνδικάτων καί, γιατί ὄχι, τῶν κομμάτων. Μόνο πού ὅλα αὐτὰ συνθέτουν, ἀκριβῶς, μιὰ προοπτικὴ πού οὔτε ἡ παραδοσιακὴ δεξιὰ οὔτε ὁ πασοκογενὴς λαϊκισμὸς οὔτε οἱ κεντροαριστεροὶ οὔτε καί συντηρητικοὶ ἐκσυγχρονιστές μποροῦν καί θέλουν νά φορτώσουν τίς πλάτες τους. Διότι τὰ προτάγματα πού ἐπαγγέλλονται δέν θέλουν πολίτες ἀλλὰ πιστούς, πελάτες καί καταναλωτές.

Μένει ἡ Ἀριστερά πού, ὅμως, χρόνια τώρα ἔχει κάπου καταχωνιάσει τὰ ἐγχειρίδιά της τοῦ συντακτικοῦ καί τῆς γραμματικῆς κι ἀκόμα τὰ ψάχνει νά τὰ βρεῖ, μπᾶς καί πείσει τόν ἑαυτό της καί τούς ἄλλους ὅτι μπορεῖ νά ἀρθρώνει λόγο σταθερό καί συνεχῆ, ὅτι μπορεῖ νά ὀργανώσει τόν κόσμο της καί νά παραγάγει πολιτικὴ.

Νίκος Θεοτοκάς

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΣΟΒΟ:

Ἡ ἐπείγουσα ἀνάγκη γιὰ ἓνα νέο εἰρηνιστικό κίνημα

τοῦ Κωνσταντίνου Καβουλάκου

Οσοι συνεχίζουν νά ἀγανακτοῦν ἐνίοτε μέ τόν προφανή παραλογισμό καί τήν ἀδικία πού παράγει ὁ σύγχρονος κόσμος κατηγοροῦνται συνήθως γιὰ ἔλλειψη ψυχραιμίας, γιὰ «ύστερικές» ἢ «συναισθηματικές ἀντιδράσεις» πού ἐμποδίζουν μιὰ λελογισμένη στάση ἀπέναντι σέ ὅσα συμβαίνουν. Μποροῦμε νά δώσουμε ἓνα μερικό δίκιο σέ ὅσους λοιδοροῦν τό ξαφνικό ὅσο καί ἐφήμερο ἐνδιαφέρον πού προκαλοῦν στήν κοινή γνώμη καί στούς διανοουμένους σχολιαστές τῆς ἐπικαιρότητας ζητήματα σάν κι αὐτό τῆς χρήσης ραδιενεργῶν βλημάτων κατά τόν τελευταῖο μεγάλο πόλεμο, στή Βαλκάνια. Βέβαια, ὅ,τι ἐμφανίζεται ὡς ἀτομική ἀνεπάρκεια ἢ ἀφροσύνη τῶν ἐξεγειρόμενων ἐναντία στόν «ἡπιο» πυρηνικό πόλεμο τοῦ ΝΑΤΟ δέν εἶναι, στήν πραγματικότητα, παρά παρεπόμενο τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος τῆς «ἐνημέρωσης». Ἡ «ἐπικαιρότητα» μοιάζει πράγματι μέ βίντεο-κλίπ μεγάλης διαρκείας, ὅπου σπλάτερ καρέ διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο μέ ρυθμό πολυβόλου, παρασέρνοντάς μας σέ μάταιες, δονκιχωτικές μάχες μέ τίς αἱματοδαμμένες εἰκό-νες.

Τό ἀπεμπλουτισμένο οὐράνιο μπῆκε ξαφνικά στή ζωή μας, χωρίς κανένας νά μπορεῖ νά πει ἀκριβῶς γιατί αὐτό ἐγινε τό Γενάρη τοῦ 2001 καί ὄχι δέκα χρόνια πρῖν, ὅταν χρησιμοποιοῦνταν μαζικά κατά τοῦ Ἰράκ, ἢ γιατί τό ἐνδιαφέρον γιὰ ἓνα τόσο σοβαρό ζήτημα θά διατηρηθεῖ ἀναγκαστικά γιὰ περιορισμένο χρονικό διάστημα. Οἱ ὑπόνοιες γιὰ κατευθυνόμενη ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος, οἱ «ἀναλύσεις» πού τή συνδέουν μέ κάποιον ἀνταγωνισμό Εὐρώπης-ΗΠΑ περιορίζονται στό νά ἀναμασοῦν τό προφανές: Δέν ὑπάρχει παρά μόνο κατασκευασμένη ἀπό τά ΜΜΕ καί τά διεθνή κέντρα ἐξουσίας «ἐπικαιρότητα», τουλάχιστον τέτοια πού νά ἀπευθύνεται στίς «μάζες» καί ἄρα νά ἔχει μιὰ ὑπολογίσιμη πολιτική δραστηριότητα. Ὅμως εἶναι προφανές ὅτι αὐτό δέν ἀθώνει τοὺς ὑπαίτιους τοῦ ἐγκλήματος κατά τῆς φύσης καί τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν ἐντός της, ἐνός ἐγκλήματος πού ἐπιτελέστηκε πρῖν ἀπό δύο σχεδόν χρόνια λίγες ἑκατοντάδες χιλιό-

μετρα ἀπό τά καλά μονωμένα ἀπέναντι στή μόλυνση, βόρεια σύνορά μας. Μιὰ «ἀνεπίκαιρη» πλέον καί γι' αὐτό «νηφάλια» ἐκτίμηση τῶν συνεπειῶν αὐτοῦ τοῦ κατά τά λοιπά ἐπικαιρου ἐγκλήματος (πού ὅπως φαίνεται θά παραμείνει, χάρις στή σοφὴ ἀπόφαση τῶν συμμάχων τοῦ ΝΑΤΟ, στήν ἀφανή, καί ἄρα πραγματική, ἐπικαιρότητα γιὰ μερικά ἑκατομμύρια χρόνια ἀκόμα) μπορεῖ τώρα νά γίνει.

Τί νά πει κανεῖς γιὰ τό ἴδιο τό ζήτημα, χωρίς νά ἀποδυναμώσει τήν οὐσία του; Ἐχουν γραφεῖ, ὑποθέτω, τά πάντα. Ὅμως, ὅσο πῶς λεπτομερειακά καί μέ μεγαλύτερη τεχνική ἐπάρκεια ἀναλύονται ὅλες οἱ πλευρές τῆς ὑπόθεσης, οἱ ἐπιπτώσεις στό οἰκοσύστημα, τό πέρασμα στήν τροφική αὐτοσυντήρηση, οἱ κίνδυνοι γιὰ τοὺς χειριστές τῶν ἐπίμαχων ὄπλων, οἱ πιθανότητες μεταφορᾶς ραδιενεργοῦ νέφους μέσω τοῦ ἀνέμου στήν Ἑλλάδα, οἱ διάφοροι τύποι βλημάτων, οἱ ἐκθέσεις καί τά ἐγγράφα πού εἶχε στή χεῖρα της ἡ ἑλληνική ἢ ὅποια ἄλλη κυβέρνηση, οἱ διάφοροι ἀντίλογοι ἐκ μέρους σοβαρῶν ἐπιστημόνων, οἱ νομικές πτυχές τῆς ἀπαγόρευσης χρήσης συγκεκριμένων ὀπλικῶν συστημάτων, ἡ πιθανότητα μόλυνσης καί ἀπό πλουτώνιο, ποσειδώνιο καί ἄλλες οὐσίες μέ περίεργα ὀνόματα κ.ο.κ., τόσο περισσότερο ἀπλώνεται σταδιακά μιὰ ἀδιόρατη αἴσθηση ὅτι ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά μιὰ ἀναλαμπή τῆς τηλεοπτικῆς ὀθόνης, ἓνα μάτσο ἐφημερίδες πού ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νά κιτρινίσουν καί πού σέ μερικά χρόνια θά ἀποτελοῦν πρώτη ὕλη γιὰ ἱστορικούς γεμάτους περιέργεια γιὰ τίς συλλογικές ψυχώσεις τῆς ἐποχῆς μας.

Ὅμως ἡ ζωή μας δέν βρίσκεται στό γυαλί, καί τό ἀπεμπλουτισμένο οὐράνιο εἶναι ἐδῶ! Ἐπίσης, ὅποιος εἶχε ἀκόμα σῶας τὰς φρένας τόν Μάρτιο τοῦ 1999 γνώριζε ἤδη τότε, ἀκόμα καί χωρίς νά εἶναι εἰδικός, ὅτι ὁ βομβαρδισμός χημικῶν ἐργοστασίων καί διυλιστηρίων, στόν ὁποῖο ἐπιδόθηκαν πολύ γρήγορα οἱ ἀρχάγγελοι τοῦ ΝΑΤΟ, δέν μπορούσε παρά νά ὀδηγήσει στόν ἀργό μεταπολεμικό θάνατο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καί τῶν κατοίκων της, σύμφωνα μέ τό πρότυπο

του Ιράκ, πού ήταν φυσικά γνωστό σέ όσους έχουν τό κουσούρι νά μήν ξεχνάνε εύκολα τί γινόταν μέχρι προχθές. Η οικολογική καταστροφή καί ή χρήση όπλων πού γιγαντώνουν τίς μακροπρόθεσμες συνέπειες του πολέμου ήταν γνωστές σέ όσους διάβαζαν καμά έφημερίδα εκείνες τίς μέρες· μόνο τά μέλη του ύπουργικού συμβουλίου φαίνεται πώς τίς άκουσαν γιά πρώτη φορά τίς τελευταίες βδομάδες...

Είναι λοιπόν έντελώς άχρηστο νά περιμένει κανείς τίς λεπτομερείς μετρήσεις καί έρευνες πάνω στά άρρωστα σώματα των «άτυχων» στρατιωτών των «είρηνευτικών σωμάτων». Άκόμα κι αν οί «έπίσημες» έξετάσεις γίνονταν πραγματικά ανεξάρτητα από τίς πολιτικές βουλήσεις των κεντρικών έξουσιών, είναι άμφίβολο αν ή έπιστήμη μπορεί νά άποφανθεί μέ τρόπο κατηγορηματικό γιά τή συσχέτιση ραδιενέργειας-λευχαιμίων. Οί συνέπειες από χαμηλού έπιπέδου ραδιενέργεια είναι μακροχρόνιες, όπως γνωρίζει κάθε συνειδητοποιημένος στά οικολογικά ζητήματα πολίτης. Μπορεί κανείς νά τίς δεί στην περίπτωση του Ιράκ, αλλά

καί πάλι ύπάρχει ή «διαφορά των συνθηκών», οί διαρκείς «έπιστημονικές άμφιβολίες» κ.λπ., ώστε νά σχετικοποιηθεί ή σύγκριση μεταξύ Γιουγκοσλαβίας καί μιάς χώρας, όπου στο κάτω-κάτω ζούν θερμοκέφαλοι, άπολίτιστοι μουσουλμάνοι. Η έπιστήμη είναι από τή φύση της σκεπτικιστική. Οί ρυθμοί τής έρευνας της καί ή σταθερότητα των πορισμάτων της δέν συμβαδίζουν μέ τό έπείγον του σήματος κινδύνου πού έκπέμπει πλέον ό πλανήτης: Ο σωστός έπιστήμονας θά διατηρεί εύλογες άμφιβολίες γιά τήν άλλαγή του κλίματος τής γής, μέχρι νά βυθιστεί ή νήσος Κρήτη ή άκόμα καί μετά τή δύθισή της, μέχρι νά διασταυρωθούν τά στοιχεία καί νά βεβαιωθεί - πιθανολογικά πάντα - ότι δέν παρεμβλήθηκε κάποιος άγνωστος, αστάθμητος παράγοντας.

Πώς νά κρίνουμε λοιπόν; Ο μόνος τρόπος είναι νά ξεφορτωθούμε όλη αυτή τή σαβούρα των «άπόψεων των είδημόνων» καί των «μετρήσεων» πού μιάς κοιμίζουν γλυκά μέ τήν καθησυχαστική εικόνα των άσπροφορεμένων έπιστημόνων, οί όποιοι δαμάζουν τό κακό υποβάλλοντάς το στην βάση της παντοδύναμης γνώσης τους μέσα στ' άποστειρωμένα έργαστήριά τους, καί νά έμπιστευτούμε τήν άπλή λογική καί τήν πρωτογενή μας όρμή προς τήν αυτοσυντήρηση. Τό ζήτημα δέν είναι έπιστημονικό, αλλά πολιτικό. Άρκετοί έπιστήμονες πού ξέρουν νά λειτουργούν καί ως υπεύθυνοι πολίτες μιάς προειδοποιούν εδώ καί τόσα χρόνια γιά τήν αύξηση των κινδύνων, τους όποιους παράγει άλόγιστα ό ίδιος ό πολιτισμός. Άκόμα κι αν ή «έπιστημονική άπόδειξη» των καταστροφών συνεχίσει νά έκκρεμει στό διηνεκές, ό καθένας καταλαβαίνει εύκολα ότι ή μετατροπή τής Γιουγκοσλαβίας σέ χαβούζα άπόθεσης πυρηνικών άποβλήτων, πασπαλισμένων μέ κλοφέν καί διοξίνες από τήν καύση πετρελαίων καί χημικών, δέν συμβάλλει στην σταθεροποίηση του βαλκανικού οικοσυστήματος καί, πάντως, δέν ύπάρχει κανένας σοβαρός λόγος νά τή θεωρήσουμε ως κάτι τό «άμελητέο», πού μπορούμε εύκολα νά άνεχτούμε, σαν τους έτσι κι άλλως άνεπαρκείς έλέγχους στά μαρούλια Κοσόβου πού έκτελει ό «Δημόκριτος».

Θά ήθελα κατ' άρχάς νά επιδείξω κι εγώ «έπιστημονική εύσυνειδησία» καί ν' άποφύγω τήν τόσο άναμασημένη σύνδεση του οικολογικού έγκλήματος του NATO μέ τήν άμφισβήτηση τής νομιμότητας τής «άνθρωπιστικής επέμβασης» εν γένει, ακολουθώντας έτσι τήν έπιστημονική τάση τής άνάλυσης των προβλημάτων, των διακρίσεων σέ κατηγορίες, του διαχωρισμού τής «ήθικης» από τήν «πραγματιστική» σκοπιά κ.λπ. Αυτή ή μοδάτη «άμεροληψία» συνοψίζεται σήμερα στό έπιχείρημα ότι «πόλεμος γινόταν, οί πόλεμοι δέν γίνονται μέ γλαδιόλες, άλλο ζήτημα είναι τά μέσα κι άλλο ό σκοπός». Νά πού τά αίώνια διλήμματα επανέρχονται ξανά καί ξανά μέ τήν ίδια μορφή. Όμως ούτε καί οί ίδιοι οί άπολογητές του πολέμου καταφέρνουν τελικά νά μείνουν πιστοί σέ αυτό τον άπόλυτο διαχωρισμό. Προκειμένου νά άποκοιμίσουν τήν έτσι κι άλλ-

λιώς νωθρή κοινή γνώμη είναι αναγκασμένοι να μιμηθούν τους Κνίτες, πού τό 1986 έτρωγαν επιδεικτικά γιαουρτάκια έξω από τίς σχολές, ώστε να αποδείξουν ότι για τόν καλό κομμουνιστή υπάρχει σοβαρή διαφορά μεταξύ ανατολικών και δυτικών άτομικών έργοστασίων. Έτσι και τώρα, οι φορείς τής οικουμενιστικής, ανθρωπιστικής συνείδησης του δυτικού κόσμου είναι αναγκασμένοι ν' αγκαλιάζουν βλήματα και να κόβουν ανέμελα βόλτες σε πεδία βολών, για να μάς πείσουν ότι δέν υπάρχει κάποια άξια λόγου αντίφαση μεταξύ των χρησιμοποιημένων μέσων και των άσπλων προθέσεών τους.

Αυτή τή φορά δέν θά μπορέσουμε να διαχωρίσουμε τά μέσα απ' τούς σκοπούς, όπως ακριβώς είναι άδύνατο να διαχωρίσουμε τά φληγαφήματα περί του «έξευρωπαϊσμού» τής Ελλάδας από τό ξεπούλημα των ελληνικών δασών, τίς «σχοούρες» κατά των μεταναστών, τήν άποδόμηση ενός άνυπαρκτου κοινωνικού κράτους και τήν άπορρύθμιση μιάς ήδη άπορρυθμισμένης αγοράς εργασίας, ώστε να επιτευχθεί τό «όραμα τής ΟΝΕ». Όπως επίσης είναι άδύνατο να διαχωρίσουμε τά ιδεολογήματα περί τής «πολιτισμένης Εύρώπης των ανθρωπιστικών αξιών» από τήν πραγματικότητα τής σύμπλευσης των ευρωπαϊκών χωρών με τίς επιλογές τής υπερδύναμης. Όπως είναι, τέλος, άδύνατο να διαχωρίσουμε τή «λεβέντικη, κριτική στάση τής Ελλάδας» από τήν πραγματικότητα τής ύποταξης στους ισχυρούς και τής ουσιαστικής συνανοχής σε όσα συνέβησαν και συνεχίζονται να συμβαίνουν στή Γιουγκοσλαβία. Ο διαχωρισμός θά μάς βοηθούσε βέβαια να τά βολέψουμε κάπως με τήν ένοχη συνείδηση πού ύφέρπει ακόμα και στήν πιό άδολη δημόσια παρέμβαση ύπέρ τής απαγόρευσης τής χρήσης όπλων άπεμπλουτισμένου ουρανίου – λές και αν δέν είχαν χρησιμοποιηθεί αυτά τά όπλα δέν θά εμφανίζονταν καρκίνοι και τερατογενέσεις τά επόμενα χρόνια, ως αποτέλεσμα τής οικολογικής κατάστροφής πού προκάλεσαν ακόμα και οι «συμβατικοί» πυραυλοι. Η έποχή τής άθωότητας έχει παρέλθει άνεπιστρεπτή.

Ακόμα κι αν οι ισχυροί τρελαίνονταν και επέβαλαν απαγορεύσεις στον έαυτό τους, στο βαθμό πού ή κατάσταση των αντιπολιτευτικών δυνάμεων θά παρέμενε ή σημερινή, τίποτα δέν θά μπορούσε να έξασφαλίσει ότι οι απαγορεύσεις θά τηρούνταν πραγματικά, στο όνομα άνωτερων ιδεών και άρχών. Πώς να έχει κανείς αυταπάτες, όταν ακόμα και τό διακοσμικό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο περιορίζεται στο να ψηφίσει ύπέρ τής απαγόρευσης χρήσης βλημάτων ουρανίου, αλλά όχι και τής απαγόρευσης των πειραμάτων και των δοκιμών; Τό φάντασμα τής άπόλυτης κυριαρχίας, τό όποιο έμπύχωσε τίς φιλότιμες προσπάθειες των εκτελεστών των Βαλκανίων να βλάψουν άνεπανόρθωτα τή ζωή τής περιοχής για μερικές χιλιάδες χρόνια – τιμωρώντας με τόν πιό σκληρό τρόπο ακόμα και τούς πληθυσμούς πού αποτέλεσαν τό άλλοθι τής «ανθρωπιστικής δράσης», σαν να ήθελαν να τούς εκδικηθούν για τό θρά-

σος τους να επιθυμούν να είναι κάτι παραπάνω από απλό ύλικό χειραγώγησης– διαπερνάει με άνεση τούς τοίχους των απαγορεύσεων και των ήθικών ένδοιασμών, πού κατά παράδοση ταιριάζουν περισσότερο στους μεμψιμοιρους άδύνατους. Οι ισχυροί ή όσοι περιμένουν ύπομονετικά τόν πορτιέρη να τούς λυπηθεί και να τούς ανοίξει τήν πόρτα του κλάμπ τους έχουν άλλα κριτήρια προσανατολισμού στήν καθημερινότητα τής παγκοσμιοποιημένης «κοινωνίας τής διακινδύνευσης». Η κραταιή σκληρότητα του «έθνικού συμφέροντος» επιστρέφει σε όλόκληρο τό δυτικό κόσμο ως άλλανθαστος όδοδείκτης τής πορείας των χωρών σ' ένα ανταγωνιστικό και έπισφαλές διεθνές περιβάλλον – έστω κι αν δέν έχει ακόμα ξεφορτωθεί παντού τά σοσιαλφιλελεύθερα, «ανθρωπιστικά» του ιδεολογικά φορέματα. Μήπως αυτό δέν είναι τό βασικό έπιχείρημα και τής δικής μας κυβέρνησης για τήν παραμονή τής ΕΛΔΥΚΟ στο Κόσοβο;

Στήν πραγματικότητα, ακόμα και όσοι διάστηκαν να κραγύσουν ύπέρ τής άποχώρησης των Ελλήνων «ειρηνοποιών» είναι κατά βάθος γαλουχημένοι με τόν νέο ρεαλισμό τής ευθυγράμμισης με τό διεθνές σύστημα, δηλαδή με τή «νέα τάξη» πού άπεργάζονται οι κατεστημένες δυνάμεις στις ΗΠΑ και στήν Εύρώπη. Γνωρίζουν ότι ή έμβέλεια των οικουμενικών τους αξιών θά είναι ελάχιστη, εάν ή Ελλάδα προβεί σε μιά μονομερή ένέργεια άποχώρησης, πού θά τήν άπομόνωνε από αυτούς πού έχει επιλέξει έδώ και δεκαετίες ως συμμάχους της. Κι έτσι μένουμε και πάλι μόνο με τόν ύπολογισμό του «έθνικού μας συμφέροντος». Αυτός είναι ο λόγος πού ο «σημιτισμός» μάς έχει στερήσει κάθε άληθινή άνεξαρτησία στή σκέψη και στις πράξεις. Όσο κι αν γκρινιάζουμε ή έξεγειρόμαστε, κατά βάθος νιώθουμε κάποια άνακούφιση πού, παρά τίς διαφωνίες της, ή Ελλάδα δέν έρχεται σε ρήξη με τό ΝΑΤΟ, ούτε έρχεται σε σύγκρουση με τούς ισχυρούς και τήν Τουρκία έξαιτίας του Όσοαλάν ή τής καταστολής τής εξέγερσης στις τουρκικές φυλακές (άκολουθώντας άλλωστε σ' αυτό πιστά τό παράδειγμα των ανθρωπιστών έταίρων της), ούτε «άπομονώνεται» έπιμένοντας στις καταστροφικές έπιπτώσεις τής ραδιενέργειας στήν περιοχή μας. Άλλωστε μιά μικρή χώρα είμαστε, τί θά κερδίσουμε αν μετατραπούμε στήν «Κούβα τής Μεσογείου»;

Μέ τέτοιες άνόητες μεταφορές να κυριαρχούν στήν πολιτική μας φαντασία, έχουμε όλοι χωνέψει για τά καλά τό δίκαιο του ισχυροτέρου, πού σε λίγο δέν θά χρειάζεται ούτε καν τά φτιασίδια τής νέας, μεταψυχροπολεμικής ιδεολογίας του ένοπλου «ανθρωπισμού». Πίσω από τούς «δημοκρατικούς μας άγώνες» άκούγεται μόνο ή έπωδός του συμβιβασμού με τή σκληρή πραγματικότητα. Τό μόνο πού μάς διαφοροποιεί από τούς «συμμάχους» μας στο ζήτημα τής μόλυνσης τής Γιουγκοσλαβίας είναι ότι είμαστε πολύ κοντά της και, όσο κι αν στρουθοκαμηλίζουμε, όσο κι αν μετρούμε έπιμελώς τή μόλυνση των υδάτων και του άέρα, ώστε να

«πάρουμε μέτρα αν και όποτε χρειαστεί», κανένας μας δεν τρέφει άληθινά ψευδαισθήσεις για τίς μακροχρόνιες συνέπειές της. Άς μήν καυχιόμαστε λοιπόν για τά άντιπολεμικά άντανακλαστικά μας· είναι πολύ πιό μέτρια άπ' όσο φανταζόμαστε. Άς μήν έπαιρόμαστε για τίς οικουμενικές μας άξίες· ό λόγος τής έπίκλησής τους είναι πολύ πιό φιλάρεσκα έγωιστικός άπ' όσο θέλουμε νά πιστεύουμε.

Άπό τήν «κρίση του ούρανού» δεν πρόκειται νά βγούμε πιό σοφοί. Οί λίγοι Εύρωπαίοι (σ' αυτούς συγκαταλέγονται προφανώς και οί Έλληνες) και Άμερικανοί πού διαθέτουν άκόμα ιστορική μνήμη γνώριζαν άνεκαθεν ότι δεν ύπάρχει «δίκαιος πόλεμος» εκτός άπ' τόν άμυντικό. Όστόσο, ή ναρκωμένη δυτική κοινή γνώμη συνεχίζει νά κινείται στον άστερισμό τής πολεμόχαρης άνθρωπιστικής ρητορικής και τής τεχνοφασιστικής χειραγώγησης τών περιβαλλοντικών κρίσεων. Τό γεγονός ότι ή επέμβαση θά φονεύσει εκ τών ύστερων και χωρίς ν' άφήσει ίχνη αυτούς πού ήθελε νά σώσει μπορεί ν' άφήνει άδιάφορους τούς ήθικούς άυτουργούς του έγκλήματος, τούς λαούς τής «Δύσης», όσο αυτοί συνεχίζουν νά προσανατολίζονται μέ βάση τό κριτήριο τής προσαρμογής στην «ώμη πραγματικότητα». Αυτή ή έγωιστική άγκύλωση τών λαών πού κρύβεται κάτω άπό τό όμορφο πέπλο τής «νέας έποχής τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων», ή βαθύτερη άδυναμία τους νά δούν τήν έξάρτηση τής άυτοσυντήρησής τους άπό τήν έγκαθίδρυση εύρύτερων σχέσεων άλληλεγγύης και συνεργασίας (πράγμα πού θά σήμαινε, μεταξύ τών άλλων, άνοιγμα τών συνόρων σέ όλους τούς άνθρώπους και όχι στό κεφάλαιο, παγκόσμια άναδιανομή του πλούτου και άλλαγή οικονομικού μοντέλου άνάπτυξης) ύπόσχεται βέβαια τά χειρότερα για τό μέλλον. Άπό μιά άποψη, ό φασισμός τής μιås και μοναδικής «πραγματικότητας» είναι ήδη πραγματικότητα.

Φοβάμαι ότι ό άντιπολιτευτικός οίστρος έμποδίζει μερικούς άπό έμάς νά δούμε ότι ό Σημίτης έχει δικιο πώς ή Ελλάδα δεν θά πρέπει νά αποχωρήσει άπό τό Κόσσο, αν και έχει δικιο για λανθασμένους λόγους. Έάν θέλαμε νά είμαστε ειλικρινείς θά έπρεπε νά πούμε ότι τό «έθνικό συμφέρον», για τό όποιο μås μιλάει, είναι νά κάνουμε τά «καλά παιδιά» πού τρώνε άκόμα και ραδιενέργεια αν τά διατάξουν. Μένει μόνο νά καταπιούμε ύπάκουα τήν έπόμενη μπουκιά. Θά έπρεπε όμως επίσης νά πούμε ότι, ως συναυτουργός του ΝΑΤΟϊκού έγκλήματος (έστω κι ενάντια στη θέση τής πλειοψηφίας τών Έλλήνων), ή χώρα μας όφείλει νά παραμείνει στη θέση της, αν και είναι άυτονόητο ότι ή συμμετοχή στην ΕΛΔΥΚΟ θά πρέπει νά είναι άυστηρά έθελοντική, ενώ ή ύποχρεωτική στράτευση του ύπουργικού συμβουλίου για ένα τουλάχιστον έξάμηνο θά βοηθούσε πολύ στην άποκατάσταση τής άξιοπιστίας του στα μάτια τών γονιών πού άνησυχούν για στρατιώτες και φοιτητές/τριες. Ό έσωτερικός χωρισμός και ή ντε φάκτο άπόσχιση του Κόσσο δεν έπρεπε νά είχε συντελεστεί, αλλά τώρα πιά

είναι πραγματικότητα, και ή «ειρηνευτική δύναμη» δεν είναι μόνο στρατός κατοχής, αλλά είναι εκ τών πραγμάτων άναγκασμένη νά παίξει και «ειρηνευτικό ρόλο», ό όποιος θά έπρεπε νά αποτελέσει άντικείμενο συζήτησης και νά ούσιαστικοποιηθεί. Άλλά αυτό φυσικά δεν φτάνει. Η κυβέρνηση θά έπρεπε επίσης νά κινήσει γη και ούρανό, ώστε νά ξεκινήσει διεθνής πρωτοβουλία για τόν καθαρισμό τών μολυσμένων περιοχών, μέ έξοδα φυσικά τών επιτιθέμενων (ήμων περιλαμβανομένων), μέτρο πού είναι τό μόνο πού έξασφαλίζει και τό άληθινό μας, μακροπρόθεσμο «έθνικό συμφέρον». Και θά έπρεπε νά ξεκινήσει διεθνή καμπάνια για τήν άπαγόρευση τών έπιθετικών πολέμων «άνθρωπιστικού» χαρακτήρα και ενάντια στη νέα παράνοια τών έξοπλισμών (άντιβαλλιστικών όμπρελών κ.λπ.), για τήν παύση τών βομβαρδισμών κατά του Ίράκ και τήν άρση του φονικού έμπάργκο εις βάρος του, κ.λπ. κ.λπ.

Φυσικά όλα αυτά είναι για άλλη μιά φορά ώραία λόγια· καμία κυβέρνηση δεν θά προχωρούσε έθελοντικά στην άπομάκρυνσή της άπ' αυτούς πού τή στηρίζουν στό διεθνές έπίπεδο (έστω κι αν τή στηρίξη διαδέχονται ένίοτε και μερικές φάπες), χωρίς σοβαρή πίεση άπό αυτούς πού τήν εκλέγουν στό έσωτερικό. Μιά τέτοια πίεση θά μπορούσε νά άσκηθεί μόνο άπό ένα νέο, πλατύ ειρηνιστικό κίνημα, πού θά έχει επιτέλους άπαλλαγεί άπό τίς ύποθήκες του ψυχρού πολέμου, αλλά επίσης δεν θά διστάζει νά συγκρουστεί μέ τούς λακές της νέας τάξης, οι όποιοι είναι σίγουρο ότι θά βρουν κάτι για ν' άντικαταστήσουν τό ξεπερασμένο άπ' τά πράγματα στίγμα του «πράκτορα της Μόσχας», πού έφεραν μέχρι πρότινος, δικαιολογημένα ή άδικαιολόγητα, οι ειρηνιστές. Σ' αυτό τόν κόσμο δεν λείπουν οι έχθροί: Μιλόσεβιτς, Σαντάμ, Μπίν-Λάντεν κ.λπ. είναι βέβαιο ότι θά παρουσιαστούν ως οι πολιτικοί μέντορες όσων ζητούν ειρήνη και άφοπλισμό. Τέτοιου είδους λάσπη δεν θά μπορέσει όμως νά τούς θίξει, εάν οι ειρηνιστές καταφέρουν νά άσκήσουν μιά θεμελιωμένη κριτική τής ισοπέδωσης και εργαλειοποίησης τών μεγάλων ιδεωδών του δυτικού κόσμου άπό μέρους τών κατεστημένων δυνάμεων κάθε είδους, άποκαθιστώντας τό νόημά τους μέ λόγους και μέ πράξεις. Είναι δέ ευνόητο ότι ένα τέτοιο κίνημα δεν μπορεί νά παραμείνει έλληνική ιδιαιτερότητα, χωρίς νά γελοιοποιηθεί άπό τά διεθνή και ντόπια πρακτορεία της άγοράς ιδεολογίας ως έκφραση ενός «άπειθάρχητου και άνορθολογικού» λαού. Οι ισχνές αντιδράσεις στίς δυτικές χώρες ενάντια στό παρανοϊκό έγκλημα, πού οι ίδιες διέπραξαν, δημιουργούν προς τό παρόν άμφιβολίες γύρω άπ' τό αν ή άναλυτική κατηγορία τής «κοινωνίας τών πολιτών», πού συναντάται κάθε δύο φράσεις σέ όλα τά σύγχρονα βιβλία περί δημοκρατίας, δικαιωμάτων κ.λπ., αλλά επίσης γεμίζει και τούς λόγους τών πολιτικών και τών δημοσιογράφων, έκφράζει κάτι παραπάνω άπό τή στρεβλή άυτοκατανόηση τών άπολύτως άτομιστικών και βυθισμένων στον κυνισμό, μαζικών κοινωνιών μας.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΑΣ ΚΙΝΔΥΝΕΥΕΙ!!!*

του Άγγελου Ήλεφάντη

Η γλώσσα μας κινδυνεύει! Δέν είναι μόνον γλωσσαμύντορες και γνωστοί θρηνωδοί που βλέπουν θανάσιμους κινδύνους να άπειλούν τή γλώσσα, όπως ή «λεξιπενία» τών νέων, ό έκλατινισμός τής γραφής, ή βίαιη εισβολή ξένων λέξεων, ό άφελληνισμός, τό ξεκομμα από τίς ρίζες και τήν τρισχιλιετή διαχρονία τής ελληνικής γλώσσας. Τώρα προστίθενται και όσοι, όχι χωρίς βάση είναι αλήθεια, βλέπουν ότι οι εθνικές γλώσσες, ιδιαίτερα τών μικρών εθνών όπως τό ελληνικό, είναι καταδικασμένες σε άλλοίωση και τελική έξαφάνιση μέσα στη χοάνη τής παγκοσμιοποίησης, στην οποία έπελαύνει ό όδοστρωτήρας τών άγγλικών και ή επικράτηση τής οικουμενικής «τεχνοαγγλικής». Και, έπιπλέον, έπισημαίνεται ό κίνδυνος ότι ακόμη κι αυτή ή ίδια ή άγγλοφωνία νοθεύεται από μιάν άλλη υπερκείμενη γλώσσα τής είκονογραφημένης πληροφορικής. Διότι τό νέο επικοινωνιακό ιδεώδες, είκονικό και τυποποιημένο, κωδικό και τεχνικιστικό, στερεότυπο και πάνω άπ' όλα «υπερεπικρατειακό» άφαιρεί από τίς γλώσσες τόν συμβολικό και τόν έκφραστικό τους φωτοστέφανο. Άν, ακολουθώντας τόν Βάλτερ Μπένγχαμιν, θεωρήσουμε ότι «ή γλώσσα είναι, σε κάθε περίπτωση, όχι μόνον κοινοποίηση του κοινοποιήσιμου αλλά και σύμβολο του μή κοινοποιήσιμου»,¹ τότε ή άπίσχυση τής γλώσσας, ό περιορισμός της σε άποκλειστικά επικοινωνιακές λειτουργίες και ή έκπτωση όλων τών έκφραστικών της στοιχείων όδηγεϊ σε μιá νέα πραγματικότητα που ό Κωνσταντίνος Τσουκαλάς περιγράφει ως έξης:

«Αποδυναμώνεται ή αξία του επιχειρήματος, ή δύναμη τής ρητορικής, μιá όλόκληρη παράδοση λόγου και τέχνης που άνατρέχει στην αρχαία πόλη και στον Μεσαίωνα κινδυνεύοντας να πνιγεί στους τυποποιημένους μαιάνδρους του Microsoft». Και εν κατακλείδι, πάλι κατά τόν Τσουκαλά, «οι εθνικές γλώσσες κινδυνεύουν να μετατραπούν σε έκλεκτικά παρεφθαρμένες διαλέκτους μιás άτυπης και άπλώς “χρηστικής” οικουμενικής τεχνοαγγλικής και σε άποδυναμωμένα παιχνίδια που επιβιώνουν προς τέρψιν τών

*φιλόλογων, τών ποιητών και τών άμετανόητων έκκεντρικών».*²

Είναι έτοι τά πράγματα; Είναι βάση ή πρόβλεψη ότι οι εθνικές γλώσσες, άρα και ή ελληνική, κινδυνεύουν να μετατραπούν σε παρεφθαρμένες διαλέκτους μιás άτυπης τεχνοαγγλικής και σε άποδυναμωμένα παιχνίδια προς τέρψιν φιλόλογων, ποιητών και έκκεντρικών; Έχει νόημα να άντιπαρατεθεί μιá άλλη «πρόβλεψη», ότι ή ελληνική γλώσσα ποτέ δέν πεθαίνει και ξανά προς τή δόξα τραβά;

Πρίν μερικά χρόνια σε ένα συνέδριο άκουγα κάποια γλωσσολογία και πανεπιστημιακό να προφητεύει ότι σε εκατό χρόνια πάνω κάτω, ίσως σε διακό-

* Δημοσιεύτηκε στα «Ένθέματα τής Κυριακάτικης Αυγής», 14.1.2001.

σια, τὰ ἑλληνικά δέν θά ὑπάρχουν πιά. Δέν μέ ξένισε τόσο ἡ κατηγορηματικότητα τῆς προφητείας. Ἄλλωστε, ὅπως ἡ ἴδια ἡ γλωσσοκοινωνιολόγος δέν θά μπορούσε νά στοιχειοθετήσει τήν πρόβλεψή της, ἄλλο τόσο κι ἐγώ δέν θά μπορούσα νά τή διαψεύσω. Ξέρουμε ἄλλωστε· χιλιάδες γλώσσες, διάλεκτοι, ἰδιώματα καί ντοπιολαλιές ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, ἀλλοιωθεῖ ἢ μεταμορφωθεῖ, ἀνάμεσά τους ἔνδοξες γλώσσες ὅπως τά λατινικά ἢ τά ἀρχαῖα ἑλληνικά. Γιατί ὄχι καί οἱ σύγχρονες ἐθνικές γλώσσες, ἰδίως αὐτές μέ τούς λίγους ὁμιλητές, ἂν πράγματι ὑπάρχουν ἰσχυρές καί ἀκαταμάχητες αἰτίες πού ὠθοῦν πρὸς τήν ἐξαφάνισή τους ἢ τήν μετάλλαξή τους σέ «παρεφθαρμένες διαλέκτους μιᾶς ἀτυπῆς τεχνοαγγλικῆς»; Ἐκεῖνο ὅμως πού ξενίζει περισσότερο σ' αὐτές τίς «προβλέψεις», περισσότερο κι ἀπό ἓνα εἶδος προφητισμοῦ πού τίς διακρίνει, εἶναι ὁ τελεολογικός τους χαρακτήρας, ἓνα εἶδος ἀναπότρεπτης νομοτέλειας. Κάτι σάν μοῖρα πού βαραίνει πάνω στίς γλώσσες καί τούς πολιτισμούς, μπροστά στήν ὁποία ἡ ὀποιαδήποτε ἀντίσταση εἶναι μάταιη καί ἐντέλει ἡ ἐμμονή ὀρισμένων, ἔστω κι ἂν αὐτοί οἱ ὀρισμένοι εἶναι ὀλόκληρα ἔθνη, δέν εἶναι παρά νοσταλγία, ρομαντισμός, ἀναχρονισμός, ἐκκεντρικότητα ἢ καί, εὐθέως, συντηρητισμός. Ἡ, διαφορετικά, ἡ ἴδια ἡ «πρόβλεψη» δέν προβλέπει τήν ἀντίσταση, ἀρα μιᾶ διαφορετικῆς προοπτικῆς, ἀλλά τήν προσαρμογή στή νέα κατάσταση πραγμάτων, ἀκόμη κι ἂν κάποιος, ὅπως ὁ Κ. Τσουκαλάς, δέν ἐπιχαίρει γιά τίς μελλούμενες ἐξελίξεις.

Ἄλλά γι' αὐτήν τή διάσταση, πού κατά τή γνώμη μου εἶναι τό κύριο ζήτημα, παρακάτω. Γιά τήν ὥρα ἄς σημειωθεῖ ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ πρόβλεψη γιά τό μέλλον τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν συνάδει μέ ἀνάλογες προβλέψεις γιά τήν ἐκπτώση τοῦ ἔθνους, γιά τήν ἐκπτώση τῆς κεντρικότητας τοῦ κράτους-ἔθνους – ἡ ἀναφορά μάλιστα στήν κεντρικότητα τοῦ κράτους-ἔθνους θεωρεῖται κρατισμός καί ἐθνικισμός – ἀφοῦ πολλές ἀπό τίς παραδοσιακές του λειτουργίες ἐκχωροῦνται ἢ μεταφέρονται σέ ὑπερεθνικές ὀντότητες. Συνάμα, ὑπόρρητη ἢ καί ρητή εἶναι ἡ παραδοχή ὅτι ἡ ἴδια «πρόβλεψη», τό γονάτισμα κάτω ἀπό τίς ἀναπότρεπτες ἐπιταγές τῆς παγκοσμιοποίησης καί ἡ προσαρμογή σ' αὐτές, ὡς πρὸς τίς γλώσσες καί γενικότερα τίς πολιτισμικές ποικιλότητες, προδιαγράφει τήν πολιτική περιθωριοποίηση τῶν συλλογικοτήτων, τῶν συστατικῶν τῶν κοινωνιῶν μας, τοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ μας, ὅπως τόν γνωρίζαμε μέχρι σήμερα, καί τήν ἐπικράτηση τοῦ ἀκράιου ἀτομικισμοῦ στόν ὁποῖο τό αὐτόκεντρο ἄτομο δέν ἀναγνωρίζει παρά τόν ἑαυτό του καί δέν ἀναγνωρίζεται παρά στόν ἑαυτό του.

Οἱ τάσεις – ὄχι οἱ νόμοι βέβαια, δέν ὑπάρχουν νόμοι γι' αὐτά τά πράγματα, ὅπως π.χ. στή φυσική ὁ νόμος τῆς βαρύτητας – πού ὠθοῦν πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση εἶναι καί ὑπαρκτές καί ἀρκετά δραστικές. Γι' αὐτό δέν εἶναι ἀστήρικτη ἡ βάση ἀπό τήν ὁποία ἐκκινοῦν ὅσοι τουλάχιστον καταφέρνουν νά περιγράψουν πειστικά καταστάσεις καί φαινόμενα τοῦ καιροῦ μας, χω-

ρίς, ἀναγκαστικά νά περιπίπτουν στήν ἀγοραία καταστροφολογία καί τήν αὐθαίρετη μελλοντολογία. Δέν εἶναι μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα ὁ Κ. Τσουκαλάς πού ὑποστηρίζει ὅτι:

«Μέ ὀλοένα ἐντεινόμενους ρυθμούς ἡ ἀγγλοφωνία, ἔστω ἄτεχνη ἢ “σπασμένη”, ἀρχισε νά μονοπωλεῖ ὅλους τούς τομεῖς αἰχμῆς τῆς ὑπερεθνικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ οἰκονομία, οἱ χρηματιστηριακές συναλλαγές, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνολογία, ὁ ἀθλητισμός, ἡ μόδα, οἱ τέχνες, ἡ μουσική, καί τά θεάματα μιᾶν κατά τό πλεῖστον ἀγγλικά (...). Ἐφεξῆς ὄλο καί περισσότερο ἡ καθημερινή χρηστική λειτουργικότητα τῆς μητρικῆς γλώσσας ἀφείλει νά συμπληρώνεται καί νά ὑποστηρίζεται ἀπό ἀντίστοιχες ἐπιδόσεις στό τρέχον ὑπερεθνικό ἰδιώμα».

Εἶχα κι ἐγώ ὁ ἴδιος ἐπισημάνει παρόμοιες ἰσοπεδωτικές συνέπειες πού ἔχει ἡ παγκοσμιοποίηση, ἡ κοσμοαγορά καί ἡ κοσμοοικονομία πάνω στίς ἐθνικές γλώσσες.³ Πράγματι οἱ κίνδυνοι εἶναι ὑπαρκτοί. Ἡ παγκοσμιοποίηση μιᾶ ἀγγλικῆς, μιᾶ broken english, φτωχῆ ἀγγλικῆς ἢ τῆς ἀγγλικῆς τοῦ φτωχοῦ. Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά τή μαζική ἐκμάθηση καί χρησιμοποίηση μιᾶς σπουδαίας γλώσσας ὅπως τῆς ἀγγλικῆς, κάτι πού θά ἄνοιγε στόν καθένα ἓνα παράθυρο στόν κόσμο. Τό ζήτημα εἶναι ἡ περίπου συνεννόηση τοῦ γκαρσονιῦ, ἡ μίμηση, ἡ ἐπιτήδευση, ἡ χρησιμοποίηση ἀπειρων ξένων λέξεων στήν καθημερινή ζωή, ἀκόμη καί στόν ἐπιστημονικό λόγο, ἡ παραίτηση ἀπό κάθε γλωσσολογική προσπάθεια ἐγκλιματισμοῦ, ἐνσωμάτωσης ξένων ὄρων καί λέξεων μέσα στό ὄργανικό σύστημα καί τό τυπικό τῆς δικιάς μας γλώσσας. Κι ὄχι μόνο. Τό ζήτημα εἶναι μιᾶ ἐντονη τάση πρὸς τόν ἐκλατινισμό τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς μέ τή χρήση τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καί τοῦ Διαδικτύου, φαινόμενο πού, πρό ἡμερῶν, ἐπισήμαιναν καί κατήγγειλαν 40 Ἑλληνες ἀκαδημαῖκοι μέ κοινή ἀνακοίνωσή τους, καταγγεῖλια πού δέν θά ἔπρεπε νά ἀποδώσουμε στόν γνωστό γλωσσαμυντορισμό ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν. Διότι τό ζήτημα ὑπάρχει καί εἶναι σοβαρό. Κι ὄχι μόνο. Ἡ μουσική «γιά τούς νέους», ρόκ, χίπ-χόπ, ἠλεκτρονική, ράπ κλπ. μιᾶ ἀγγλικῆς, ἡ νεανική «κουλτούρα» μιᾶ ἀγγλικῆς. Καί γράφεται, κυρίως, στά ἀγγλικά. Τά μουσικά συγκροτήματα εἶναι βαφτισμένα μέ ἀγγλόφωνα ὀνόματα. Χιλιάδες εἶναι οἱ ἑλληνικές ἐπιχειρήσεις καί τῶν ἑλληνικῶν προϊόντα μέ ὀνόματα ἀγγλικά, παρόλο πού κάποιος νόμος τοῦ 1984 τό ἀπαγορεύει. Ὁ τουρισμός μιᾶ ἀγγλικῆς. Τά ἀκαδημαϊκά συγγράμματα πολλές φορές μοιάζουν μέ φραγκοχιώτικα: τῶν ἐργαστηρια καί οἱ ἐπιχειρήσεις νέας τεχνολογίας μιλοῦν ἀγγλικά. Δέν θά συνεχίσω, ὁ καθένας μπορεῖ νά ἐμπλουτίσει τόν κατάλογο.

Ὅμως, τά φαινόμενα αὐτά συνιστοῦν τέτοιας τάξεως ἀπειλή, τάση ἀναντίστρεπτη ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἡ ἑλληνική γλώσσα, καί γενικά οἱ ὀλιγότερον ὀμιλούμενες γλώσσες, πρόκειται στό μέλλον νά μετατραποῦν σέ

ποιητικές έκκεντρικότητες; Δεν θά προσθέσω κι εγώ μιά αισιόδοξη και καθουσιαστική προφητεία. Πρέπει όμως να πάρουμε στά σοβαρά δύο παραμέτρους του ζητήματος.

Η πρώτη: Οι γλώσσες αλλάζουν ριζικά στη μακρά διάρκεια όχι μήνα τό μήνα ή δεκαετία τή δεκαετία. 'Αλλάζουν ριζικά όταν οι άνθρωποι πού τις χρησιμοποιούν, οι όμιλητές, όλόκληρες κοινωνίες, αλλάζουν ριζικά. Η ιστορική αυτή παρατήρηση έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία όταν έχουμε να κάνουμε μέ γλώσσες πού τό «ένσαρκο σώμα τους», ή υλικότητά τους ή ίδια είναι αποτυπωμένη σέ έργα λογοτεχνίας, επιστήμης και γενικά γραπτού λόγου μεγάλης έμβέλειας, πού έρχονται μέσα από τόν μεγάλο χρόνο. Αυτή ή έγγραφη αποτύπωση τής γλώσσας είναι τά ισχυρά όχυρά της. Μόνη της ή προφορικότητα εύκολα, σχετικώς, θά μπορούσε να άλλωθεί. "Ας μίν ξεχνάμε εκείνο τό τόσο τετριμμένο scripta manent. Διότι, έπιπλέον, εκείνο τό, έπίσης τετριμμένο, ότι σημασία στη ζωή μιās γλώσσας, άρα και στίς μεταμορφώσεις της, έχει ή χρήση της, περιλαμβάνει, δέν μπορεί παρά να περιλαμβάνει, και τή γραπτή χρήση της κι όχι μόνο τή λαλιά, τήν όμιλία. Όταν όμως λέμε γραπτή χρήση τής γλώσσας έννοούμε όχι μόνο μιά πρακτική, αλλά ένα όλόκληρο σώμα παιδείας και πολιτισμού, οργανωμένου, θεσμοθετημένου, έλλογου πολιτισμού πού δέν προσβάλλεται εύκολα και μάλιστα καταλυτικά από τις φευγαλέες χρήσεις. Έδω ή παιδεία, μέ τήν ιστορικότητά της, ή εκπαίδευση μέ τούς θεσμούς της -σχολεία, πανεπιστήμια, εκδόσεις κλπ.- έχουν αποφασιστικό ρόλο. Τό ίδιο σημαντικό είναι ό ρόλος του κράτους και των δημόσιων θεσμών πού «όμιλούν» γραπτώς. "Όσο κι αν θγαίνουν στά παράθυρα των ΜΜΕ οι εκπρόσωποί τους, όσο κι αν ή γλώσσα τής «εικονογραφημένης πληροφορικής» τούς έπηρεάζει, είναι υποχρεωμένοι να «όμιλούν» γραπτώς. Νόμοι, διοίκηση, δικαιοσύνη, πανεπιστήμια, επιστήμη, λογοτεχνία κλπ. «όμιλούν» γραπτώς, χρησιμοποιούν και δέν μπορούν παρά να χρησιμοποιήσουν τή γλώσσα του έθνους τους, όσο κι αν όρισμένοι νομίζουν ότι μιά άγγλικούρα ή ένας ξενόγλωσσος νεολογισμός τούς περιποιεί τιμή.

Μ' αυτή τήν πρώτη παρατήρηση έρχομαι σέ μιά δεύτερη πού, ίσως, έχει περισσότερη σημασία γιατί άγγίζει τό πρακτικό.

Εύκολα μπορούμε να καταγράψουμε τήν αδράνεια και τήν άδιαφορία μιās κοινής γνώμης πού συνήθισε να μίν έχει πρόβλημα μέ τά προβλήματά της, ένα εκ των οποίων είναι ή ποιότητα του πολιτισμού της. 'Ο πολιτισμός όμως δέν είναι πράγμα. Είναι αποτέλεσμα σχέσεων. Σχέσεων επικοινωνιακών αλλά και συγκρουσιακών μέσα στίς όποιες εκφράζονται αντιτιθέμενες ροπές, αντιτιθέμενες αξίες, διαφορετικοί τρόποι ζωής, κοινωνικές σχέσεις και συμφέροντα πού δέν θγαίνουν από τό καλούπι μιās άνωθεν διατεταγμένης όμοιομορφίας. Τό τελικό αποτέλεσμα έχει αποκρυσταλλώσει και παγιώσει, «είναι τό κοινά παραδεκτό», παρόλο

πού άμετάκλητες και για πάντα αποκρυσταλλώσεις δέν υπάρχουν ποτέ. Τό παιχνίδι μέ τά μεγάλα διακυβέματα των αντιτιθέμενων τάσεων συνεχίζεται. Κι άκριβώς αυτό τό άέναο παιχνίδι δίνει τή δυνατότητα να προσβάλλονται άντιστάσεις ακόμη κι άπέναντι στίς πιο ισχυρές τάσεις. "Αν, λοιπόν, υπάρχει αυτή ή ισχυρή τάση προς τήν άγγλοφωνία, και πολύ περισσότερο προς τήν «τεχνοαγγλική» πού θά ίσοπεδώσει τις έθνικές γλώσσες, και πράγματι υπάρχει, άλλο τόσο υπάρχει ή έξίσου ισχυρή τάση των πολιτισμών και των γλωσσών να μίν ύποταχθούν, να άντισταθούν, να διατηρήσουν τόν έαυτό τους, όχι σαν ρομαντική νοσταλγία αλλά σαν αξία ενεργό για τό παρόν και τό μέλλον τους.

Κι αυτό άφορά όλους, όχι μόνο τούς φιλόλογους και τούς ποιητές. Η γλώσσα είναι ένα γλωσσικό «συνανήκειν», μιά έστία, ή «τεχνοαγγλική» είναι ένα ξεσπίτωμα. Κανείς, υποθέτω, δέν αισθάνεται άνετα ως άνέστιος και φερέοικος. "Όσο κι αν έπιμένουν οι σειρήνες τής μεταμοντέρνας γκλαμουριάς και τής προσαρμογής στην παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα, στη «νέα οικονομία», στη νέα παραγωγικότητα, στίς νέες τεχνολογίες, στίς νέες άγορές, στα νέα έμπορεύματα, στα νέα επαγγέλματα, στα νέα φερόματα, στίς νέες «γλώσσες», όσο λοιπόν, κι αν όλα αυτά τά «νέα», πού θαμπώνουν τήν όρασή μας, υπάρχουν και είναι δραστικά, άλλο τόσο υπάρχουν οι άνθρωποι και ό πολιτισμός τους πού δέν βολεύονται μέ τήν προσαρμογή. Η γλώσσα είναι ισχυρότατο ανάχωμα στην προσαρμογή. Γι' αυτό άλλωστε βάλλεται. Κι όχι μόνο ή ελληνική.

Γιά να μή χαθούν οι πολιτισμοί, οι έτερότητες, για να μή χωνευθούν οι εύρωπαϊκοί λαοί και οι εύρωπαϊκές γλώσσες μέσα στην κατασρόλα πού επιβάλλει ή παγκοσμιοποίηση (melting pot=χωνευτήρι), μέσα στη σαλατιέρα (salad bowl) πού προσφέρει ή μεταμοντέρνα νεωτερικότητα του σημερινού κοσμοσυστήματος, για να υπάρξει ή Εύρώπη τής συνύπαρξης των πολλών έτεροτήτων, και για να μίν υπάρξει ή Εύρώπη τής όμοιομορφίας, οι εύρωπαϊκοί λαοί, όντας άνοιχτοί στους διπλανούς τους και γενναιοδωροί, αλλά και υπερασπιζόμενοι τά σύνορά τους, πρέπει να υπερασπίσουν ό,τι τούς διαφοροποιεί και πάνω άπ' όλα τις γλώσσες τους. Οι γλώσσες τής Εύρώπης είναι ό πραγματικός «πλούτος των έθνών» κι όχι ή έλευθερία τής άγοράς όπως δίδασκε ό Άνταμ Σμίθ και οι σύγχρονοι, ήμεδαποί και άλλοδαποί, προπαγανδιστές της.

1. Walter Benjamin, *Δοκίμια φιλοσοφίας τής γλώσσας*, μετφ.-εισαγωγή Φώτης Τερζάκης, έκδ. Νήσος, 2000.

2. Κων. Τσουκαλάς, «Η ιδιωματική γλώσσα ενός νέου κόσμου», *Τό Βήμα*, Κυριακή 6 Αύγουστου 2000.

3. Άγγελος Έλεφάντης, «'Ο νεοφιλελευθερισμός στη γλώσσα», ό *Πολίτης*, τ. 125, Μάιος 1994. Περιέχεται στο *Διά γυμνού όφθαλμού*, σ. 440-451, έκδ. Πόλις, 1998.

Η «ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ» ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

του Παναγιώτη Νούτσου

Στίς 26 Ιανουαρίου, κατά την «Australia Day», στίς ημερολογιακές εγγραφές ενός βιβλίου με υπότιτλο *Πολυπολιτισμός, Μετανεωτερικότητα και (Αυτό)βιογραφία*,¹ θά μπορούσε κανείς νά αναρωτηθεί πότε θά έκδοθει ὁ πλήρης κατάλογος τῶν σταδίων γενοκτονίας τῶν «Aborigines», ἂν θά καταστεί ὄντως «πολυπολιτισμική» ἡ Αὐστραλία καταργώντας αὐτή τήν ἀργία καί πῶς βλέπουν οἱ συμπαρόικοι, ἰδίως τῆς δεύτερης γενιάς, τούς «λαθρομετανάστες» ἀπό τήν Ἀσία. Ἐπιπλέον θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ ὡς χρήσιμη γιά τήν ἀνασυγκρότηση μιᾶς οἰκολογικῆς ἠθικῆς μέσω τῆς λογοτεχνίας καί τῶν μῆντια ἢ πρόσφατη μελέτη τοῦ Γουίλλιαμ Πῶλσον.² Πρόκειται γιά ἐνδεικτική χρήση τοῦ ὄρου «cultural ecology» στό πεδίο τῶν ἐπικοινωνιακῶν σπουδῶν, ἀρκετά χρόνια μετά τήν εἰσαγωγή του ἀπό τόν ἀνθρωπολόγο Τζούλιαν Χ. Στιούαρτ³ καί πρὶν ἀκόμη τό Διεθνές Ἰνστιτούτο τῶν Ἐπικοινωνιῶν θέσει ὡς στόχο τῶν ἐνεργειῶν του τήν ἀποσόβηση «ὀποιασδήποτε βίαιης καί αἰφνίδιας ἐξαφάνισης παραδοσιακῶν ἀξιῶν καί πολιτιστικῶν κατακτήσεων», γεγονός πού ἀναπτόρεπτα θά ἐπέφερε τόν «πνευματικό μαρασμό τῆς ἀνθρωπότητας».⁴

Αὐτή ἀκριβῶς ἡ μετάθεση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπό τό ἀνθρωπογεωγραφικό στό ἐπικοινωνιακό πεδίο καί ἀπό ἐκεῖ, γενικότερα, στούς τρόπους διαχείρισης τοῦ «πολιτισμοῦ» συνοδεύεται ἀπό ὀρισμένα θεωρητικά συμφραζόμενα (γιά παράδειγμα τίς προδιαγραφές τῆς «sustainable development» καί τό θεώρημα τῶν «δύο πολιτισμῶν»), τά ὁποῖα στό τέλος τῆς δεκαετίας πού ἔδωσε ἐμβαπτίσθησαν στήν ἰδεολογική χρήση τῆς «globalisation». Τοῦτο ὅμως θέτει ἐξυπαρχῆς τό ἐρώτημα: ποιά ἢ ποιές ἐκδοχές τῆς «πολιτιστικῆς οἰκολογίας» ἀποτελοῦν ἀπάντηση στήν «παγκοσμιοποίηση», δηλαδή ἀπειλή καί ἀντίδοτο, ἢ ἀντίστοιχα στρωμένο ἀνά τόν πλανήτη χαλί γιά τήν ἀβίαστη ἐπικράτησή της; Ἄς δοῦμε τά πράγματα ἀπό κοντά καί προφανῶς μέ προσοφθάλμιό πού δέν μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό ἀνθρώπινο μάτι, ἀκόμη κι ὅταν καθίσταται τό «παραθύρι μας ἢ θύρα τοῦ κόσμου».

Μέ τήν ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος στούς τρόπους ἀνάδυσης τῆς «Weltgeschichte» θά προσπαθοῦσε κανείς νά ἀποσαφηνίσει τούς σημερινούς διαύλους συναρμογῆς «τοπικοῦ», «ἐθνικοῦ κράτους» καί «παγκο-

σμότητας», διευρύνοντας τό πεδίο ἀνάλυσης τῆς ἀγοραφοβικῆς πρακτικῆς ὡς τά ὄρια τοῦ πλανήτη. Ὁ χρόνος, ὡς ἐργάσιμος καί ὡς ὑπό διάθεση, μετᾷ τούς κύκλους ἀναγκῶν τῆς ἴδιας ἀγορᾶς μέ ἐνιαῖο τρόπο ἀπό τήν ἀποψη τῶν ὑποκειμένων τῆς πού, μέ διαφορετικούς βέβαια δρόμους, κινοῦνται πρὸς τήν ἀπόκτηση ἀξιῶν χρήσης γιά τήν ικανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν. Μιά τέτοια ὀπτική καθιστᾷ προγνώσιμη τήν ἀξίωση ἢ «ἐλεύθερη ἀτομικότητα» νά προϋποθέτει τήν «καθολική ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων» καί τήν ἀναγωγή τῆς «κοινωνικῆς παραγωγικότητας» σέ «κοινωνική ἀξία». Ἡ πύκνωση τοῦ πεδίου τῶν διεθνῶν σχέσεων, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτούς τούς διαφορετικούς δρόμους, δέν ὑπονοεῖ μόνον τήν ἐγκαθίδρυση ἐνός μονοδιάστατου δικτύου διάχυσης τῆς ἀγοραφοβικῆς πρακτικῆς σέ ἕνα σύμπαν κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, μέ ἄλλοθι μάλιστα ἕναν ἀφηρημένο οἰκουμενισμό. Τά διαφορετικά «ἐμεῖς», πού συνωθοῦνται στίς ὄχθες τῶν πολλαπλῶν δρόμων, ἔχουν ὡς κοινή διασταύρωση τῶν «ταυτοτήτων» τους τή χειραφετική συμπεριφορά μέ στόχο τήν ἐπίτευξη «τοπικότητας-ἀτομικότητας», χωρίς τά τείχη τῆς ἀγοραφοβικῆς πρακτικῆς πού δέν γνῶριζει σύνορα πιά.

Ὡς «τοπικότητα» ὄρισα, παραφράζοντας τά *Grundrisse*, τήν πλούσια σέ καθορισμούς καί σχέσεις ὀλότητα μικρῆς πληθυσμιακῆς κλίμακας: ἡ ἰδιοσυστασία τῆς συγκροτεῖται μέσα ἀπό ἕνα σύνθετο πλέγμα συντελεστῶν, ἢ διαπλοκή τῶν ὁποίων ὑπερβαίνει τούς ἐπιμέρους ἐκθέτες τῆς δυναμικῆς τους. Οἱ τρόποι μέ βάση τούς ὁποίους ἀναγνωρίζεται ἡ καθημερινότητα τῶν ὑποκειμένων, γεγονός πού ρυθμίζεται ὡς συγκεκριμένη ἐπικοινωνιακή δράση στό πεδίο τῶν ἰδιαζουσῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς τους ἐνσωμάτωσης, ἀποτρέπουν

1. Νούτσος, Π., *Ἑλληνοαυστραλία. Πολυπολιτισμός, Μετανεωτερικότητα καί (Αὐτο)βιογραφία*, Ἀθήνα 1996, σ. 510-12.

2. Paulson, W., «Literature, Knowledge and Cultural Ecology», *SubStance*, 71/72 (1993), σ. 27-37.

3. Stewart, J.H., *Theory of Culture Change*, Urbana, III, 1955, 30-42.

4. Interantional Institute of Communications, *Cultural Ecology*, London 1998, σ. 17.

τήν απομόνωση του «τοπικού», όπως συχνά προβάλλεται με τόν μανδύα ενός αυτάρεσκου τοπικισμού που συνιστά τήν άλλη όψη του «έπαρχιωτισμού».

Στίς μέρες μας, από τήν άλλη πλευρά, ή «τοπικότητα» υφίσταται –παρά τά επιφαινόμενα– τίς περισσότερες πιέσεις που δέχεται τό «έθνικό κράτος» από τούς άγωγούς τής «παγκοσμιοποίησης», δηλαδή από τούς διεθνοποιημένους μηχανισμούς παραγωγής άγαθών, πρώτιστα συμβολικών. Μ' αυτή τήν άπόρριψη μπορεί νά διακρίνει κανείς τήν ανάγκη όρθωσης ενός κινήματος πολιτιστικής «ίθαγένειας» διαποτισμένου μέ ένα πνεύμα ενεργητικής κατανόησης τών έτεροτήτων για τή διεκδίκηση του δικαιώματος αυτόδυναμίας τών πολιτιστικών μειονοτήτων. Η έξουδετέρωση όμως του έγγενους πολιτιστικού «λαϊκισμού», που αντιπαραθέτει άπλουστευτικά τό χθόνιο «έμεις» στους έπιήλυδες «άλλους» και ύποθάλλει μιά πρακτική ξενηλασίας και ρατσισμού, θά άποτελούσε τή sine qua non προϋπόθεση για τήν τελεσφόρηση ενός τέτοιου κινήματος.

Αν όποιαδήποτε κριτική στάση έπαγγέλλεται τή χειραφέτηση ως άξία τών δικαιωματούχων τής «διαφοράς», δέν ύπονοείται ότι ή «τοπικότητά» της και ή σύστοιχη πολιτιστική «ίθαγένεια» που μορφοποιεί διολισθαίνουν σέ πρακτικές νεορατσισμού που τόν φόβο τής «έξομοίωσης» μεταβολίζουν σέ έπαινο τής «διαφοράς». Αέναντι στή μονωτική γυάλα τών ιδεών και τών νοοτροπιών διασκεδάσει ό άρχαίος κυνικός τόν «πολιτισμόν έκτοπίζων». Δηλαδή μέσα από τό ευτελές βαρέλι του ύποδεικνύει τήν ανάγκη σχεδιασμού και ανάδυσσης μιās «άντι-κοινωνίας», σφήνα στήν πλάτη αυτής που τόν περιβάλλει. Σ' αυτήν ακριβώς τήν έναλλακτική δυνατότητα υπέρβασης τής μονοδιάστατης σκέψης και τής όμογενοποιημένης συμπεριφοράς έπανακάμπει ή κανονιστική άρχή στον «καθένα ανάλογα μέ τόν κώδικά του».

Η διαχείριση τής «έτερότητας» ως «πολιτιστικής πολυμορφίας», και στίς μέρες μας, τελείται πολλαχώς. Θά μπορούσαμε νά έστιάσουμε τό ένδιαφέρον μας στο ιστορικό πλαίσιο μιās όρισμένης μακράς διάρκειας, στο πεδίο ανάδυσσης τής Ευρώπης κατά τούς Νέους Χρόνους, όπου έμφανίζονται άργόσυρτες διαδοχικές έμπειρίες άμφίδρομων μεταναστεύσεων, όταν δηλαδή ή γηραιά άλλ' ούδέποτε γερασμένη ήπειρος δέχεται και στέλνει διαρκώς κύματα μεταναστών «κατά δίον και γής ζήτησιν». Πρόκειται για τήν έπισώρευση κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στους κόλπους τής Έσπερίας που συνοψίζονται στον σχηματισμό σειράς έθνικών κρατών, στήν άποικιακή τους έξοδο στον «νέο κόσμο» και πρωτίστως στή διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, μέ τή δημιουργία και άναπαραγωγή συγκεκριμένων ταξικών αντίθεσεων. Από τά μέσα περίπου του 19ου αιώνα καταγράφεται ή υψηλότερη μεταναστευτική ροή (Β. και Ν. Αμερική, Αυστραλία, Ν. Αφρική), ενώ στον αιώνα που έδυσε, και ιδίως μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τήν έδραίωση του «ψυχρού πολέμου» άνάμεσα στο δυτικό και τό ανατολικό μέρος τής Ευρώπης επικράτη-

σε στο μέν πρώτο ή έλεγχόμενη μετανάστευση (ως τό 1970) και στο δεύτερο ή πλήρης άπαγόρευση τών μετακινήσεων. Μόλις πρόσφατα αναζωπυρώθηκε ή συζήτηση για τήν ανάγκη ενός κύματος μεταναστών (πολλών έκατομμυρίων) στίς χώρες τής σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακριβώς για νά διατηρηθεί ό ενεργός πληθυσμός και τό εργατικό της δυναμικό (προφανώς όλων τών «βαθμίδων», μέ έμφαση στίς «χαμηλότερες») σταθεροποιημένο ως τό 2050 (ως πρώτη δόση θεωρούνται οι τετρακόσιες περίπου χιλιάδες που μετακινήθηκαν από τίς όμορες χώρες τής κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης). Σέ κάθε περίπτωση τό τοπίο μετά τό 1989 έχει ριζικά τροποποιηθεί, μέ τήν άθρόα είσοδο οικονομικών και πολιτικών προσφύγων που ώθήθηκαν στον ξεριζωμό και τήν περιπλάνηση λόγω τής πτώσης τών καθεστώτων του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», τής δημιουργίας νέων έθνικών κρατών, τών «έθνοκαθάρσεων», τών τοπικών πολέμων και τής περαιτέρω έξαθλίωσης του «τρίτου κόσμου». Ακόμη και στή χώρα μας οι πρόσφατοι μετανάστες άποτελούν τό 5% του συνολικού πληθυσμού, τό 9% του ενεργού και τό 20% τής μισθωτής εργασίας.

Μ' αυτά τά «δεδομένα» πώς αντιμετώπιζεται ό «ξένος» τών ήμερών μας; Δέν είναι παράδοξο στίς δημοσκοπήσεις που σχεδιάζονται και πραγματοποιούνται ως λήψη του ζητουμένου νά έμφανίζονται ύψηλά ποσοστά (περίπου τό 2/3 τών έρωτηθέντων) όσων τόν εκλαμβάνουν ως δημόσιο «κίνδυνο» και άκένωτη πηγή έγκλημάτων. Πρόκειται για τήν ιδεολογική «γαργάρα» τής περιθωριοποίησής του, όταν δραστηριοποιούνται ρατσιστικά κόμματα ή κόμματα έπιρρεπή στή ρατσιστική δημαγωγία, ψηφίζονται άυστηρότερα μέτρα έλέγχου τών ύποψηφίων μεταναστών, διευκολύνονται πρακτικές έλαστικότητας στην προσφορά εργασίας, μέ έποχιακές και άνθυγιεινές ασχολίες, που έπιφέρουν τή φτηνή άναπαραγωγή τών εργαζομένων/άπασχολούμενων και ένθαρρύνουν τόν διαχωρισμό τους μέ φυλετικά κριτήρια. Ο «ρατσισμός» λοιπόν ως σχέση άνισότιμων μερών τής ίδιας κοινωνίας μετατρέπει τήν «έτερότητα» ή άπλως τή «διαφορετικότητα» σέ έχθρότητα, μέ τήν έμπέδωση «προκαταλήψεων» και «ξενοφοβίας» που συνεπάγεται τήν άδιάπτωτη έχθρότητα τών ξενοφερμένων. Βέβαια τά «praecedencia», ό,τι δηλαδή είναι πριν από κάθε λογική κρίση και από κάθε θεσμό δικαίου, έκπορεύονται και διαχέονται μέ τό «ζεστό» και τό «κρύο» του ίδιου κρουσού: «έκ τών άνω», ως στοιχεία τής κυρίαρχης ιδεολογίας ή ως δραστηκό της ύποσύνολο, μέ τήν επενέργεια «διανοουμένων», γνωστών και μή έξαιρετέων, και «έκ τών κάτω», στο πλαίσιο τών πιεστικών καθημερινών αναγκών έπιβίωσης και συμβίωσης. Ο άνωθεν κατευθυνόμενος ρατσισμός έχει ύποστεί κατά τίς τελευταίες δεκαετίες, μετά τή γενικευμένη αντίθεση προς τίς ναζιστικές θηριωδίες, και παρά τίς θνησιγενείς άπόπειρες άποενοχοποίησης και άπάθησης του Όλοκαυτώματος, μιά όρισμένη μεταλλαγή: έθεσε σέ δεύτερη μοίρα ή άγνόησε τή «φυλή» για νά προτάξει τίς πολιτιστικές διαφορές

των εθνικών ή εθνοτικών ομάδων πού από ιστορικό δημιουργήματα αντιμετωπίζονται ως η δεύτερη «φύση» τους. Διαφορές δηλαδή γλωσσών, εθίμων, θρησκειών πού αποτέλεσαν τό εφιαλτήριο εκρατισμού του «δικαιώματος στή διαφορά»: πρίν απ' όλα τίθεται τό «δικαίωμα» προστασίας, σέ ένα πλέγμα «επιθετικής έτοιμότητας», τής «ταυτότητάς» «μας» ως Γάλλων, Ισπανών κλπ. Ο κάτωθεν φιλτραρισμένος ρατισμός έχει θεσμικό υπόβαθρο και άφορά στό σύνολο των διακρίσεων πού ύφίσταται στή δουλειά, στή στέγαση, στήν εκπαίδευση, στήν περίθαλψη κλπ. Υπόκειται μ' άλλα λόγια ένα καθορισμένο πλέγμα κοινωνικών άνισοτήτων και σύστοιχης καταπίεσης, κατά τή διεργασία περιθωριοποίησης κοινωνικών ομάδων, δηλαδή κατά τή δυσχερή πρόσβαση τους στήν άγορά εργασίας και συναφώς στά δημόσια αγαθά πού ή αντίληψη των σημερινών κοινωνιών προσγράφει στήν άξιοπρέπεια του πολίτη.

Πώς εκδηλώνεται ή διαχείριση τής «έτερότητας» στον περίβολο του σχολείου, τόσο στήν άνάλωση των συμβολικών αγαθών όσο και κατά τήν εκδίπλωση τής καθημερινής πρακτικής των φορέων τής εκπαίδευσης; Τό σχολείο ήταν και παραμένει «άγοραφοβικός» θεσμός, άν μέ τον όρο «πολιτική τής άγοραφοβίας»⁵ έννοηθεί ή χειραγώγηση τής προσωπικής ζωής πού υποβάλλουν οι θεσμοί του κράτους: ή συμβολική βία επιμερίζεται τόσο στήν άδυναμία νά βγοΰμε μόνοι μας στό δρόμο όσο και στήν άνάγκη, έφόσον ό συνεχής έγκλεισμός έγκυμονεί άπροσμέτρητους κινδύνους, ενός όδηγοΰ στά βήματά μας, μέ τά όποια δημοσιοποιούμε στάσεις και άποφάσεις. Η «άγορά» και ή έλλειψη πρόσβασης στους έξουσιαστικούς της μηχανισμούς δέν έξυπνοει άπλως τή συνεπαφή οικονομικού και πολιτικού πεδίου, αλλά και τό κομβικό σημείο όλων των σημαίνουσών πρακτικών τής συμπεριφοράς των έπι-κοινωνούντων υποκειμένων.

Η επίτευξη τής αυτοδυναμίας όσων μετέχουν στό (έκ)παιδευτικό γίγνεσθαι ως «διδασκόμενοι» θά μπορούσε νά εκληφθεί ως εκδοχή χειραφέτησης. Τό ζητούμενο είναι πώς μέ τους δασκάλους θά επιτύχουμε μία στάση χωρίς διυκάλους. Η, από τήν άποψη του «τέλους», πώς θά κινηθοΰμε έντελώς χωρίς αυτούς. Μόνο πού ή παιδαγωγική τής άνάξήτησης εκδιπλώνεται, στον βαθμό πού φέρουν άποτελέσματα αυτές οι προκειμένες, ως στρατηγική τής άπελευθέρωσης από «πρότυπα» και μοτίβα ιδεολογικού πειθαναγκασμού, δηλαδή από χειραγωγίες πού άποστρέφονται τόσο οι «δάσκαλοι» όσο ιδίως οι «μαθητές» τής «καχυποψίας». Σέ κάθε περίπτωση ή διαρκής έναλλαγή ρόλων, όταν διδασκόμενοι καταλαμβάνουν έπάξια τή θέση των διδασκόντων και τους ξεπερνούν, περιορίζει δρα-στικά (χωρίς ποτέ νά εξαφανίζει) τήν έξουσιαστική πλευρά των θεσμών μαθητείας και πολλαπλασιάζει τά άπρόοπτα πού διαφεύγουν από τήν κανονιστική των λειτουργιών τους. Έννοείται ότι οι πτυχώσεις τής μαθητείας καλύπτουν τό σύνολο τής πραγματικότητας,

και συναφώς ή «χειραφέτηση» δέν έξαντλείται στους εκπαιδευτικούς της μηχανισμού.

Δέν άποφεύγω τον πειρασμό νά δώσω δύο παραδείγματα, ένα από τήν καθημερινή πρακτική του σχολείου και ένα από τήν αντιμετώπιση κειμένου πού θά μπορούσε νά διδάσκει σέ κάποια τάξη του Λυκείου. Παραφράζοντας τον Νήλ Πόστμαν⁶ και τροποποιώντας επί τό έλληνικότερον τά realia τής σκηνοθεσίας του θά μπορούσαμε νά μεταφερθοΰμε στή Νέα Μηχανία, όπου μία Δευτέρα πρωί εκκινώνεται τό Γυμνάσιο από τους πανικόβλητους μαθητές πού τρέχουν νά σκαφαλώσουν σέ δέντρα και σέ στέγες. Τί τρέχει; ρωτάει ό Άλέξανδρος Σκίπι/ης έναν συμπατριώτη του πού του γνωστοποιεί πανικόβλητος ότι τά λιοντάρια του τσίρκου έσπασαν τά κλουβιά τους και κυκλοφορούν άδέσποτα στήν πόλη. Συνεχίζει νά ρωτάει μέ «νόημα»: «αυτό είναι καλό ή κακό για μας τους Άλβανούς;». Πράγματι, ή βαρύγδουπη δήλωση για «ισότιμη συμμετοχή όλων των πολιτιστικών ομάδων στό κοινωνικό γίγνεσθαι μέ άπόλυτο σεβασμό των ιδιαιτεροτήτων» τους κρίνεται από τό άν ύπονοείται συναφώς μία χειραφετητική πρακτική πού περνά από δύο διακριτές και συνάμα συντιθέμενες διεργασίες: τήν άπογκετοποίηση των μειονοτικών ομάδων και τήν έξουδετέρωση των μηχανισμών πολιτισμικής ήγεμονίας, άκόμη και έντός των ιεραρχούμενων δακτυλίων του ίδιου γκέτο.

Τά κείμενα έχουν τά δικά τους «συγκείμενα» και μπορούν νά άποδοΰν, μέσα και έξω από τή σχολική αίθουσα, λόγος χειραφετητικός είτε διάυλος ένωμά-τωσης και νομιμοποίησης τής πολιτιστικής «έτερότητας». Λόγου χάρη αυτήν τή διττή καρποφορία δέν άποκλείει τό σεφερικό «όνειρο» τής Άκρόπολης:

«Ρώτησα άποβλακωμένος:

Ποιός πλειστηριασμός;

Πού ζεις μωρέ: Έδώ χαλνάει κόσμος!... Τζένιο ή κυβέρνησή μας. Θά τίς παραχωρήσει αυτές τίς πέτρες. Τί μας χρειάζονται έμάς;

Έκείνη τή στιγμή ό μαυροντυμένος κύριος χτύπησε τό σφυρί. «Κατεκυρώθη» φώναξε κάποιος. «Κατεκυρώθη! Κατεκυρώθη!» άντιλάλησε ή βοή του πλήθους.

Κέρδισαν οι Άμερικάνοι! είπε έξαλλος ό γείτονάς μου σαν άνθρωπος πού παρακολουθεί ποδόσφαιρο.

Η ταραχή φούσκωνε μέσα μου.

Και τί θά κάνουν; κατόρθωσα νά ρωτήσω.

Είναι δαιμόνιοι, άποκρίθηκε. Θά πελεκήσουν τούτες τίς κολόνες σέ σχήμα σωληναρίου τής όδοντόπαστας.

Ένωθα πώς τό πλήθος φύρανε γύρω μου και μ' άφηγε όλότελα μόνο. Τότες είδα τον Παρθενώνα γυ-

5. Νούτσος, Π., «Η πολιτική τής άγοραφοβίας» (1987), στο: Π. Νούτσος, *Karl Marx, ό κριτικός τής ιδεολογίας*, Άθήνα 1988, σ. 82-87.

6. Postman, N., *The End of Education*, New York 1996, σ. 75-76· πρβλ. Hobsbawm, E., *Για τήν ιστορία* [1977], μτφρ. Π. Ματάλας, Άθήνα 1998, σ. 332-333.

μόνο άνατριχιαστικά, χωρίς άέτωμα, χωρίς γείσο, με τίς κολόνες του πελεκημένες, γυαλιστερές, παρασταίνοντας ύπερογκα σωληνάκια. Ό βραχνάς με τίναξε από τό κρεβάτι καθώς ούρλιαζα».⁷

Δέν έχω μελετήσει τίς θεωρητικές προκείμενες και τό έρωτηματολόγιο έρευνας («Έθνος και Δημοκρατία στην Έλληνική Έκπαίδευση») πού πρόσφατα είδε τό φώς τής δημοσιότητας (*Τά Νέα*, 7-12-2000) από τό Ίνστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας του Ε.Κ.Κ.Ε. και σύμφωνα με τήν όποία οι μαθητές του Λυκείου έμφανίζονται «ξενόφοβοι» κατά 53,9% και αντίστοιχα νά έμπιστεύονται, πολύ μπροστά από όποιοδήποτε άλλο θεσμό, τήν Έκκλησία κατά 73,8%. Άν άναλογισθοϋμε τό είδος τής διαχείρισης του «πολιτισμού», στην όποία επιδίδεται ή ήγεσία τής έλλαδικής Έκκλησίας, και τόν άμυντικό άυτοπεριορισμό πού προσπαθεί νά έμπνεύσει στο άκροατήριό της, δέν είναι παράδοξο πού από άμβωνος σηκώνεται τό λάβαρο έναντίον τής «νέας τάξης πραγμάτων του παγκοσμιοποιητικού χυλού». Με τήν άναγωγή άκριώς τής Έκκλησίας σε μηχανισμό μετασχηματισμού τής «διαφορετικότητα» σε «έχθροτητα» διεκδικείται ξεχωριστός ρόλος στο κέντρο τής πολιτικής σκηνής (στην περίπτωση του Ίράν ή όμολογη πρακτική όνομάσθηκε «cultural absolutism»),⁸ με άδιατίμητη παρακαταθήκη στο σημερινό χρηματιστήριο των ιδεών-δυνάμεων τά «χρωμοσώματα» του έλληνικού «Γένους» και τά «άρχέτυπα» του «πολιτισμού» του.

Στόν αντίποδα αυτής τής στάσης δέν καλλιεργείται ή ιδεολογική σκευή ενός μονοδιάστατου παγκοσμιοποιημένου λόγου πού στρέφεται προς τήν όμοιομορφία και τήν έξαγωγή ενός κατώτατου κοινού παρονομαστή πού ύποβάλλουν διεθνοποιημένοι μηχανισμοί «πνευματικής τεχνολογίας» και συναφούς χειραγώγησης. Ίσα ίσα οι δύο αυτές μορφές πρόσκτησης τής σημερινής πραγματικότητας έχουν συμπληρωματική λειτουργία και άπέναντί τους έχουν, ως κοινή αντίθεση, ένα πνεϋμα συγκεκριμένης άνάδειξης των έτεροτήτων, χωρίς τή διολίσθηση σε σκοπιμότητες ενός άφελους ήγεμονισμού στην άποτύπωση πολιτισμικών φαινομένων. Πέρα από τή ρητορεία τής «ταυτότητας», των μικρόκοσμων ή των μεγάκοσμων, κατατίθενται και διεκδικούνται τά δικαιώματα των πολιτιστικών μειονοτήτων και πρώτιστα τής ίδιας τής πολιτιστικής δημιουργίας. Η τελευταία μάλιστα δέν έκλαμβάνεται ως άγωγός μεταβίβασης συναφών «άγαθών» πού άποκλείει τους άυτοσχεδιασμούς, τήν ενεργό πρόσληψη και διάχυση καθώς και τήν ποικιλία μορφών «συγκρητισμού» ή «ύβριδικών» πλαισιώσεων.

Όσοι διαγκωνίζονται ποιός θά έκφράσει καλύτερα τήν «καρδιά ενός άκαρδου κόσμου και τήν ψυχή των άψυχων καταστάσεων» έχουν στο στόχαστρό τους θεσμούς τής πολιτικής δημοκρατίας και άποσκοποϋν, ρητά ή όχι, στον περιορισμό τής δρασικότητάς τους και όχι στην διεύρυνσή τους. Μιά νέα «Δεξιά» άναδύεται, με τήν ίδια βέβαια κατάφαση των θεσμών τής «άγο-

ραφοβίας», όσων δηλαδή «νομιμοποιϋν» τους έξουσιαστικούς μηχανισμούς τής κοινωνίας με έπίκεντρο τήν «άγορά» ως σύμφυση του οικονομικού, πολιτικού και ιδεολογικού πεδίου κατά τήν (άνα)παραγωγή των κοινωνικών άνισοτήτων και διακρίσεων. Πώς όμως θά δραστηριοποιηθεί ένας έναλλακτικός κοινωνικός πυρήνας αντίστασης στή θεσμοποιημένη διαδικασία διάχυσης του άγοραφοβικού λόγου και τής οικείας πρακτικής; Δέν θά καταφύγουμε στον άμβωνα, μέσα ή έξω από τους ναούς, για νά λάβουμε τόν «χρησμό» ή τό «χρίσμα». Ίσως τό σχολείο, πού νά θέτει έξυπαρχής τους λόγους για τους όποιους επιβάλλεται νά συμφωνήσουμε με τό δεύτερο σκέλος τής διάζευξης «studiare o studiare per saper studiare,⁹ νά συνιστά μία κάποια λύση...

7. Σεφέρης, Γ., «Γλώσσες στον Άτεριμίδωρο τόν Δαλδιανό» [1970], *Δοκίμεις*, Άθήνα 1974, σ. 326-327.

8. Howard, Rh., E., *Human Rights and the Search of Community*, Boulder, Col. 1995, σ. 51-52.

9. Gramsci, A., *Quaderni del carcere* (1932), έκδ. V. Geratana, II, Torino 1977, σ. 844.

Η ΕΥΡΩΠΗ: ΤΟ «ΑΝΕΦΙΚΤΟ» ΜΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ;

του Έτιέν Μπαλιμπάο

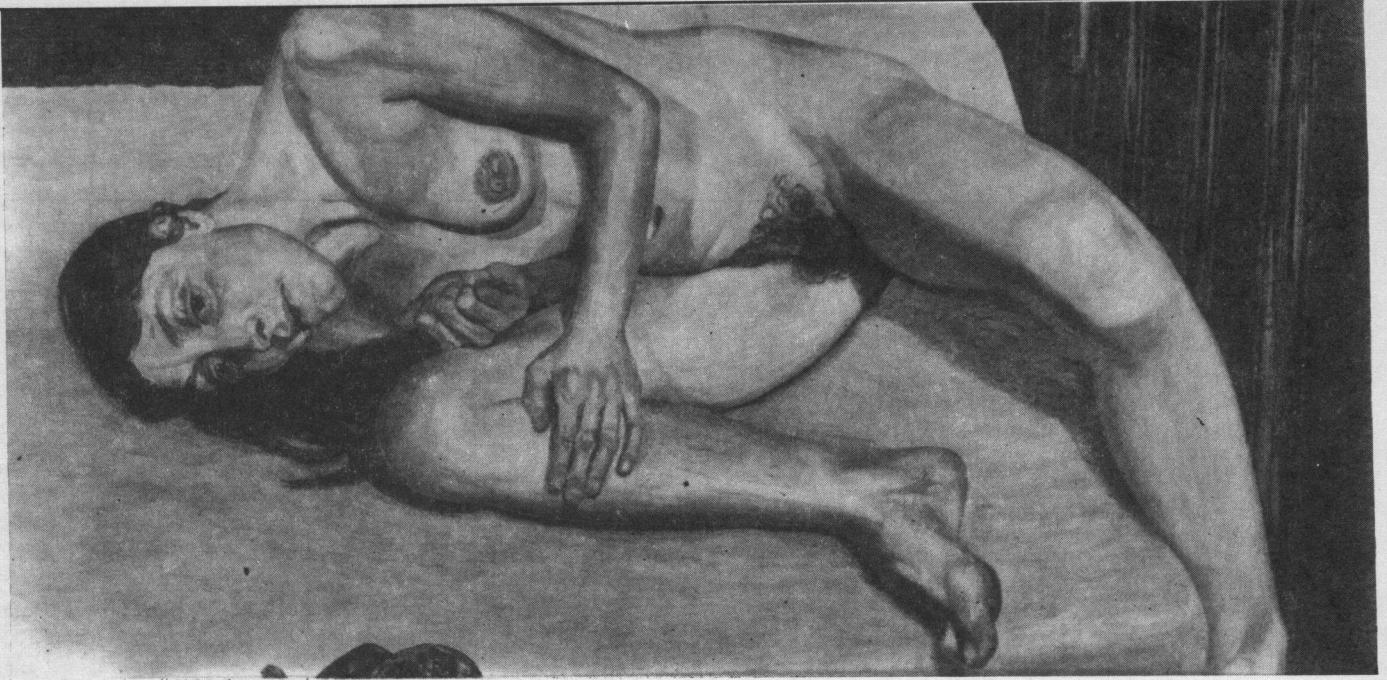
Ο τίτλος αυτής της παρέμβασης, πού είχε αρχικά προβλεφθεί από τους διοργανωτές του συνεδρίου, ήταν ο εξής: «Καταγραφή της αντιπαράθεσης μεταξύ μίας ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης και των ευρωπαϊκών εξουσιών». Σε ποιο βαθμό μπορούμε ωστόσο να μιλάμε σήμερα για μία «ευρωπαϊκή πολιτική συνείδηση»; Και τί θα πρέπει ακριβώς να εννοήσουμε με τον όρο «ευρωπαϊκές εξουσίες»; Παίρνοντας σκόπιμα την αντίθετη θέση από κάποιες θριαμβεύουσες θεωρίες πού προβάλλονται σήμερα από τις κυβερνήσεις, τις ίδιες τις ευρωπαϊκές αρχές και ένα μέρος των πολιτικών σχολιαστών, έχω σκοπό να υπερασπιστώ εδώ την «απαισιόδοξη» ιδέα ότι η Ευρώπη προσεγγίζει τη στιγμή αυτή ένα σημείο «άνεφικτο»: κάτι τό οποίο απαιτεί συνειδητοποίηση, προτάσεις, πρωτοβουλίες.

Σε ποιά δεδομένα στηρίζεται ή διαδεδομένη ιδέα ότι ή ευρωπαϊκή οικόδομη παρατά εμπόδια και τά έπεισόδια όπισθοδρόμησης (κρίση τών τρελών άγγελάδων, άποκλίσεις σχετικά μέ τίς διαδικασίες διεύρυνσης τής Ένωσης σε νέες χώρες, σχετικά μέ τή δημοσιονομική έναρμόνιση), ακολουθεί τήν προβλεπόμενη πορεία και άκόμη ότι διανύει άποφασιστικά στάδια; Ουσιαστικά ή ιδέα αυτή στηρίζεται στό γεγονός τής προόδου τής νομισματικής, διοικητικής, και, πρόσφατα, στρατιωτικής ένσωμάτωσης και στη δημιουργία τών αντίστοιχων υπερεθνικών όργανισμών. Η αντίθετη διάγνωση πού διατυπώνω δέν στηρίζεται στην ιδέα ότι οι υπερεθνικές ή «μεταεθνικές» πολιτικές δομές θά ήταν κα-

θαιτές άνέφικτες ή άνεπιθύμητες: αντίθετα, έχει ως άφετηρία τήν ιδέα ότι ενώ ή άναγκαιότητά τους κατέστη άναπόφευκτη, προσκρούει σε έσωτερικά και έξωτερικά εμπόδια, τά όποια δέν έχουν άκόμη ξεπεραστεί, και τά όποια άποτελούν μάλιστα άντικείμενο μιάς διαρκούς άπόρριψης. Αυτή ή άρνηση βρίσκεται κατά ένα μεγάλο μέρος στό έσωτερικό του φαύλου κύκλου γύρω από τόν όποιο περιστρέφεται τό ζήτημα τής «πολιτικής συνείδησης» στην Ευρώπη.

Τά άποτελέσματα του πολέμου τών Βαλκανίων —άνάμεσα στα όποια συγκαταλέγεται ή έγκατάσταση ενός ευρωαμερικανικού προτεκτοράτου σε μία σειρά χωρών τής βαλκανικής ζώνης, ό εκφυλισμός τής πολιτικής κατάστασης στη Σερβία, ή ένθάρρυνση πού παρεχεται στη ρωσική κρατική τρομοκρατία κλπ.— συνιστούν ένα από τά άποκαλυπτικά στοιχεία αυτής τής κατάστασης, ή όποία έχει ώστόσο παλαιότερες και πιο βαθιές ρίζες. Πρόκειται για μία κατάσταση πού άποκαλύπτει τό είδος τής «κρίσης» στην όποία βρισκόμαστε και τών μέσων πού χρησιμοποιούνται για νά τήν κουκουλώσουν, νά τήν καταστήσουν μή διακριτή. Θά άναφερθώ άκόμη στην άνυπαρξία σχεδόν τής κυκλοφορίας τών ιδεών, τών προτάσεων, τών συζητήσεων μεταξύ Ευρωπαίων «διανοουμένων», πέρα από τούς κύκλους τών ειδικών. Και, κατά συνέπεια, στόν παρεμπόδιισμό τής ανάπτυξης μιάς ευρωπαϊκής «σφαίρας δημόσιας γνώμης», χωρίς τήν όποία δέν υπάρχει δημοκρατία (όχι μόνο αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αλλά δημοκρατία έν γένει). Υπάρχουν φυσικά εξαιρέσεις σε αυτό, οι όποιες, ως τέτοιες, είναι άκόμη πιο πολύτιμες: κάποιες ομάδες πού διεξάγουν συγκριτική έρευνα γύρω από τίς μορφές τής κρίσης του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη, και, συνεπώς, γύρω από

Καταληκτική παρέμβαση συνεδρίου, Φθινοπωρινό Πανεπιστήμιο τής Λίγκας για τά δικαιώματα του ανθρώπου, Παρίσι, 21 Νοεμβρίου 1999.

τίς ἐθνικές μορφές κοινωνικῆς προστασίας καί διαπραγμάτευσης ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία, προσπαθοῦν νά καλύψουν τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ «συνδικαλιστικές κουλτούρες» καί νά διορθώσουν τίς ἀνισορροπίες δυνάμεων μεταξύ ἀφενός τῆς ἐργοδοσίας καί ἀφετέρου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στήν Εὐρώπη. Κάποιες ἀπέπειρες (ἀκόμη πιά σπάνιες;) ἔγιναν γιά τόν συντονισμό στό ἐπίπεδο τῶν Μή Κυβερνητικῶν Ὁργανώσεων, τῶν σκέψεων καί τῶν πρωτοβουλιῶν γύρω ἀπό τήν ἀνθρωπιστική δράση στά Βαλκάνια, ἢ τῆς υπεράσπισης τοῦ δικαιώματος ἀσύλου στόν χῶρο Σένγκεν... Ἀλλά, ἀπέναντι σέ ὅλα αὐτά: δέν ὑπάρχουν πραγματικά εὐρωπαϊκά πολιτικά κόμματα (ἰδιαίτερα στήν ἀριστερά). Ὑπάρχουν μόνο κοινές ὁμάδες πίεσης στό ἐπίπεδο τῶν Βρυξελλῶν καί τοῦ Στρασβούργου. Δέν ὑπάρχουν εὐρωπαϊκά περιοδικά ἢ εὐρωπαϊκές ἐφημερίδες.¹ Δέν ὑπάρχουν θεατρικοί θίασοι ἢ εὐρωπαϊκές ἐπιχειρήσεις στό χῶρο τοῦ θεάματος καί οἱ «ἀνταλλαγές» σέ αὐτό τό πεδίο δέν προόδευσαν, ἢ ἀκόμη καί προόδευσαν ἀρνητικά, μετά τήν ἴδρυση τοῦ Θεάτρου τῆς Εὐρώπης ἀπό τόν Ζάκ Λάνγκ (Jack Lang) καί τόν Τζιόρτζιο Στρέλερ (Giorgio Strehler).

Καθώς θεωρῶ ὅτι, γιά αὐτό τό θέμα, δέν θά μπορούσαμε νά ἀρκεστοῦμε σέ ἀφορισμούς, θά ἤθελα νά προσπαθῆσω νά ἀναλύσω λίγο πιά λεπτομερῶς τίς μορφές καί τίς αἰτίες αὐτῆς τῆς παρακώλυσης, ἐνάντια στήν ὁποία προσκρούει ἡ προσδοκία πολλῶν ἀπό ἐμᾶς γιά μιά καινούργια ιδιότητα τοῦ πολίτη, πού δέν θά παρέμενε ἐγκλωβισμένη στό ὄρια τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, καί δέν θά παρέλυε ἀπό τήν παρούσα κρίση τῆς. Θά ἀναλύσω σχετικά τέσσερα θέματα: 1) τό ζήτημα τοῦ κράτους, τοῦ λαοῦ καί τοῦ «συντάγματος» στήν Εὐρώπη, 2) τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, 3) τήν ἐνότητα καί τή διαίρεση τῆς Εὐρώπης,

4) τή μετανάστευση καί τό δικαίωμα ἀσύλου: τό δίλημμα «ιδιότητα τοῦ πολίτη ἢ ἀπαρχαίντ» στήν Εὐρώπη.

Τό κράτος, ὁ λαός καί τό «σύνταγμα» στήν Εὐρώπη

Ἡ συγκρότηση τῆς Εὐρώπης, ὡς νέας πολιτικῆς ὀντότητας, προϋποθέτει τήν ἐφεύρεση μᾶς μορφῆς πλουραλιστικοῦ κράτους—εἴτε τήν ὀνομάσουμε ὁμοσπονδία εἴτε συνομοσπονδία— πού ξεπερνᾷ τήν ἀντίθεση ἀφενός μεταξύ τῆς «ἐθνικῆς κυριαρχίας», ἢ ὁποία ἔχει καταστειῖ σέ μεγάλο βαθμό πλασματική, καί ἀφετέρου ἐνός «ἡττειρωτικοῦ ἡγεμονισμοῦ», χωρίς λαϊκή βάση. Προϋποθέτει ὅτι ἡ «παγκοσμιοποίηση» θά θεωροῦνταν ὄχι μόνο ὡς ἓνα σύνολο ἐξωτερικῶν καταναγκασμῶν, ὡς ἓνα οικονομικό καί τεχνολογικό πλαίσιο, στό ὁποῖο ἡ πολιτική προσπαθεῖ νά προσαρμοστεῖ, κατά τρόπο λιγότερο ἢ περισσότερο ἀποτελεσματικό, ἀλλά ὡς μιά ἀνοιχτή πολιτισμική διαδικασία, πού μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ πρὸς πολύ διαφορετικές κατευθύνσεις, καί στό πλαίσιο τῆς ὁποίας οἱ εὐρωπαϊκοί λαοί, στή διαφορετικότητα τῶν πολιτισμῶν τους καί τῶν κοινωνικῶν τους συνθηκῶν, λαμβάνουν ἐνεργά μέρος.

Γιά νά γίνει αὐτό πρέπει, χωρίς ἀμφιβολία, αὐτοί οἱ

1. Κατά τή συζήτηση πού ἀκολούθησε τήν εἰσήγησή μου ἀντέτειναν σέ αὐτό τό σημεῖο τήν ὑπαρξη πολλῶν ἐκδόσεων σέ ξένες γλώσσες τῆς ἐφημερίδας *Le Monde Diplomatique*. Διορθῶνω εὐχαρίστως αὐτό τό σημεῖο, ἀλλά μέ τήν παρατήρηση ὅτι οἱ μεταφράσεις ἢ οἱ προσαρμογές δέν ἀποτελοῦν τό ἀκριβές ἰσοδύναμο τῶν πολυεθνικῶν συντακτικῶν ἐπιτροπῶν.

Ίδιοι λαοί νά είναι σέ θέση νά φανταστούν, νά αποκτήσουν τήν παράσταση μιᾶς κοινῆς δράσης: χρειάζονται λοιπόν ιδεολογίες ἢ «μύθοι» (μέ τήν ἔννοια τοῦ «κινήτηριου» μύθου τοῦ Σορέλ). Ἀλλά πρέπει ἐπίσης νά ἀναδυθεῖ, σέ βαθύτερο επίπεδο, μιᾶ ἔννοια εὐρωπαϊκοῦ «συντάγματος». Φαίνεται πώς, ὡς πρός αὐτό τό ζήτημα, οἱ νομικοί παραμένουν παγιδευμένοι στήν ἐναλλακτική δυνατότητα μεταξύ ἀφενός τῶν συζητήσεων γύρω ἀπό τή συνταγματική μορφή (τή νομική κανονιστικότητα, τή νομοθετική ἐξουσία καί τούς περιορισμούς τῶν διαφόρων «πηγῶν» δικαίου, ὅπως ἱεραρχοῦνται στή σύγχρονη Εὐρώπη) καί ἀφετέρου τῶν μεταφυσικῶν συζητήσεων σχετικά μέ τή «συντάσσοσα ἐξουσία» τήν ὁποία παρέχει ἡ λαϊκή νομιμοποίηση (πίσω ἀπό τίς συζητήσεις αὐτές πλανᾶται πάντα τό φάντασμα τῆς ἐπανάστασης ἢ τῆς δικτατορίας). Δέν εἶναι προφανῶς σέ θέση νά φανταστούν μιᾶ «διευρυμένη» ἔννοια συντάγματος, τύπου Μοντεσκιέ: ἕνα πολιτικοκοινωνικό καθεστῶς, ἕνα ἱστορικό, μή ἱεραρχημένο σύνολο ἀτομικῶν καί συλλογικῶν δικαιωμάτων, μορφῶν ἀντιπροσώπευσης, ἀρχῶν ἐξουσίας ἢ ἀπόφασης, οὔτε εἶναι σέ θέση νά φανταστούν μιᾶ «ἐξελικτική» ἔννοια τύπου Γκράμσι, ἕνα σύνταγμα τό ὁποῖο θά περιεῖχε ταυτόχρονα μιᾶ ἀρχή «διάνοιξης» τῶν θεσμῶν στόν μετασχηματισμό τους, στήν ἴδια τους τήν ὑπέρβαση. Ὅλα αὐτά πιθανόν παραπέμπουν στήν ἴδια πηγῆ, στή βαθιά δυσπιστία πρός τή λαϊκή συμμετοχή καί τήν λαϊκή παρέμβαση, αὐτό πού ὀνόμασα ἄλλοῦ «φόβο τῶν μαζῶν», τήν ὁποία νομιμοποιοῦν ἐπιχειρηματολογώντας γιά τήν ἀστάθειά τους, ἢ γιά τίς πιθανότητες βίας σύγκρουσης, πού μπορεῖ νά κρύβει ἡ παρέμβασή τους... Δέν θά ἀποφύγουν, ὡστόσο, νά ἐμπλακοῦν σέ μιᾶ συζήτηση διαρκείας γύρω ἀπό τή μορφή καί τή θέση τοῦ κράτους στήν Εὐρώπη, πού ἀκολουθεῖ τόν μετασχηματισμό τῶν ἰδιῶν τῶν θεσμῶν, τήν ἀνάπτυξη τῶν συγκρούσεων πού προκαλοῦν.

Αὐτό πού ὑπονομεύει πρός τό παρόν αὐτήν τή συζήτηση, εἶναι καταρχάς οἱ σχετικοί μέ τήν «κυριαρχία» μύθοι, καθώς ἐπίσης καί τά στρεβλά ἀποτελέσματα μιᾶς τυπικῆς «δημοκρατικότητας» (ἢ μιᾶς δημοκρατικότητας, ἢ ὁποία τείνει νά διατηρεῖ μόνο τόν φορμαλισμό της, χάνοντας τό περιεχόμενο πού τή νομιμοποιεῖ, δηλαδή τήν ἐνεργό ιδιότητα τοῦ πολίτη καί τίς συλλογικές μορφές ἐξάσκησης της) καί ἑνός ἀξανανόμενου πνεύματος γραφειοκρατίας. Τό πνεῦμα αὐτό εἶναι πολύ διαδεδομένο στήν Εὐρώπη σήμερα, δέν ὑπάρχει ὡστόσο κράτος μέ τήν ἔννοια τοῦ «πολιτικοῦ» θεσμοῦ: μιᾶ δομή ἀπόφασης, ἀντιπροσώπευσης, δημόσιας διοίκησης σύμφωνα μέ κριτήρια δημοσίου συμφέροντος. Ὅμως ὑπάρχουν πειστικοί λόγοι γιά τή σύνδεση τῆς ιδέας τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, δηλαδή τῆς διεύθυνσης τῶν κοινῶν υποθέσεων ἀπό τήν ἴδια τή μάζα τοῦ λαοῦ, μέ ἕναν πολιτικό θεσμό αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Εἶναι, ὡστόσο, ἐντελῶς μυθικό νά θεωρεῖται ὅτι τά ἔθνη κράτη διατήρησαν τά μέσα πού τούς ἐπιτρέπουν νά διατηροῦν γιά τόν ἑαυτό τους καί μόνο τίς προϋπο-

θέσεις μιᾶς «κυριαρχίας» διαχείρισης τῶν κοινωνικῶν, οικονομικῶν, πολιτισμικῶν προβλημάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ καθημερινή ζωή καί τό μέλλον τῶν γενεῶν. Ἡ πραγματικότητα χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ ἐμφανή ἀπόκλιση ἀνάμεσα σέ πραγματικές δυνάμεις (οἱ ὁποῖες δέν εἶναι ἀνύπαρκτες, εἶναι ὡστόσο περιορισμένες) καί σέ ἀξιώσεις ἢ σέ μύθους, οἱ ὁποῖοι συμβάλλουν στό νά ἐγκλωβιστοῦν οἱ προοπτικές δημοκρατικῆς οἰκοδόμησής σέ μιᾶ ἀφηρημένη ἐναλλακτική λύση ἀνάμεσα ἀφενός σέ ὑπερεθνικό στοιχεῖο, δηλαδή σέ διάλυση τῶν ἐθνικῶν ὄντοτήτων, καί ἀφετέρου σέ παλινόρθωση τοῦ ἰδίου, τῶν προνομιακῶν ἐξουσιῶν τοῦ ἔθνους-κράτους, ἢ πῶς συγκεκριμένα, τῶν προνομίων τῶν πῶς ἰσχυρῶν ἐθνῶν-κρατῶν, τά ὁποῖα κάποτε στηρίζονταν στόν ἱμπεριαλιστικό τους ρόλο στόν κόσμο (αὐτό πού καμιά φορά ὀνομάζουμε στήν Γαλλία «ἀντίληψη κυριαρχίας»).

Ἀπό τή στιγμή πού ἀποδέχεται κανεῖς αὐτήν τή διπλή ἀλήθεια, ὅτι δηλαδή δέν ὑπάρχει συλλογική ἄσκηση πολιτικῆς χωρίς δημόσιες δομές (ἐπομένως κρατικές), δέν ὑπάρχουν δημόσιες δομές ἢ κράτος στήν Εὐρώπη χωρίς μιᾶ ἀνάπτυξη τῶν κοινῶν πολιτικῶν πρακτικῶν (ἐν συντομία, δέν ὑπάρχει «πολιτική χωρίς πολιτική», τό ὄνειρο αὐτό ὅλων τῶν γραφειοκρατῶν πού θά ἤθελαν νά ὑποκαταστήσουν τήν πολιτική μέ τή διαπραγμάτευση, τή διαχείριση καί τήν κατασκευή τῶν «συναινήσεων»): ἀπό τή στιγμή αὐτή, ὅλα τά ζητήματα, τά ὁποῖα παραδοσιακά συνδέονται μέ τήν ἰδέα τῆς κυριαρχίας (καί ἡ ἴδια αὐτή ἡ ἰδέα) ὀφείλουν νά τεθοῦν ἐξαρχῆς: λαός καί ἔθνος, σύνταγμα καί δημοκρατία, διοίκηση καί ἀντιπροσώπευση... Δέν ἔχω τήν ἀξίωση νά κάνω κάτι τέτοιο ἐδῶ, ἀλλά θά ἤθελα νά ἐπιστήσω τήν προσοχή σέ ἕνα ζήτημα ἀρχῆς, ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά ἐμένα.

Μίλησα σκόπιμα γιά ἕνα «πλουραλιστικό κράτος». Τό ζήτημα εἶναι νά τεθοῦν σέ λειτουργία μιᾶ πολλαπλότητα ἀπό επίπεδα ὀργάνωσης καί συμμετοχῆς, κατ' ἀρχάς νά εἰσαχθοῦν διαδικασίες ἀρνητικῶν ἐπιταχύνσεων στό ἐσωτερικό τῶν ἀρχῶν πού ἀσκοῦν κυριαρχία (ἄς σημειωθεῖ, ἐν παρῶδω, ὅτι μιᾶ τέτοια ἰδέα δέν εἶναι καί τόσο «ἀντι-γιακωβίνικη» ὅσο θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ: γιατί συγχέουμε πολύ συχνά γιακωβινισμό καί ναπολεόντεια παράδοση ἀπόλυτης διοικητικῆς συγκέντρωσης). Ἀλλά ἐξίσου ζητούμενο εἶναι μιᾶ πολλαπλότητα πολιτισμικῶν ἀναφορῶν (γλωσσικῶν, θρησκευτικῶν, ἐπαγγελματικῶν) νά καταστοῦν μεταξύ τους συμβατές, γιά κάθε πολίτη. Ἐάν θεωρήσουμε τά ζητήματα ἀπό αὐτήν τή σκοπιά, τό ζήτημα τῆς «εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας», πού κατά κανόνα προβάλλεται ὡς πολιτικό ὄπλο (γιά παράδειγμα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό ἐρώτημα πού θά πρέπει νά χαραχθοῦν τά «σύνορα τῆς Εὐρώπης», τά ὁποῖα διαγράφουν ἐκ τῶν προτέρων τίς δυνατότητες ἀνοίγματος, ἰδιαίτερα πρός τά ἀνατολικά καί τά νοτιοανατολικά), ἐμφανίζεται ὡς ψευδοπρόβλημα, ἢ, μᾶλλον, ὡς πρόβλημα τοῦ ὁποῖου τό περιεχόμενο δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἐπίλυση ἐκκρε-

μῶν ζητημάτων τῆς δημοκρατικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη. Ἄλλὰ εἶναι φανερό ὅτι, γιὰ νά ἐγκαθιδρύσουμε ἕναν τέτοιο πλουραλισμό τοῦ «συνανήκειν», δέν μπορούμε νά ξαναπάρουμε ὡς ἔχει κανένα ιστορικό ἢ ιδεατό ὑπαρκτό μοντέλο τῆς οἰκοδόμησής τοῦ κράτους καί τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, ἀκόμη καί ἂν μπορούμε νά ἀναστοχαστοῦμε πάνω σέ ὀρισμένες παρελθούσες ἐμπειρίες (ἰδιαίτερα αὐτή τῶν ὁμοσπονδιῶν καί τῶν «πολυεθνικῶν» καί «πολυπολιτισμικῶν» αὐτοκρατοριῶν). Θά ἔπρεπε νά ἐπινοήσουμε ἕνα καινούργιο μοντέλο μέ ἀφετηρία τίς ὑπάρχουσες δυνάμεις, τίς δημοκρατικές παραδόσεις τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, καί τήν ἐπίλυση ἀκόμη καί ἐκείνων τῶν προβλημάτων πού περιέχουν τά ἐμπόδια πού συνιστοῦν τῆ σημερινή κρίση.

Μιά τέτοια μορφή κράτους δέν θά δημιουργηθεῖ (δέν θά μπορούσε κανεῖς νά τή φανταστεῖ καν) παρά μόνο ἔάν ἀντιστοιχεῖ, σέ σχέση μέ τά «συντάγματα» τῶν σύγχρονων ἐθνικῶν κρατῶν, σέ μία πρόοδο τῆς δημοκρατικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, καί ὄχι σέ μία ὀπισθοδρόμηση ἢ σέ ἀποφυγή νά τεθεῖ τό ζήτημα. Γιὰ αὐτό, εἶμαι πεισμένος, δέν εἶναι καθόλου ρεαλιστικό νά παρουσιάζεται ἡ εὐρωπαϊκή πολιτική οἰκοδομησιμὴ μέ βάση τό «κάθετο» σχῆμα πού ἐπικρατεῖ σήμερα. Πρέπει νά ξεκαθαριστεῖ ὅτι συγκρότηση κράτους δέν εἶναι δυνατή παρά μόνο μέσω τῆς συγκρότησής ἑνός «εὐρωπαϊκοῦ λαοῦ», στόν ὅποιο θά ἀναφέρεται, μέ ὄρους νομιμοποίησης καί πραγματικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ταυτόχρονα. Ἐλλεῖπει αὐτοῦ δέν θά ἔχουμε νά κάνουμε παρά μέ ἕναν κρατισμό πού τίθεται ἀπό τά πάνω σέ συνασπισμούς ἐθνικῶν συμφερόντων καί πού προκαλεῖ ἐκδηλώσεις ἀπόρριψης στό βαθμό πού διευρύνει τοῦς ἐλέγχους στήν κοινωνία.

Ἄλλα γιατί δέν ὑπάρχει «εὐρωπαϊκός λαός» ὑπό συγκρότηση, παρά μόνο ὑπό περιορισμένες ἀλλά πολύτιμες σπερματικές μορφές, σέ κάποιες πολιτισμικές ἢ πνευματικές πρωτοβουλίες ἢ στήν εὐθραυστή σύγκλιση τῶν συλλογικῶν κινήματων; Γιατί αἰσθανόμαστε ὅτι, κατά παράδοξο τρόπο, αὐτή ἡ διαδικασία διαμόρφωσης μιᾶς «δημόσιας σφαιρας» στό μέτρο τῶν διακυβευμάτων τῆς παγκοσμιοποιημένης πολιτικῆς, ὄχι μόνο δέν προόδευσε, ἀλλά ἀντίθετα ὑποχώρησε μέσα σέ μιὰ δεκαετία; Ὁχι γιατί οἱ παραδοσιακές «ἐθνικές ταυτότητες», ἀξεπέραστες ὡς τέτοιες, θά ἔθεταν ἕνα ἀπόλυτο ἐμπόδιο, δεδομένου ὅτι αὐτή ἡ πολύ πραγματική ἀντίθεση ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά δεδομένα τοῦ προβλήματος, καί δέν θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς ἀμετακίνητο δεδομένο, ἀλλά γιὰ εἰδικά πολιτικούς λόγους, πού παραπέμπουν στή συλλογική ἀνικανότητα νά προσδιοριστεῖ ἔάν ἡ εὐρωπαϊκή οἰκοδόμηση ἀποτελεῖ μία πρόοδο ἢ μία ὀπισθοδρόμηση τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη στήν Εὐρώπη. Θά πρέπει νά ἐπιχειρήσουμε νά δοῦμε σέ αὐτή τήν ἐναλλακτική λύση, ἢ τήν λανθάνουσα κρίση, μιὰ πιό συγκεκριμένη μορφή, ἐπικαλούμενοι κάποια ἀπό τά κυριότερα σημεῖα ὅπου ἀποκρυσταλλώνεται. Καταλήγω σέ τρία τά ὅποια μού φαίνονται ἀποφασιστικῆς σημασίας καί τῶν ὁποίων ἡ ἀθροιστι-

κή παράθεση παράγει ἕνα σωρευτικό ἀποτέλεσμα: α) ἐρώτημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη στήν Εὐρώπη, β) τῆς διαίρεσης τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου σέ ἄνισες ζώνες πρόσβασης ὅσον ἀφορᾷ τόν αὐτοκαθορισμό τῶν λαῶν, γ) τέλος, τῆς ὑφέρουσας ἀνάπτυξης ἑνός εὐρωπαϊκοῦ ἀπαρτχάντι, πού συνδέεται μέ τόν τρόπο χειρισμοῦ τῶν ζητημάτων τῆς μετανάστευσης καί τοῦ δικαϊώματος ἀσύλου.

Τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη

Τό μοντέλο ιδιότητας τοῦ πολίτη πού ἀναπτύχθηκε, ὡς πρὸς τίς κύριες τάσεις του, κατά τόν 20ό αἰῶνα στή Δυτική Εὐρώπη (καί περίπου σταθεροποιήθηκε παντοῦ) δέν παρέμεινε ἕνα μοντέλο μιᾶς καθαρῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, θεμελιωμένης στήν ἀντιπροσώπευση τῶν ρευμάτων, ἀπόψεων καί συμφερόντων σέ τοπική καί ἐθνική κλίμακα. Ἐνσωμάτωσε ἐν μέρει στή θεωρία (στό ἐπίπεδο τῶν συνταγματικῶν κειμένων πού μιλοῦν γιὰ δικαίωμα τῆς ὑπαρξῆς καί κοινωνική δημοκρατία) καί κυρίως στήν πράξη (διὰ μέσου δομῶν ρύθμισης τῶν συγκρούσεων, συμμετοχῆς, συνδιαχείρισης τῶν συστημάτων ἀσφάλισης κλπ.) ἕναν κάποιο ἀριθμό θεμελιωδῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, τό σύνολο τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ αὐτό πού ὀνομάστηκε «κοινωνική ιδιότητα τοῦ πολίτη». Πρέπει νά δεχτοῦμε ὡστόσο ὅτι αὐτή ἐγκαθιδρύθηκε στό πλαίσιο τῆς ἐνίσχυσης τῆς ἐξίσωσης «ιδιότητα τοῦ πολίτη=ἐθνικότητα», καθώς καί μιᾶς ἀποκλειστικῆς ἐθνικῆς ἔννοιας τῆς κυριαρχίας (γιὰ νά μῆν ποῦμε μιὰ *de facto* «ἐθνική προτίμηση»: ξέρουμε ὅτι ὡς πρὸς αὐτό τό θέμα ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις, πού δέν ἐπιτρέπεται νά παραβλεφθοῦν καί πού προκύπτουν ὡς συνέπεια τῶν ἀγῶνων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος). Ὡστόσο, σήμερα δέν διαφαίνεται καμία μορφή εὐρωπαϊκῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, πού θά ἀντιστοιχοῦσε στή διεύρυνση τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων καί τῶν δυνατοτήτων παρέμβασης τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος στή ρύθμιση τῆς οἰκονομίας.

Γιὰ αὐτό τόν λόγο, χωρίς ἀμφιβολία, τό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη εἶναι πιασμένο σήμερα στή μέγκενη τῆς προστασίας τῶν κεκτημένων δικαιωμάτων πού ἀπειλοῦνται ἀπό τόν ὑπερ-φιλελευθερισμό («προστασία τῆς προστασίας» κατά κάποιο τρόπο, κάτι πού μπορεῖ νά μεταφραστεῖ μέ τόν ὄρο προστατευτισμός) καί τοῦ ἀγῶνα ἐνάντια στόν ἀποκλεισμό (αὐτό πού περιγράφεται ἀπό τόν Ρομπέρ Καστέλ ὡς μαζικό φαινόμενο ἀποδόμησης τοῦ κοινωνικοῦ ἴστού, πού συνδέεται μέ μετασχηματισμούς τῆς κοινωνίας τῶν μισθωτῶν: πρόκειται ταυτόχρονα τόσο γιὰ τά ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου πού ἐπέτρεψε τήν κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος τῆς κοινωνικῆς προστασίας, τήν αὐτονόμηση τοῦ ἀτόμου καί τήν ἀπεμπλοκὴ του ἀπό τή χρόνια ἀνασφάλεια, ὅσο καί γιὰ τήν ἐκ νέου προλεταριοποίηση ὁλόκληρων κοινωνικῶν ὁμάδων στό

Ἡ «κοινωνική ιδιότητα τοῦ πολίτη» δέν ἐνσωματώθηκε ποτέ ἐντελῶς στό «σύνταγμα» τῶν ἐθνῶν-κρατῶν, ἀκόμη καί τῶν πιό ἀναπτυγμένων οἰκονομικά καί πιό προχωρημένων δημοκρατικά. Ἡ εὐρωπαϊκή οἰκοδόμηση ἐξαρτᾶται ἀπό τή δυνατότητα ἐγγραφῆς σέ ἕνα «εὐρωπαϊκό σύνταγμα» ἐνός τονισμοῦ τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη. Αὐτό σημαίνει ἀκριδῶς τόν τονισμό μᾶς ριζοσπαστικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης: εἴτε ἡ Εὐρώπη θά ἐγκαθιδρύσει τήν κοινωνική ιδιότητα τοῦ πολίτη σέ πιό στέρεες καί εὐρεῖες βάσεις, εἴτε θά καταστεῖ, τελικά, ἀδύνατη.

πλαῖσιο τῆς οἰκονομικῆς παγκοσμιοποίησης).² Εἶναι γνωστό ὅτι πάνω σέ αὐτό τό θέμα προέκυψε ἡ διαίρεση στό ἐσωτερικό τῆς εὐρωπαϊκῆς «σοσιαλδημοκρατίας». Ὅπωςδήποτε δέν εἶναι χωρίς νόημα ὅτι ἡ συζήτηση αὐτή διεξήχθη στό ἐσωτερικό τῆς σοσιαλδημοκρατίας περισσότερο ἀπό ὅ,τι στόν «εὐρωπαϊκό συντηρητισμό» – ἀλλά δέν φαίνεται νά ὀδηγεῖ στήν ἀπεμπλοκή της: ἕνα σύστημα ἀσφάλισης τῶν φτωχῶν, ὀργανωμένο σέ εὐρωπαϊκή κλίμακα, δέν εἶναι οὔτε νοητό οὔτε ἐπιθυμητό. Μιά ὀλοσχερῆς διάλυση τῶν συστημάτων ἀσφάλισης θά ἦταν συνώνυμη πολιτικῶν ἐκρήξεων (ὄχι ἀπαραίτητα ἀπό ἀριστερά, γιατί εἶναι ἐπίσης τό διακύβευμα τῶν εὐρωπαϊκῶν «λαϊκισμῶν»). Μιά ἐπανενεργοποίηση τῆς δημόσιας πρωτοβουλίας, συνδεδεμένη μέ τή θεσμική ἀναγνώριση τῶν «λαϊκῶν κινήματων» σέ εὐρωπαϊκή κλίμακα, εἴτε τήν ὀνομάσουμε νεο-κεῖνσιανή ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο, δέν βρίσκεται ἀκόμη σέ σημεῖο νά συγκεντρώσει τήν ὁμοφωνία: οἱ γενικές γραμμές ἐνός τέτοιου σχεδίου δέν ἔχουν κἀν χαραχθεῖ ἀκόμα.

Γιά αὐτό ἐπιμένω ἐδῶ τόσο στήν πρωτοβουλία ἀπό τά κάτω: ἡ κρίσιμη λειτουργία τῆς ἐνότητας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνδικαλισμοῦ, ἡ σημασία τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στά κινήματα ἀμυνας καί ἀνανέωσης τῆς κοινωνικῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη (αὐτό πού εἶδαμε νά διαγράφεται τόν Δεκέμβριο τοῦ 1995 καί σέ ἄλλες περιστάσεις), ἡ σημασία τῶν συγκλίσεων ἀνάμεσα σέ διεκδικήσεις πολιτισμικῶν δικαιωμάτων καί τῆς προ-

στασίας τῆς ποιότητας ζωῆς... Ἀκόμη καί ἐκεῖ ὅπου ἐγινε πράξη, ὑπό τήν προϋπόθεση ὀρισμένων σχέσεων δύναμης, ἡ «κοινωνική ιδιότητα τοῦ πολίτη» δέν ἐνσωματώθηκε ποτέ ἐντελῶς στό «σύνταγμα» τῶν ἐθνῶν-κρατῶν, ἀκόμη καί τῶν πιό ἀναπτυγμένων οἰκονομικά καί πιό προχωρημένων δημοκρατικά, δέν ἐγινε παντοῦ ἀντικείμενο θεωρητικῆς σκέψης ὑπό τούς ἴδιους ὅρους (διαπραγματεύσεως, κοινωνικῆς βοήθειας, διοίκησης καί πολιτικῆς κοινωνίας). Τό νά λεχθεῖ ὅτι ἡ εὐρωπαϊκή οἰκοδόμηση ἐξαρτᾶται ἀπό τή δυνατότητα ἐγγραφῆς σέ ἕνα «εὐρωπαϊκό σύνταγμα» ἐνός τονισμοῦ τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη, σημαίνει ἀκριδῶς τόν τονισμό μᾶς ριζοσπαστικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης: εἴτε ἡ Εὐρώπη θά ἐγκαθιδρύσει τήν κοινωνική ιδιότητα τοῦ πολίτη σέ πιό στέρεες καί εὐρεῖες βάσεις, εἴτε θά καταστεῖ, τελικά, ἀδύνατη.

Ἀκριδῶς σέ αὐτή τήν προοπτική (καί ὄχι στήν προοπτική τοῦ νά «ἐπωφεληθοῦν» ἀπό τίς πιό ἐξελιγμένες μορφές φιλελευθερισμοῦ), οἱ λαοί τῆς Ἀνατολῆς ἔκαναν τήν «ἐπανάσταση τοῦ 1989», κἀτι πού μέ ὀδηγεῖ κατευθείαν στό ἐπόμενο σημεῖο.

Ἡ ἐνότητα καί ἡ διαίρεση τῆς Εὐρώπης

Τό πρόβλημα αὐτό ἔχει πολλές πλευρές, ἀποκρυσταλλώνει μιά μακρά ἱστορία διαφορῶν, οἱ ὁποῖες ἦταν πάντα δυνατό νά μετατραποῦν σέ ἀνταγωνισμούς, ὥστε θά μπορούσαμε, κατὰ κάποιον τρόπο, νά ποῦμε ὅτι τό ἴδιον τῆς Εὐρώπης εἶναι ὅτι *καθεμία* ἀπό τίς ἱστορικές περιοχές της περικλείει τόσες αἰτίες διαίρεσης ὅσες καί ὀλόκληρη ἡ ἡπειρος. Ἀλλά εἶναι ξεκάθαρο ὅτι, στήν παρούσα συγκυρία καί γιά πολύ καιρό ἀκόμη, τό ἐρώτημα πού θά κυριαρχεῖ πάνω σέ ὅλα τά ἄλλα εἶναι αὐτό τῶν ἱστορικῶν συνεπειῶν τῆς ἱστορικῆς διαίρεσης, ἡ ὁποία, μετά τό 1945 καί γιά μισό αἰῶνα, χώρισε στά δύο τήν εὐρωπαϊκή ἡπειρο, καθῶς καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἔληξε (ἐάν ἰσχύει, ἀκριδῶς, ὅτι ἔχει «λήξει» πλήρως). Πρόκειται λοιπόν, ἂν θέλετε, γιά τό πρόβλημα τῆς «Εὐρώπης μετά τόν κομμουνισμό».

Θά ἐπανεέλθω ἐδῶ ἐν συντομία σέ αὐτό πού εἶχα τήν εὐκαιρία νά ἀναπτύξω ἄλλοτε:³ ὄχι μόνο ἡ κατασκευῆ τῆς Εὐρώπης στή σημερινή της θεσμική μορφή εἶναι, ὅπως τό δέχονται ὅλοι οἱ ἱστορικοί καί οἱ σοβαροί ἀναλυτές, «κόρη τοῦ ψυχροῦ πόλεμου»,⁴ ἀλλά αὐτό πού ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἀντιπαράθεσης (πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά, πνευματικά), στό πλαίσιο τῆς διαί-

2. Βλ. Robert Castel, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Fayard, 1995 (ἐπανεκδόση: Folio Gallimard 1999)

3. E. Balibar, «L'Europe après le communisme», στό *Les Frontières de la démocratie*, Editions La Découverte, 1992

4. Βλ. γιά παράδειγμα, τελευταία: Bino Olivi, *L'Europe difficile. Histoire politique de la communauté européenne*, Folio Gallimard, 1998.

ρεσης τῶν δύο στρατοπέδων (πρώτη σύγχρονη μορφή τῆς παγκοσμιοποίησης, μὴν τό ξεχνᾶμε), ἦταν στήν πραγματικότητα δύο ἔννοιες τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ σχεδίου». Ὑπῆρξε μιὰ «Εὐρώπη τῆς Ἀνατολῆς», καί ὄχι ἀπλᾶ μιὰ «Εὐρώπη στή Δύση». Καί ἀρχίζουμε νά ἀνακαλύπτουμε πάλι σήμερα –ιδιαιτέρως στό πλαίσιο τοῦ στοχασμοῦ μας γύρω ἀπό τήν διατήρηση τῶν ἐμποδίων γιά τήν πραγματική ἐπανένωση τῆς Γερμανίας– ὅτι ἡ Εὐρώπη τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο δικτατορικές καί ἀντιδραστικές καί ἂν ἦταν οἱ πολιτικές της μορφές, εἶχε καί αὐτή τήν «κουλτούρα» της καί τή δική της «πολιτική κοινωνία».

Τό παράδοξο, ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, τῆς μετά τό 1990 κατάστασης (παράδοξο πού ἀρχίζουμε νά συνειδητοποιοῦμε, μέ τήν κρίση στή Ρωσία, μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ πόλεμου στήν πρώην Γιουγκοσλαβία πρὸς τήν κατεύθυνση ἐνός ἀπροσδιόριστου καί αἰματηροῦ τέλους, τῆ «δυσφορία» στήν ἀνατολική Γερμανία κλπ.), εἶναι ὅτι χειριστήκαμε μέχρι τώρα τά ἀποτελέσματα τῆς κατάρρευσης τοῦ «δόκλιρωτισμοῦ» σάν νά ὑπῆρχε πάντα μιὰ μόνο κοινωνία στήν Εὐρώπη, ὡς ἐάν ὁ «ὑπαρκτός σοσιαλισμός» νά ἦταν ἕνα φανταστικό σύστημα (καί ὄχι ἀπλῶς ἀντιδημοκρατικό, ἀντιφατικό ἢ ἀποτυχημένο). Κατά συνέπεια, ἡ κατάρρευση τοῦ σοσιαλιστικοῦ συστήματος σοβιετικοῦ τύπου στά ἀνατολικά τῆς Εὐρώπης δέν προκάλεσε κανένα σχέδιο ἐνοποίησης τῶν ἱστορικῶν περιοχῶν τῆς ἠπείρου, καί συνεργασίας μεταξύ τους στήν προοπτική μιᾶς κοινῆς ἀνάπτυξης. Ἐρμηνεύθηκε μᾶλλον ὡς μιὰ συνέχιση τῶν δομῶν τοῦ «ψυχροῦ πόλεμου», σάν νά ἐπρόκειτο γιά τή «νίκη» τοῦ ἐνός συστήματος ἐπὶ τοῦ ἄλλου, πού προκαλεῖ τήν ἐπιβολή μιᾶς ἱεραρχίας πελατειῶν. Ἡ ἀκραία κατάληξη αὐτῆς τῆς «μετασοσιαλιστικῆς» κυριαρχίας, εἶναι, τό βλέπουμε ξεκάθαρα, φαινόμενα «ἡμαιοκοιοποίησης» καί ἀνάσχεσης («containment»).

Πιό συγκεκριμένα, ἐπετράπη νά ἐνεργοποιηθεῖ ἕνα σύστημα πολλῶν κύκλων: ὁ πρῶτος εἶναι αὐτός τῆς «πραγματικῆς» Εὐρώπης σέ ἀντίθεση μέ τήν «ἐξωτερική Εὐρώπη» πού ζητᾶ ἀκόμη νά «ἐξευρωπαϊστεῖ».⁵ Αὐτή χωρίζεται μέ τή σειρά της σέ ζώνη εὐρωπαϊκῆς ἐνσωμάτωσης, ἡμιοπολιτικῆς («ὑποψήφιος γιά ἔνταξη στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση») χώρες, ὅπου ἐδῶ ὁ στόχος εἶναι νά διατηρηθεῖ ὅσο περισσότερο γίνεται ἡ διαφορά τῶν μισθῶν, καί παράλληλα νά λαμβάνει χώρα ἡ διαχείριση τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν πολιτικῶν δομῶν), ζώνη «ἐσωτερικῆς ἀποικοιοποίησης» (τά Βαλκάνια: ὄχι πλέον στό ἐξῆς μόνο τό Κόσοβο, ἀλλά μιὰ εὐρεία γειτονική ζώνη πού περιλαμβάνει τήν Ἀλβανία καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς παλιᾶς Γιουγκοσλαβίας), τέλος, ζώνη τοῦ ἀρπακτικοῦ καπιταλισμοῦ (ποιόν ὠφελεῖ ἡ ρωσική κρίση; πῶς πᾶνε οἱ πόροι πού προκύπτουν μέσω πλάγιων δρόμων ἀπό τό ΔΝΤ;). Αὐτή ἡ ὑποδιαίρεση στηρίζεται στίς παλινδρομήσεις τῆς πρόσφατης ἱστορίας, ἀλλά ἐπίσης, ἀκόμη πιό παραπλανητικά, στήν ἰδέα ὅτι κάποιος λαός ἀπό τή φύση τους ἢ λόγῳ τῆς

Δέν ὑπάρχει συλλογική ἄσκηση πολιτικῆς χωρὶς δημόσιες δομές, δέν ὑπάρχουν δημόσιες δομές ἢ κράτος στήν Εὐρώπη χωρὶς μιὰ ἀνάπτυξη τῶν κοινῶν πολιτικῶν πρακτικῶν (ἐν συντομία, δέν ὑπάρχει «πολιτική χωρὶς πολιτική», τό ὄνειρο αὐτό ὅλων τῶν γραφειοκρατῶν πού θά ἠθελαν νά ὑποκαταστήσουν τήν πολιτική μέ τή διαπραγμάτευση, τή διαχείριση καί τήν κατασκευή τῶν «συναινέσεων»): ἀπό τή στιγμή αὐτή, ὅλα τά ζητήματα, τά ὁποῖα παραδοσιακά συνδέονται μέ τήν ἰδέα τῆς κυριαρχίας (καί ἡ ἴδια αὐτή ἢ ἰδέα) ὀφείλουν νά τεθοῦν ἐξαρχῆς: λαός καί ἔθνος, σύνταγμα καί δημοκρατία, διοίκηση καί ἀντιπροσώπευση...

κουλτούρας καί τῆς ἱστορίας τους, δέν εἶναι «ἄριμοι» γιά τή δημοκρατία: πῶς μπορούμε νά τό κρίνουμε αὐτό ὅταν τοὺς ἀρνούμαστε τίς πλέον οὐσιώδεις συνθήκες; Δέν μπορούμε παρά νά γενικεύσουμε, στό σύνολο τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἀνατολή καί τήν δύση τῆς Εὐρώπης, τήν ἀπογοητευτική διαπίστωση τοῦ Βρετανοῦ ἱστορικοῦ Τίμοθι Γκάρτον Ἄς σχετικά μέ τίς σχέσεις τῶν «δύο Γερμανιῶν» πού τυπικά ἐπανεπώθησαν: «Εἶμαι κατάπληκτος καί συντετριμμένος μέ τή νεοαποικιακή στάση τῶν Γερμανῶν τῆς δύσης πρὸς τοὺς συμπατριῶτες τους. Εἶναι ἕνα εἶδος ἐσωτερικῆς ἀποικιοκρατίας».⁶

Τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας λογικῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀνέφικτη ἀναζήτηση μιᾶς «εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας» ὡς κανονιστικῆς, ἀποκλειστικῆς, κλειστῆς ταυτότητας καί ὁ προβλεπόμενος πολλαπλασιασμός τῶν προβλημάτων ἀσφάλειας (ἀστυνομία, στρατός, σύνορα: στρατιωτικοποίηση τῆς Εὐρώπης, ὡστε νά διατηρηθεῖ ἡ τάξη στό ἐσωτερικό της καί στά περιθώριά της). Καί σέ αὐτό τό θέμα, ἡ μόνη προβλεπόμενη λύση εἶναι ἕνα ξεκάθαρα διατυπωμένο πρόγραμμα ἐνσωμάτωσης ὅλων

5. Βλ. τό κείμενο τοῦ Ismaïl Kadaré, *Le Monde*, 17-4-1999: «Il faut européaniser les Balkans».

6. «L'Europe de l'Ouest a raté une extraordinaire opportunité», συνέντευξη μέ τόν Timothy Garton Ash, *Libération*, 9-6-1999.

των χωρών και όλων των λαών του ευρωπαϊκού χώρου σέ μία και τήν αυτή έδαφική επικράτεια, όπου θά ισχύει μία ιδιότητα του πολίτη «κοσμοπολιτικής» εμπνευσης, αλλά μέ τά αποκεντρωμένα μέσα τής σύγχρονης διοίκησης. Αυτό τό δικαίωμα, πού θά εξέφραζε τή βούληση νά απαλειφθούν οι συνέπειες όγδόντα χρόνων «έμφυλίου πολέμου τής ευρωπαϊκής ήπειρου», όπου αναμείχθησαν «παγκόσμιοι πόλεμοι» και «πολιτικές των μπλόκ», πρέπει νά διακηρυχθεί χωρίς άμφισημίες. Θά χρειαζόταν ώστόσο οι τρόποι ένεργοποίησής του νά τίθενται προοδευτικά υπό διαπραγματέυση και νά πραγματοποιούνται. Θά πρέπει νά εξέλθουμε από τό παράδοξο τό όποιο συνιστά ή δημιουργία μιās Ευρώπης ενός «εναλλακτικού ιμπεριαλισμού» (ό όποιος δέν έχει καν στή διάθεσή του τά μέσα άσκησης τής πολιτικής του).

Μετανάστευση και δικαίωμα άσύλου: ιδιότητα του πολίτη ή άπαρτχάιντ στήν Ευρώπη

Ένα τελευταίο έμπόδιο, αλλά όχι τό λιγότερο σημαντικό (είναι ιδιαίτερα αισθητό στή Γαλλία, αλλά πρόκειται για γενικό πρόβλημα), έμποδίζει τή συγκρότηση «ευρωπαϊκού λαού»: είναι τό γεγονός ότι ή ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη στά ίδια τά όρια τής τώρα ύπάρχουσας Ένωσης, δέν συλλαμβάνεται ως μία αναγνώριση των δικαιωμάτων και τής συνεισφορās όλων των ιστορικά παρουσών κοινοτήτων στο ευρωπαϊκό έδαφος, αλλά μάλλον ως ένας μετασποικιακός διαχωρισμός μεταξύ άφενός των «αυτόχθόνων» πληθυσμών και άφετέρου των «άλλογενών» πληθυσμών. Κάτι τέτοιο εκθέτει αντίστοιχα τήν κοινότητα στήν ανάπτυξη συσπάσεων ταυτότητας κάθε είδους, κατά τό μοντέλο άμοιβαίας ενίσχυσης των έθνικισμών και των κοινοτισμών (συμπεριλαμβανομένων των κοινοτισμών «λαϊκιστικού», «ρεπουμπλικανικού» κλπ. τύπου), τους όποιους έννοει ή παγκοσμιοποίηση.

Γιά αυτό δίνω ιδιαίτερη σημασία στο νά φανερωθεί και νά άντιμετωπιστεί συλλογικά τό σύγχρονο φαινόμενο τής ανάπτυξης ενός πραγματικού ευρωπαϊκού άπαρτχάιντ, πού συμβαδίζει μέ τους τυπικούς θεσμούς τής ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη και συνιστά ένα άποφασιστικό στοιχείο, του παρεμποδισμού τής ευρωπαϊκής οικοδόμησης ως δημοκρατικής κατασκευής. Δέν παραγνωρίζω βέβαια τά προβλήματα πού μπορεί νά θέτει ή χρήση μιās τέτοιας έκφρασης. Γιατί νά μήν περιοριστούμε στήν άνάλυση του συνόλου των δομών διακρίσεων πού υπάρχουν σέ κάθε χώρα, ιδιαίτερα σχετικά μέ τήν πρόσβαση στήν ιδιότητα του πολίτη, σύμφωνα κάθε φορά μέ τους ιδιαίτερους ιστορικούς και νομικούς προσδιορισμούς τής;

Η άπάντησή μου (όπως και σέ άλλες περιπτώσεις πού τέθηκε τό ζήτημα)⁷ είναι ότι ή κατασκευή ενός ευρωπαϊκού μοντέλου εισάγει μία ποιοτική άλλαγή, τόσο στο συμβολικό πλάνο όσο και στή θεσμική πρα-

γματικότητα. Η ιδιότητα ενός «ευρωπαϊκού πολίτη», ή όποία άποτελοΰσε μέχρι τώρα μία άσαφή άναφορά, αρχίζει νά άποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο: δικαίωμα ψήφου, κοινοί τύποι δικαστικών προσφυγών πού υπερισχύουν των έθνικών δικαστηρίων σέ όρισμένες περιπτώσεις, διεθνής ιδιότητα του *civis europaeus* (ευρωπαίος πολίτης) πού υλοποιείται μέ ένα κοινό διαβατήριο, πρόσβαση σέ κοινές κοινωνικές και πολιτιστικές υπηρεσίες, για παράδειγμα σέ ζητήματα σπουδαστικών ύποτροφιών, κλπ.. Έπομένως, τό γεγονός ότι, σέ σχέση μέ τά άτομα, αυτή ή ιδιότητα του πολίτη όρίζεται (μέ τους όρους τής συνθήκης του Μάαστριχτ) ως μία άπλή πρόσθεση των έθνικών υπηκοοτήτων των πολιτών των χωρών-μελών τής Ένωσης, μετασχηματίζει τό στάτους του ξένου. Συγκεκριμένα σέ κάθε χώρα (θεωρητικά) μόνον ό προερχόμενος από ένα άλλο κυρίαρχο κράτος, ό όποιος έπομένως άπολαμβάνει μία παρόμοια σχέση του «άνήκειν», άποτελεί άντικείμενο άμοιβαίας αναγνώρισης. Άλλά στο επίπεδο τής Ένωσης πού προσφάτως έγκαθιδρύθηκε, καθίσταται «έξωκοινοτικός» μετανάστης, ένας άποκλεισμένος από τά μέσα. Μέ αυτό τον τρόπο οι «έθνικοί» άποκλεισμοί ύφιστάμενοι τήν «όλοκλήρωσή» τους σέ ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλάζουν άντικειμενικό νόημα: ή «ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη» παρουσιάζεται στο έξής ως ό μηχανισμός, πού περικλείει κάποιους πληθυσμούς, οι όποιοι ήταν ιστορικά παρόντες στον ευρωπαϊκό χώρο, άπορρίπτοντας άλλους, οι όποιοι, στίς περισσότερες περιπτώσεις από πολύ παλιά, έχουν επίσης συνεισφέρει στήν άνάπτυξη τής «πολιτικής κοινωνίας» του νέου πολιτικού χώρου. Οι ξένοι (και ιδιαίτερα οι μετανάστες εργαζόμενοι, οι αίτούντες άσυλο) έγιναν *second class citizens* (πολίτες δευτέρας κατηγορίας), στιγματισμένοι συλλήβδην λόγω τής έθνικής τους προέλευσης και των ύποτιθέμενων χαρακτηριστικών τής κουλτούρας τους, ή δέ είσοδος και έξοδος των ατόμων αυτών, ή παραμονή τους, οι δραστηριότητές τους άποτελούν άντικείμενο ειδικής επίδλεψης.

Ο άποκλεισμός, τό διαπιστώνουμε, στοχεύει ταυτόχρονα τόσο στους πληθυσμούς του «Νότου» πού συνδέονται μέ τήν Ευρώπη, μέσω —περισσότερο ή λιγότερο παλαιών, περισσότερο ή λιγότερο νόμιμων— κυλωμάτων στρατολόγησης εργατικών χειρών, όσο και στήν έπιλεκτική άποδοχή των λαών του άνατολικού και νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού χώρου στήν «κοινότητα». Όπως είπα παραπάνω, είναι πλέον ξεκάθαρο ότι αυτοί οι διαφορετικοί μηχανισμοί άποκλεισμού από τήν ιδιότητα του πολίτη, και συμπερίληψης στήν οικονομία, ιδιαίτερα για έκμετάλλευση των διαφορών στα επίπεδα διαβίωσης και μισθοΰ, συνιστούν δομικά χαρα-

7. Βλ. κυρίως Etienne Balibar «Une citoyenneté européenne est-elle possible?», στο *Droit de cité. Culture et politique en démocratie*, Ed. de l'Aube, 1998 και «Le droit de cité ou l'apartheid» στο *Sans-papiers: l'archaisme fatal*, cit.

κτηριστικά, «διεχειριζόμενα» σύμφωνα με τίς ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές συγκυρίες. Μιά ὑπόρρητη σύγκριση μέ τό νοτιοαφρικανικό *άπαρτχάιντ* δέν στερεΐται, λοιπόν, νοήματος. Δέν πρόκειται σέ αὐτή τήν περίπτωση ἀπλῶς γιά μιὰ λειτουργία πρόκλησης τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Πρέπει νά φθάσουμε στό σημείο νά ποῦμε ὅτι, στήν ἱστορική περίοδο πού ἐξαφανίζεται αὐτό τό καθεστῶς στήν Ἀφρική, ἀνακατασκευάζεται στήν Εὐρώπη; Ἡ σύγκριση δέν ἀποτελεῖ αἰτιολόγηση καί θά μπορούσαμε νά σκεφθοῦμε πολλές ἄλλες καταστάσεις θεσμικῆς ἀνισότητος (ἰδιαίτερα αὐτή πού ἐπιβίωσε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες γιά πολὺν καιρό μετά τήν ἐπίσημη κατάργηση τῆς δουλείας): ἀλλά αὐτό πού ὑποδεικνύει ἡ χρήση τοῦ ὄρου αὐτοῦ εἶναι ἡ διαδικασία συγκρότησης ἑνός πληθυσμοῦ πού τόν καθιστοῦν κατώτερο (σέ δικαιώματα, ἐπομένως ἐπίσης σέ ἀξιοπρέπεια). Πρόκειται γιά ἕναν πληθυσμό πού ὑπάρχει ἡ τάση νά ὑπόκειται σέ βίαιες μορφές ἐλέγχων «ἀσφαλείας», ὁ ὁποῖος εἶναι ἀναγκασμένος νά ζεῖ μόνιμα «στά σύνορα», οὔτε ἀπόλυτα στό ἐσωτερικό, οὔτε ἐντελῶς στό ἐξωτερικό: οἱ «μετανάστες» τῆς Ἀνατολῆς καί τοῦ Νότου ἄφησαν κατά κάποιον τρόπο πίσω τους (ἀλλά γιά νά ἐπιστρέφουν ἐκεῖ περιοδικά, ἢ γιά νά ἀποστέλλουν τούς ἀναγκαίους γιά μιὰ «χωριστή ἀνάπτυξη» πόρους, ἢ γιά νά προσπαθοῦν νά ἐπιτρέψουν στίς οἰκογένειες τους νά ζήσουν) τό ἀντίστοιχο τῶν ἄλλοτινῶν Νοτιοαφρικανικῶν *homelands* (ἐξ οὗ ἡ πολύ μεγάλη σημασία καί ἡ εὐαισθησία τοῦ προβλήματος τῆς οἰκογενειακῆς ἐπανένωσης καί τῶν «κοινωνικῶν δικαιωμάτων» γιά τίς οἰκογένειες πού μεταναστεύουν, ἕνας ἀπό τούς προνομιακούς στόχους τῆς ξενοφοβῆς προπαγάνδας). Γιά νά τό ἐπαναλάβουμε μέ ἄλλα λόγια: αὐτό πού ἡ Κατρίν ντέ Βεντέν ὀνόμασε πολὺ σωστά «τό δέκατο ἔκτο εὐρωπαϊκό ἔθνος» παραμένει ἀπελπιστικά ἀποκλεισμένο ἀπό τή συγκρότηση μιᾶς ιδιότητας τοῦ πολίτη στήν Εὐρώπη: ξαναδημιουργήθηκαν οἱ «μέτοικοι», ἂν ὄχι καί οἱ «εἰλωτες»!⁸

Θά ἦταν πολὺ ἀπλοϊκό νά φανταστοῦμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θεσμικοῦ ρατσισμού στήν Εὐρώπη⁹ δέν ἔχει καμία σχέση μέ τήν σέ ἐξέλιξη διαδικασία «παγκοσμιοποίησης» τοῦ πλανήτη, πού ἐπηρεάζει ὅλο καί περισσότερο τόν εὐρωπαϊκό χῶρο. Νομίζω ὅτι εἶναι πιό σωστό νά δοῦμε σέ αὐτήν τή διαδικασία τό διπλό ἀποτέλεσμα τῆς προβολῆς τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς νέας παγκόσμιας ἱεραρχίας τῶν ἐξουσιῶν, τῶν εὐκαιριῶν ἀνάπτυξης καί τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, καθώς καί τῆς ἀντίδρασης στήν παγκοσμιοποίηση, πού θεωρεῖται ὅτι συνελάγεται ἕναν θανάσιμο κίνδυνο γιά τίς ἱστορικές κουλτοῦρες τῆς Εὐρώπης. Αὐτή ἡ διαφοροποιημένη ἔνταξη τῆς Εὐρώπης (καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ *άπαρτχάιντ*) στή διαδικασία παγκοσμιοποίησης ἐξηγεῖ ὅτι ὅλο καί περισσότερο, ὅπως καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ κόσμου, ἡ παραδοσιακή μορφή τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ ἀντικαθίσταται ἀπό τή μορφή τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ (ἢ, ἀκόμη καλύτερα, τοῦ κακόβουλου εἰσβολέα

—alien— πού διεισδύει «ἀνάμεσά μας»). Παραπέμπει, ταυτόχρονα, σέ μιὰ οἰκονομία τῆς παγκόσμιας βίας, ἡ ὁποία ἐδῶ καί μιὰ ἢ δύο δεκαετίες, μετασχηματίστηκε βαθιά (καί σύμφωνα μέ ὅλα τά φαινόμενα ἐπιδεινώθηκε, μέχρι τοῦ σημείου νά ὑπάρχουν στό ἐξῆς πολὺ λίγες περιοχές ἢ πολιτικά συστήματα, πού θά μπορούσαν σέ σχέση μέ αὐτήν νά δώσουν τήν εἰκόνα *καταφυγίων*, ἀκόμη καί ἂν θά ἦταν καταχρηστικό νά συγγέονται ὅλες οἱ καταστάσεις).

Συμπεράσματα

Τά συμπεράσματα θά εἶναι σύντομα. Ἡ σύζευξη αὐτῶν διαφορετικῶν παραγόντων ἐξηγεῖ τή σχετική ἀπαισιοδοξία. Θά ἤθελα ὡστόσο νά γίνω σαφῆς σέ αὐτό τό σημείο: αὐτό πού ὀνομάζω ἐδῶ «ἀπαισιοδοξία» παραπέμπει ἐπίσης στή διάσημη ρήση τοῦ Ρομάν Ρολάν, πού ξαναχρησιμοποιήθηκε καί ἐκλαϊκείθηκε ἀπό τόν Γκράμσι: «ἀπαισιοδοξία τῆς θεωρίας, αισιοδοξία τῆς βούλησης». Ἡ κατάσταση στήν ὁποία βρισκόμαστε καί τήν ὁποία προσπάθησα νά περιγράψω χωρίς ἐξωραϊσμούς σημαίνει ὅτι ἡ δημοκρατική διαδικασία στήν εὐρωπαϊκή κλίμακα δέν μπορεῖ νά προωθηθεῖ μέ εὐσεβεῖς λόγους περί «πολιτικῆς συνείδησης». Ἄς μή φανταζόμαστε ὅτι ἡ Εὐρώπη θά συγκροτηθεῖ «ἀπό τά πάνω», ἀλλά ἄς μὴν ἀφήσουμε ἐπίσης τήν πρωτοβουλία τῶν κινήματων καί τῆς συμμετοχῆς στό διάλογο «ἀπό τά κάτω» (ἢ ἐγκάρσια, «πολιτικά», «κοινωνικά») σέ ἀντιευρωπαϊκές ἢ εὐρωσυντηρητικές δυνάμεις. Αὐτό σημαίνει συγκεκριμένα ὅτι πρέπει νά λάβουμε πολὺ σοβαρά ὑπόψη «λαϊκιστικά» κινήματα, ὅπως αὐτά πού ἀναπτύσσονται στή Γαλλία, τή Ἰταλία, τήν Αὐστρία, τήν Ἑλβετία, τή Φλάνδρα σέ ἀναζήτηση ἑνός τύπου ἀποτελεσματικῆς δράσης «οὔτε ἀριστερά οὔτε δεξιά», καθώς καί πολιτικούς συνδυασμούς «καφετί-κόκκινο», τούς ὁποίους ἐπιτρέπει ἡ κατάρρευση τοῦ ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ. Μιά τέτοια κατάσταση διαγράφει —ἀπό τό πανεπιστήμιο ὡς τόν συνδικαλισμό, ἀπό τό ζήτημα τοῦ ἀνοίγματος τῶν συνόρων ὡς τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων γιά τούς μετανάστες— *χώρους ἐπεξεργασίας τῆς ιδιότητας τοῦ πολίτη*, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ταυτόχρονα πεδία συλλογικοῦ ἀναστοχασμοῦ καί πεδία ἀγώνα. Τό νόημα τοῦ διεθνισμοῦ σήμερα εἶναι νά τούς ἀποδοθεῖ τό μέγιστο τῆς σαφήνειας καί τῆς ἔντασης, ὥστε νά ἀνοίξουν πάλι οἱ δυνατότητες τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς.

μετάφραση: Νικολέττα Χαρδαλιᾶ

8. Βλ. Catherine Wihtol de Wenden, *La citoyenneté européenne*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι, 1997, σελ. 99.

9. Βλ. Andrea Rea (ἐπιμ.), *Immigration et racisme en Europe*, Complexe, Βρυξέλλες, 1998.

ΔΟΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

του Κλώντ Λέβι-Στρώς

μετάφραση: Νικολέτα Χαρδαλιά

Μέ μεγάλη χαρά ξαναβρίσκομαι στο Κολέγιο Μπάρναρντ μετά από περίπου τριάντα χρόνια για να τιμήσουμε την μνήμη της Βιρτζίνια Γζίλντερσλεβ (Virginia Gildersleeve), κοσμήτορας της σχολής. Μέ υποδέχθηκε πολύ ευγενικά όταν καταφεύγοντας σαν πρόσφυγας στην Νέα Υόρκη στα χρόνια του πολέμου παρουσιάστηκε σε αυτή και την ευχαρίστησα για την ανάθεση μιάς διδασκαλίας στο επόμενο θερινό εξάμηνο. Οφείλω αυτή την ανέλπιστα πρόσκληση στην ευγένεια της Γκλάντις Α. Ρείχαρντ (Gladys A. Reichard) και μέ χαρά συνδέω μέ την σημερινή τιμητική εκδήλωση αυτή την εξαιρετική γυναίκα, μεγάλη εθνολόγο, που δίδαξε εδώ για περισσότερο από τριάντα χρόνια. Γνωριστήκαμε κατά τις μικρές συναντήσεις που αποτέλεσαν τό προλόγιο της ίδρυσης του Γλωσσολογικού κύκλου της Νέας Υόρκης, και σύχναζα στο σπίτι της κοντά στο Μπάρναρντ όπου καλούσε συναδέλφους και φίλους. Έγραφε τότε τό μεγάλο της έργο *Η θρησκεία των Ναβάχο (Navaho Religion)*, ό δομικός προσανατολισμός του όποιου διατηρεί ίσως κάτι από τις συζητήσεις μας στις όποιες συμμετείχε ό Ρόμαν Γιακομπσον. Μέ μεγαλοψυχία τό επισημαίνει αυτό στον πρόλόγο της.

Δέν θά ξεχάσω ποτέ την άγωνία μου όταν μπήκα στο Μπάρναρντ για να κάνω τό πρώτο μου μάθημα. Δίδασκα ήδη στη Νέα Σχολή Κοινωνικής Έρευνας (New School for Social Research), αλλά εδώ επρόκειτο για κάτι τελείως διαφορετικό. Οι άκροατές της Νέας Σχολής ήταν στην πλειοψηφία τους ενήλικες που έξασκοῦσαν ένα επάγγελμα, και οι όποιοι έρχόταν εκεί για να συμπληρώσουν την γενική τους παιδεία ή για να εκπαιδευτούν σε ένα ειδικό πεδίο. Ήταν συχνά ξένοι ως προς την γέννηση και πρόσφυγες όπως εγώ, τά

άγγλικά τους δέν ήταν πολύ καλύτερα από τά δικά μου. Στο Μπάρναρντ, έγινε για πρώτη φορά δεκτός σε μιά άμερικάνικη σχολή μέ μεγάλη παράδοση, και αυτή στην όποία ό μεγάλος Μπόας δίδαξε για πολλά χρόνια. Λέγεται μάλιστα ότι από όλα τά μαθήματά του, προτιμούσε τό μάθημά του στο Μπάρναρντ που προοριζόταν για άρχαριες.

Όταν κάθισα πίσω από τό τραπέζι και άρχισα τό μάθημά μου για τούς ινδιάνους Ναμπικβαρά ή Ναμπικουάρα (Nambikwara), ή άγωνία μου έγινε πανικός: καμία φοιτήτρια δέν κρατούσε σημειώσεις. Αντί να γράφουν, έπλεκαν. Συνέχισαν να πλέκουν μέχρι τό τέλος της ώρας χωρίς να προσέχουν, όπως φαινόταν, αυτά που έλεγα, ή μάλλον αυτά που προσπαθοῦσα να πῶ, μέ τά άδέξια άγγλικά μου. Όσοσο παρακολουθοῦσαν, καθώς, όταν τό μάθημα τελείωσε, μιά νεαρή κοπέλα (την ξαναβλέπω άκόμη: χαριτωμένη, λεπτή, μαλλιά σταχτόξανθα μπούκλες, ντυμένη στα μπλέ) ήρθε και μέ βρήκε. Όλα αυτά ήταν πολύ ένδιαφέροντα, μου είπε, αλλά έπρεπε να ξέρω ότι *desert* (έρημος) και *dessert* (επιδόρπιο) είναι διαφορετικές λέξεις. Συγχωρέστε με παρακαλῶ για την άναφορά μου αυτή σε αυτό τό επεισόδιο. Έλαβε χώρα εδώ και άποδεικνύει ότι εκείνη την μακρινή εποχή ένδιαφερόμουν ήδη για την οικολογία και την συνέχεια τουλάχιστον σε γλωσσολογικό επίπεδο, μέ την κουζίνα, την όποία άργότερα θά χρησιμοποιούσα για να επισημάνω κάποιες όψεις της δομικής λειτουργίας της σκέψης. Καθώς αυτή ή διάλεξη έχει άκριβῶς τόν τίτλο «Δομισμός και οικολογία», ή επίπληξη που δέχθηκα κάποτε από μιά φοιτήτρια του Μπάρναρντ άποτελεί μιά εισαγωγή σε μιά προβληματική όχι και πολύ άπομακρυσμένη από τό θέμα μου.

Οί άγγλοσάξονες συνάδελφοί μου, χαρακτηρίζουν συχνά ως «ιδεαλισμό» ή «διανοητισμό» την δομική προσπτική μέ την όποία, εδώ και ένα τέταρτο του αιώνα, προσεγγίζω την μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Μέ χαρακτηήρισαν επίσης έγελιανό. Κάποιες κριτικές

* Στο: *Le regard éloigné*, Paris, 1983, σελ. 143-166. (Πρώτη δημοσίευση: *Structuralism and Ecology, Barnard Alumnae*, Άνοιξη 1972: 6.14. Μεταφράστηκε στα γαλλικά από τόν ίδιο τόν Levi-Strauses).

μέ κατηγορούν ότι ανάγω τις δομές του πνεύματος στην κουλτούρα, και ότι μερικές φορές μάλιστα συγχέω αυτά τὰ δύο. Ἡ θεωροῦν ὅτι ἰσχυρίζομαι πῶς προσεγγίζω ἄμεσα τις δομές του πνεύματος γιά νά ἀνακαλύψω ἐκεῖ αὐτό πού ὀνομάζουν εἰρωνικά «οἱ λεβιστρωσιανές γενικές ἔννοιες» (universaux). Ἐάν αὐτό ἴσχυε, ἡ μελέτη τῶν πολιτισμικῶν συμφραζομένων μέσα στά ὁποῖα τό πνεῦμα δρᾷ καί διά μέσου τῶν ὁποίων ἐκφράζεται, θά παρουσίαζε μικρό ἐνδιαφέρον. Τότε γιατί διάλεξα νά γίνω ἐθνολόγος ἀντί νά ἀκολουθήσω τήν φιλοσοφική καριέρα γιά τήν ὁποία μέ προόριζαν οἱ πανεπιστημιακές σπουδές μου; Καί γιατί στά βιβλία μου δίνεται τόση σημασία στίς πιό ἐλάχιστες ἐθνογραφικές λεπτομέρειες; Γιατί προσπάθησα νά ὀρίσω μέ ἀκρίβεια τὰ φυτά καί τὰ ζῶα πού γνωρίζει κάθε κοινωνία, τίς ἰδιαιτέρες τεχνικές τους χρήσεις, καί ὅταν πρόκειται γιά εἶδη φαγώσιμα, τούς διαφορετικούς τρόπους προετοιμασίας τους: πολτοποιημένα, βραστά στό ζουμί τους ἢ στόν ἀτμό, ψημένα, στή σχάρα, τηγανητά, ἢ ἀποξηραμένα ἢ καπνιστά γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ διατήρησή τους; Ἐδῶ καί χρόνια περιτριγυρίζομαι, γιά νά δουλέψω, ἀπό ὑδρόγειους καί οὐράνιους χάρτες πού ἐπιτρέπουν νά ἐντοπιστεῖ ἡ θέση τῶν ἀστεριῶν καί τῶν ἀστερισμῶν σέ διαφορετικά γεωγραφικά πλάτη καί σέ διαφορετικές ἐποχές, ἀπό πραγματεῖες περί γεωλογίας, γεωγραφίας καί μετεωρολογίας,

ἀπό ἔργα βοτανικῆς, ἀπό βιβλία γύρω ἀπό τὰ θηλαστικά καί τὰ πουλιά...

Ὁ λόγος εἶναι πολύ ἀπλός: δέν μπορούμε νά διεξάγουμε ὁποιαδήποτε ἔρευνα χωρίς νά ἔχουμε προηγουμένως συγκεντρώσει καί ἐπιβεβαιώσει ὅλα αὐτά τὰ δεδομένα. Ἐχω πει πολλές φορές γιατί: Δέν ὑπάρχει μιᾶ γενική ἀρχή, μιᾶ ἀπαγωγική διαδικασία πού θά ἐπέτρεπε νά ἐντοπιστοῦν ἐκ τῶν προτέρων τὰ ἐνδεχόμενα γεγονότα στά ὁποῖα συνίσταται ἡ ἱστορία κάθε κοινωνίας, ὁ ἰδιαιτέρος χαρακτήρας τοῦ χώρου πού τήν περιβάλλει, οἱ ἀπρόβλεπτες σημασίες πού ἐπιλέγει νά δώσει σέ αὐτό ἢ σέ ἐκεῖνο τό γεγονός τῆς ἱστορίας της, σέ αὐτή ἢ σέ ἐκείνη τήν πλευρά τῆς κατοικίας της, ἀνάμεσα σέ ὅλες αὐτές πού θά μπορούσε ἐπίσης νά συγκρατήσει γιά νά τούς προσδώσει ἕνα νόημα.

Ἡ ἀνθρωπολογία εἶναι μιᾶ κατ' ἐξοχήν ἐμπειρική ἐπιστήμη. Κάθε κουλτούρα ἀντιπροσωπεύει μιᾶ μοναδική περίπτωση στήν ὁποία πρέπει νά ἀφιερωθεῖ ἡ πιό λεπτομερῆς προσοχή, γιά νά γίνει δυνατή καταρχάς ἡ περιγραφή της καί στήν συνέχεια ἡ προσπάθεια κατανόησής της. Μόνο αὐτή ἡ ἐξέταση ἀποκαλύπτει ποιᾶ εἶναι τὰ γεγονότα καί ποιᾶ εἶναι τὰ κριτήρια, τὰ ὁποῖα ποικίλλουν ἀπό τήν μιᾶ κουλτούρα στήν ἄλλη, βάσει τῶν ὁποίων κάθε κουλτούρα ἐπιλέγει ὀρισμένα ζωικά ἢ φυτικά εἶδη, ὀρισμένα μεταλλεύματα, ὀρισμένα οὐράνια σώματα καί ἄλλα φυσικά φαινόμενα, γιά

νά τούς προσδώσει μιά σημασία και νά δώσει μιά λογική μορφή σέ ένα πεπερασμένο σύνολο στοιχείων. Ή εμπειρική έρευνα αποτελεί προϋπόθεση γιά τήν πρόσβαση στή δομή. Γιατί, ακόμη και αν υποθεθεῖ ὅτι παρόμοια στοιχεῖα ἐπιλέχθηκαν ἐδῶ και ἐκεῖ, ἡ εμπειρία ἀποδεικνύει ὅτι αὐτό μπορεί νά ἔγινε γιά διαφορετικούς λόγους, και ὅτι ἀντίθετα, διαφορετικά στοιχεῖα ἐκπληρώνουν μερικές φορές τήν ἴδια λειτουργία. Κάθε κουλτούρα συγκροτεῖ σέ διακριτά χαρακτηριστικά μερικές μόνο ὄψεις τοῦ φυσικοῦ της περιβάλλοντος ἀλλά κανείς δέν μπορεί νά προβλέψει ποιές και γιά ποιούς σκοπούς. Ἐπιπλέον, τά ἀκατέργαστα ὑλικά πού τό φυσικό περιβάλλον προσφέρει στήν παρατήρηση και τήν σκέψη, εἶναι ταυτόχρονα τόσο πλούσια και τόσο διαφορετικά ὥστε ἀπό ὅλες αὐτές τίς δυνατότητες, τό πνεῦμα εἶναι ἱκανό νά κατανοήσει ἕνα μόνο τμήμα, τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖ γιά νά ἐπεξεργασθεῖ ἕνα σύστημα ἀνάμεσα σέ ἄπειρα ἄλλα πού θά μπορούσε ἐπίσης νά διανοηθεῖ. Τίποτε δέν προορίζει ἕνα ὁποιοδήποτε ἀνάμεσα σέ αὐτά γιά μιά προνομιακή τύχη.

Προσक्रόουμε λοιπόν ἀπό τήν ἀρχή, σέ κάτι αὐθαίρετο ἀπό ὅπου προκύπτουν δυσκολίες τίς ὁποῖες μόνο ἡ εμπειρία μπορεί νά ξεπεράσει. Ἐντούτοις, ὅσο και ἂν ἡ ἐπιλογή τῶν στοιχείων φαίνεται αὐθαίρετη, αὐτά ὁργανώνονται σέ σύστημα και οἱ σχέσεις πού τά ἐνώνουν συγκροτοῦν συνεκτικές ὁλότητες. Στήν Ἄγρια σκέψη, ἔγραψα ὅτι «ἡ ἀρχή μᾶς ταξινομήσης δέν μπορεί ποτέ νά τεθεῖ ἐκ τῶν προτέρων, μόνο ἡ ἐθνογραφική έρευνα, δηλαδή ἡ εμπειρία, μπορεί νά τήν συνάγει *a posteriori*» (σελ. 79). Ἀντίθετα, ἡ συνοχή κάθε συστήματος ταξινόμησης ἐξαρτᾶται στενά ἀπό ἰδιαίτερους περιορισμούς τῆς λειτουργίας τῆς σκέψης. Αὐτοί οἱ περιορισμοί προσανατολίζουν τόν σχηματισμό συμβόλων, ἐξηγοῦν πῶς τά σύμβολα ἀντιτίθενται και συναρθρώνονται μεταξύ τους.

Ἡ ἐθνογραφική παρατήρηση δέν μᾶς ὑποχρεώνει ἐπομένως νά ἐπιλέξουμε ἀνάμεσα σέ δύο ὑποθέσεις, ἀφ' ἑνός τήν ὑπόθεση ἑνός εὐπλαστοῦ πνεύματος, πού διαμορφώνεται παθητικά ἀπό ἐξωτερικές ἐπιρροές, και ἀφ' ἑτέρου ψυχολογικῶν γενικῶν νόμων (*lois universelles*), οἱ ὁποῖοι ἐπειδή εἶναι ἐγγενεῖς, παράγουν παντοῦ τά ἴδια ἀποτελέσματα χωρίς νά ἀφήσουν κάποιο ρόλο στήν ἱστορία και στίς ἰδιαιτερότητες τοῦ περιβάλλοντος. Αὐτό πού παρατηροῦμε και ὀφείλομε κατόπιν νά περιγράψουμε, εἶναι μᾶλλον προσπάθειες γιά

νά πραγματοποιηθεῖ ἕνα εἶδος συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα, ἀφ' ἑνός, σέ ὀρισμένες ἱστορικές κατευθύνσεις και ὀρισμένες ἰδιότητες τοῦ περιβάλλοντος, και ἀφ' ἑτέρου σέ νοητικές ἀπαιτήσεις, οἱ ὁποῖες, σέ κάθε ἐποχή, διαδέχονται ἀπαιτήσεις ἴδιας φύσεως πού προηγήθηκαν χρονικά. Προσαρμοζόμενες ἡ μιά στήν ἄλλη, αὐτές οἱ δύο τάξεις πραγματικότητων συγχωνεύονται και συγκροτοῦν ἕνα σημαῖνον σύνολο.

Τίποτε ἐγγελιανό δέν ὑπάρχει σέ αὐτή τήν σύλληψη. Οἱ περιορισμοί τοῦ πνεύματος στούς ὁποῖους ἀναφέρομαι ἀνακαλύπτονται μέ ἐπαγωγικό τρόπο, ἀντί νά προέλθουν, κανείς δέν ξέρει ἀπό πού, χάρις σέ κάποιον φιλόσοφο, ὁ ὁποῖος στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἔκανε μιά διαστική ἀναδρομή, περιορισμένη σέ ἕνα μικρό μέρος τῆς ὑδρογείου και σέ κάποιους αἰῶνες τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν. Ἐμεῖς διεξάγουμε ὑπο-

μονετικές ἐρευνες γύρω ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μέσα ἀπό ὁμοίους ἢ διαφορετικούς δρόμους, αὐτοί οἱ περιορισμοί ἀντικατοπτρίζονται στήν ἰδεολογία δεκάδων ἢ ἑκατοντάδων κοινω-νῶν. Ἐπιπλέον, δέν κρίνουμε ὅτι αὐτοί οἱ περιορισμοί εἶναι δοσμένοι ἄπαξ διά παντός, και δέν τούς θεωροῦμε κλειδιά, τά ὁποῖα, κατά τούς ψυχαναλυτές, θά ἐπέτρεπαν στό ἐξῆς νά ἀνοιχθοῦν ὅλες οἱ κλειδαριές. Καθοδηγοῦμαστε μᾶλλον ἀπό τούς γλωσσολόγους: ξέρουν ὅτι οἱ γραμματικές τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου ἔχουν κοινά χαρακτηριστικά, και ἐλπίζουν νά μπορέσουν, ἀργά ἢ γρήγορα, νά προσεγγί-

σουν τίς γενικές ἔννοιες τῆς γλώσσας. Ἀλλά συνειδητοποιοῦν ταυτόχρονα ὅτι τό λογικό σύστημα πού συγκροτοῦν αὐτές οἱ γενικές ἔννοιες, θά εἶναι πῶς φτωχό ἀπό ὁποιαδήποτε ἰδιαίτερη γραμματική, και ποτέ δέν θά μπορέσει νά τήν ἀντικαταστήσει. Οἱ γλωσσολόγοι ξέρουν ἐπίσης ὅτι ἡ μελέτη τῆς γλώσσας γενικά, και ἡ μελέτη καθεμῆς ἀπό τίς γλώσσες πού ὑπῆρξαν ἢ ὑπάρχουν ἀκόμη στόν κόσμο, συνιστᾶ ἕνα καθήκον κυριολεκτικά ἀπερίοριστο και κανένα πεπερασμένο σύνολο κανόνων δέν θά ἐξαντλήσει ποτέ ὅλες τους τίς ἰδιότητες. Ἄν υποθεθεῖ ὅτι αὐτές οἱ γενικές ἔννοιες μιά μέρα θά ἐντοπιστοῦν, θά παρουσιάζονται σάν ἀνοιχτές δομές: θά ὑπάρχει πάντα χώρος γιά νέους ὀρισμούς, γιά τήν συμπλήρωση, ἀνάπτυξη ἢ διόρθωση τῶν ὀρισμῶν πού βρέθηκαν ἤδη.

Ἀπό τά ἐπιχειρήματα πού προηγήθηκαν προκύπτει ὅτι δύο τύποι προσδιορισμῶν ἐνεργοποιοῦνται ταυτόχρονα στήν ζωὴ τῶν κοινω-νῶν. Δέν θά ἔπρεπε λοιπόν

Ἡ ἀνθρωπολογία εἶναι μιά κατ' ἐξοχήν ἐμπειρική ἐπιστήμη. Κάθε κουλτούρα ἀντιπροσωπεύει μιά μοναδική περίπτωση στήν ὁποία πρέπει νά ἀφιερωθεῖ ἡ πῶς λεπτομερῆς προσοχή, γιά νά γίνει δυνατή καταρχάς ἡ περιγραφή της και στήν συνέχεια ἡ προσπάθεια κατανόησής της.

νά μᾶς εκπλήσσει τό ὅτι ὄντας διαφορετικῆς φύσης κάθε ἕνας ἐμφανίζεται αὐθαίρετος ἀπό τήν σκοπιά τοῦ ἄλλου. Πίσω ἀπό κάθε ἰδεολογικό οἰκοδόμημα, διαγράφονται παλαιότερα οἰκοδομήματα. Συνεχίζουν νά ἀντανανκιοῦν τήν ἡχώ τῆς ὁποίας ἡ ἀπαρχή ἀνατρέχει σέ αὐτή τήν ἰδεατή στιγμή, ἐδῶ καί ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια καί πιθανόν καί περισσότερο, κατά τήν ὁποία μιά ἀνθρωπότητα στό ξεκίνημά της, συνέλαβε καί πρόφερε τούς πρώτους της μύθους. Καί ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι σέ κάθε στάδιο αὐτῆς τῆς πολύπλοκης ἀνάπτυξης, οἱ τεχνικές καί οἰκονομικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦν σέ ἕναν ὀρισμένο τόπο καί χρόνο, ἀσκοῦν μιά δύναμη ἔλξης στήν ἰδεολογία, τήν διαστρεβλώνουν καί τήν παραμορφώνουν μέ πολλούς τρόπους. Ὅλοι οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους τό ἀνθρώπινο πνεῦμα λειτουργεῖ σέ διαφορετικές κοινωνίες –καί σέ διαφορετικές στιγμές τῆς ἱστορίας καθεμιάς– προϋποθέτουν ἕναν κοινό ἐξοπλισμό, ὅμως αὐτό τό νοητικό μηχανοστάσιο δέν λειτουργεῖ στό κενό. Οἱ μηχανισμοί του ἐνεργοποιοῦνται μέσω ἄλλων μηχανισμῶν. Μέ τήν παρατήρηση δέν ἀποκαλύπτεται ποτέ τί ἀντιστοιχεῖ σέ κάθε μηχανισμό. Αὐτό πού διαπιστώνουμε μέ τήν παρατήρηση εἶναι τά ἀποτελέσματα τῆς διάδρασης τῶν μηχανισμῶν.

Αὐτές οἱ ὀπτικές, ἐποudenί φιλοσοφικές, μᾶς ἐπεβλήθησαν ἀπό τήν πιό συγκεκριμένη ἔθνογραφική πρακτική καί τέθηκαν σέ σχέση μέ κάθε ἰδιαίτερο πρόβλημα. Θά προσπαθῆσω νά τό δείξω, μέσα ἀπό παραδείγματα ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν μύθων, γιά τήν ὁποία ἐργάζομαι ἐδῶ καί περίπου εἴκοσι χρόνια.

Οἱ ἰνδιάνοι Χέλτσουκ ἢ Μπέλα Μπέλα (Heiltsuk ἢ Bella Bella) συγγενεύουν στενά μέ τούς Κουακιούτλ (Kwakiutl), τούς νότιους γείτονές τους στήν ἀκτὴ τῆς βρετανικῆς Κολομβίας. Οἱ δύο ὁμάδες διηγοῦνται τήν ἱστορία ἑνός παιδιοῦ –ἀγόρι ἢ κορίτσι ἀνάλογα μέ τίς ἐκδοχές– τό ὁποῖο ἀπήχθη ἀπό ἕνα ὄν ὑπερφυσικό καί κανιβαλιστικό, στίς περισσότερες ἐκδοχές θηλυκό, μιά δράκαινα, τό ὁποῖο οἱ Μπέλα Μπέλα ὀνομάζουν Κάουακα (Kawaka) καί οἱ Κουακιούτλ, Ντζόνουκουα (Dzonokwa). Ὅπως καί οἱ ἐκδοχές κουακιούτλ, οἱ ἐκδοχές μπέλα μπέλα ἐξηγοῦν ὅτι τό παιδί καταφέρνει νά ξεφύγει. Ἡ δράκαινα σκοτώνεται ἢ τρέπεται σέ φυγή. Τά σημαντικά πλοῦτη της καταλήγουν στόν πατέ-

ρα τοῦ ἥρωα ἢ τῆς ἥρωίδας, ὁ ὁποῖος τά μοιράζει στούς γύρω: εἶναι, ὅπως λένε, ἡ ἀρχή τοῦ πότλας.

Ἐντούτοις, οἱ ἐκδοχές μπέλα μπέλα διακρίνονται ἀπό τίς ἐκδοχές κουακιούτλ λόγω ἑνός περιέργου περιστατικοῦ. Τό ἀγόρι ἢ τό κορίτσι μαθαίνει ἀπό ἕναν ὑπερφυσικό προστάτη πώς νά ξαναβρεῖ τήν ἐλευθερία: ὅταν ἡ δράκαινα, κατά τήν συνήθειά της, θά πάει νά ψαρέψει ὀστρακοειδή κατά τήν ἀμπωτη, τό παιδί πρέπει νά μαζέψει κάποια μέρη τοῦ μαλακίου, τά «σιφώνια» (siphons), πού ἡ δράκαινα δέν τρώει καί πετᾷ. Τό παιδί πρέπει νά κρατήσει αὐτά τά ὄργανα μέ τίς ἄκρες τῶν δακτύλων του μπροστά της. Ἡ δράκαινα θά φοβηθεῖ τόσο πολύ πού θά πέσει πρὸς τά πίσω στό κενό καί θά σκοτωθεῖ.

Γιατί λοιπόν μιά δράκαινα, καί μάλιστα γιγαντιαία, νά τρομοκρατηθεῖ ἀπό κάτι τόσο ἀσήμαντο καί ἀθῶο

ὅπως τά σιφώνια τῶν ὀστρακοειδῶν, αὐτές τίς μικρές μαλακές «ἀντλίες» μέ τήν βοήθεια τῶν ὁποίων τό μαλάκιο ἀπορροφᾷ καί ἀποβάλλει νερό (πολύ ἐμφανῆ σέ μερικά εἶδη καί πολύ βολικά γιά νά πιαστεῖ τό μαλάκιο πού ψήνεται στό ἀτμό καί νά βουτηχτεῖ στό λιωμένο βούτυρο, περίφημο πιάτο ἑνός ἐστιατορίου κοντά στήν πλατεία Τάιμς ὅταν ἔμενα στήν Νέα Ὑόρκη); Αὐτό τό σημεῖο οἱ μῦθοι ἀναπάντητο. Γιά νά ἐπιχειρήσουμε νά ἐπιλύσουμε τό πρόβλημα, πρέπει νά ἐφαρμόσουμε ἕναν οὐσιώδη κανόνα τῆς δομικῆς ἀνάλυσης: κάθε φορά πού μιά ἐκδοχή ἑνός μύθου περι-

Ἄκομη καί ἂν ἐπιχειρήσουμε νά ὀρίσουμε τήν βιολογική φύση τοῦ ἀνθρώπου μέ ὄρους ἀνατομίας ἢ φυσιολογίας, αὐτό δέν ἀλλάζει τίποτε στό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ σωματική φύση συνιστᾷ ἐπίσης ἕνα περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο ὁ ἀνθρώπος ἐξασκεῖ τίς ἰκανότητές του. Αὐτό τό ὀργανικό περιβάλλον συνδέεται τόσο στενά μέ τό φυσικό περιβάλλον, ὥστε ὁ ἀνθρώπος νά κατανοεῖ τό δεύτερο μόνο μέ τήν μεσολάβηση τοῦ πρώτου.

λαμβάνει μιά λεπτομέρεια πού φαίνεται παραδόξη, ἀναρωτιόμαστε ἐάν, ἀποκλίνοντας ἀπό τόν κανόνα, αὐτή ἡ ἐκδοχή ἀντιτίθεται σέ μιά ἄλλη ἐκδοχή πού ἐμφανίζεται ἀλλοῦ, καί κατά κανόνα, ὄχι πολύ μακριά.

Οἱ ὄροι «κανόνας» καί «ἀπόκλιση» ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται σέ σχέση ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο. Μιά ἐκδοχή πού ἐπιλέγεται ὡς ἐκδοχή ἀναφοράς ὀνομάζεται «εὐθεία», καί σέ σχέση μέ αὐτή, οἱ ἄλλες φαίνονται «ἀντέστραμμένες». Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά προχωρήσουμε καί ἀντίστροφα, μέ τήν ἐξαίρεση κάποιων περιπτώσεων –ἔφερα κάποια τέτοια παραδείγματα στά *Μυθολογικά*– ὅπου ἔχουμε ἰσχυρούς λόγους νά πιστεύουμε ὅτι ὁ μετασχηματισμός ἐγινε πρὸς μιά μόνο κατεύθυνση. Στήν περίπτωση πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι εὐκόλο νά ἐντοπιστεῖ ἡ «εὐθεία» ἐκδοχή. Βρίσκεται στούς Τσίλκοτιν (Chilcotin), κατοίκους τῆς ἐνδοχώρας στά ἀνατολικά τῆς παρακτίας ὀροσειρᾶς. Ἀλλά οἱ Τσίλκοτιν γνωρίζουν καλά τούς Μπέλα Μπέλα καί

τούς επισκέπτονται συχνά στην άλλη πλευρά τῶν βουνῶν. Χωρίς ἀμφιβολία οἱ γλώσσες τους διαφέρουν: ἡ τοίλκοτιν ἀνήκει στην οἰκογένεια γλωσσῶν ἀθαπάσκαν (athapaskan). Σέ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, οἱ Τοίλκοτιν μοιάζουν στίς φυλές τῶν ἀκτῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἔχουν δανειστεῖ πολλά στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς τους ὀργάνωσης.

Τί μαθαίνουμε ἀπό τόν μῦθο τοίλκοτιν; Διηγεῖται ὅτι ἓνα πολύ μικρό ἀγόρι, τό ὁποῖο συνεχῶς ἔκλαιγε (ὅπως καί τό κοριτσάκι σέ μιά ἀπό τίς ἐκδοχές μπέλα μπέλα) ἀπῆλθε ἀπό τόν Μποῦφο. Αὐτός ὁ ἰσχυρός μάγος τοῦ φέρθηκε καλά, καί τό παιδί μεγάλωσε, ἰκανοποιημένο ἀπό τήν τύχη του. Ὄταν, μετά ἀπό χρόνια, οἱ συγγενεῖς καί φίλοι του ἀνακάλυψαν τό καταφύγιό του, στην ἀρχή ἀρνήθηκε νά τοῦς ἀκολουθήσει. Τελικά πείσθηκε: ὁ Μποῦφος καταδίωξε τήν μικρή ὁμάδα, καί τό ἀγόρι τόν τρόμαξε κραδαίνοντας σάν νύχια τὰ χέρια του, στά δάκτυλα τῶν ὁποίων πέρασε κέρατα ὀρεινῆς κατοίκας. Ἐρπάζε ὅλα τὰ «ὀδοντικά» (μικρά ἄσπρα μονόθυρα κοχύλια, παρόμοια μέ χαυλιόδοντες ἐλέφαντα σέ σμίκρυνση) τῶν ὁποίων ἐκεῖνη τήν ἐποχή ὁ Μποῦφος ἦταν ὁ ἀποκλειστικός κάτοχος. Ἔτσι οἱ Ἰνδιάνοι ἀπέκτησαν αὐτά τὰ κοχύλια, πού συνιστοῦν γιά αὐτούς τό πῖο πολύτιμο ἀπό τὰ ἀγαθά.

Ἡ συνέχεια τοῦ μῦθου δέν ἀφορᾶ τό πρόβλημά μας. Τήν παρακάμπω, αὐτήν καθῶς καί τίς ἐκδοχές πού προέρχονται ἀπό τοῦς Μπέλα Κούλα (Bella Coola), γείτονες τῶν Μπέλα Μπέλα καί τῶν Τοίλκοτιν, οἱ ὁποῖοι ὅμως μιλοῦν γλώσσα σάλις (salish). Αὐτές οἱ ἐκδοχές διατηροῦν τό περιστατικό μέ τὰ κέρατα κατοίκας καί μετασηματίζουν τόν μῦθο μπέλα μπέλα σέ ἕναν ἄλλο ἄξονα: ἡ δράκαινα, πού σέ αὐτές τίς ἐκδοχές ὀνομάζεται Σνίνικ (Sninik), ἔχει συμμετρικά καί ἀντίστροφα χαρακτηριστικά ἀπό αὐτά πού τῆς ἀποδίδουν οἱ Μπέλα Μπέλα καί οἱ Κουακιούτλ. Σέ αὐτή τήν ἰδιαίτερη ὀπτική πρέπει νά τοποθετηθοῦμε γιά νά ἀναλύσουμε αὐτές τίς ἐκδοχές.

Ἄς περιοριστοῦμε λοιπόν στοὺς μῦθους μπέλα μπέλα καί τοίλκοτιν. Βλέπουμε ἀμέσως ὅτι, μέχρι τό σημεῖο πού ἀφήσαμε τήν ἐκδοχή τοίλκοτιν, οἱ μῦθοι αὐτοῖ εἶναι κατασκευασμένοι στό ἴδιο γενικό πλαίσιο, καί τό μόνο πού ἀντιστρέφεται εἶναι οἱ ἀντίστοιχες συνυποδηλώσεις πού ἀποδίδονται σέ κάθε στοιχεῖο. Ἐνας πιτσιρικάς πού κλαίει στοὺς Τοίλκοτιν, μιά πιτσιρικά πού κλαίει στην πῖο ἀναπτυγμένη ἐκδοχή μπέλα μπέλα, ἀπάγονται ἀπό ἓνα ὑπερφυσικό ὄν: θηλυκός δράκος, μέ ἀνθρώπινη μορφή στή μιά περίπτωση, μάγος τροφός, ἀρσενικός, μέ τή μορφή πουλιού, στην ἄλλη περίπτωση. Γιά νά ξεφύγουν ἀπό τόν ἀπαγωγέα τους, ὁ ἥρωας καί ἡ ἡρωίδα καταφεύγουν στό ἴδιο στρατήγημα: ἐξοπλίζουν τὰ δάχτυλά τους μέ τεχνητά νύχια. Ἀλλά αὐτά τὰ νύχια εἶναι κέρατα κατσικιῶν ἢ σιφώνια ὀστρακοειδῶν, δηλαδή, εἴτε ἀντικείμενα σκληρά καί ἐπικίνδυνα πού προέρχονται ἀπό τόν κόσμο τῆς ξηρᾶς, εἴτε ἀντικείμενα μαλακά καί ἀκίνδυνα πού προέρχονται ἀπό τόν θαλάσσιο κόσμο. Μέ ἀποτελέ-

σμα, ὁ μποῦφος τοίλκοτιν νά πέφτει στό νερό καί νά μὴν πνίγεται ἐνῶ ἡ δράκαινα μπέλα μπέλα νά συντρίβεται στά βράχια καί νά πεθαίνει. Κέρατα καί σιφώνια παίζουν ἐδῶ τό ρόλο μέσων γιά τήν ἐπίτευξη ἐνός σκοποῦ. Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτός ὁ σκοπός; Ὁ ἥρωας ἢ ἡ ἡρωίδα γίνονται ὁ πρῶτος ἄνθρωπος πού κατέχει ὀδοντικά κοχύλια ἢ θησαυρούς τῆς δράκαινας. Ὅμως, ὅλα τὰ μυθικά ἢ τελετουργικά δεδομένα σχετικὰ μέ τό ὄν Κάουακα, ἡ Ντζόννοκουα στην κουακιούτλ, ἀποδεικνύουν ὅτι ὅλοι αὐτοῖ οἱ θησαυροὶ προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπό τόν κόσμο τῆς ξηρᾶς: πλάκες χαλκοῦ, γούνες, κατεργασμένα δέρματα, ἀποξηραμένο κρέας... Οἱ Μπέλα Μπέλα καί οἱ Κουακιούτλ διηγοῦνται σέ ἄλλους μῦθους πῶς ἡ δράκαινα κλέβει διαρκῶς σολομούς ἀπό τοῦς Ἰνδιάνους: αὐτό τό ὄν τῆς ξηρᾶς, κάτοικος τῶν δασῶν καί τῶν βουνῶν, δέν ψαρεύει ψάρια.

Κάθε μῦθος ἐξηγεῖ ἔτσι πῶς ἓνας συγκεκριμένος στόχος ἐπιτεύχθηκε μέ ἓνα ἐπίσης συγκεκριμένο μέσο. Καί, ἐφόσον ἔχουμε δύο μῦθους, καθένας θέτει ἄλλο στόχο καί χρησιμοποιεῖ ἄλλο μέσο. Ἐνα ἀπό τὰ μέσα σχετίζεται μέ τό νερό (τά σιφώνια ὀστρακοειδῶν), τό ἄλλο σχετίζεται μέ τήν ξηρά (τά κέρατα κατοίκας), καί εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τό πρῶτο μέσο χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἓνας στόχος τῆς ξηρᾶς (οἱ θησαυροὶ τῆς δράκαινας), τό δεύτερο ἓνας στόχος τῆς θάλασσας (τά κοχύλια). Κατά συνέπεια, τό ὑδρόβιο μέσο, ἂν μπορούμε νά τό ποῦμε ἔτσι, ὀδηγεῖ σέ ἓνα χερσαῖο στόχο καί τό χερσαῖο μέσο σέ ἓνα ὑδρόβιο στόχο.

Καί αὐτό δέν εἶναι ὅλο. Συμπληρωματικές σχέσεις ἐμφανίζονται ἀνάμεσα σέ κάθε μέσο τοῦ ἐνός μῦθου καί κάθε ἀποτελεσμα τοῦ ἄλλου μῦθου. Τά σιφώνια ὀστρακοειδῶν, μέσο τοῦ μῦθου μπέλα μπέλα, καί τὰ ὀδοντικά κοχύλια, στόχος τοῦ μῦθου τοίλκοτιν, ἔχουν προφανῶς κάτι κοινό: προέρχονται ἀπό τήν θάλασσα. Ἐντούτοις, ὁ ρόλος πού τοῦς ἀνατέθηκε στίς ἰθαγενεῖς κουλτοῦρες τὰ ἀντιπαράθετοι: γιά τοῦς Τοίλκοτιν τὰ κοχύλια εἶναι, ἀπό παλιά ὅτι πῖο πολύτιμο προσφέρει ἢ θάλασσα. Ἀντίθετα, ὁ μῦθος μπέλα μπέλα δέν δίνει καμία ἀξία στά σιφώνια ὀστρακοειδῶν, ἀκόμη καί ὡς τροφή, καθῶς ἡ δράκαινα τὰ πετᾷ, χωρίς νά τὰ τρώει.

Τί συμβαίνει μέ τὰ κέρατα τῆς κατοίκας, μέσο τοῦ μῦθου τοίλκοτιν, καί τὰ πλοῦτη τῆς ξηρᾶς τῆς δράκαινας τῶν ὁποίων ἡ ἀπόκτηση ἀπό τοῦς ἀνθρώπους θά εἶναι τό ἀποτελεσμα τοῦ μῦθου μπέλα μπέλα; Σέ ἀντίθεση μέ τὰ κοχύλια –ὀστρακοειδή καί ὀδοντικά– ὅλα αὐτά τὰ ἀντικείμενα προέρχονται ἀπό τόν κόσμο τῆς ξηρᾶς. Ἀλλά τὰ κέρατα κατοίκας, ἀκατάλληλα γιά διατροφή, χρησιμεύουν στην κατασκευή τελετουργικῶν ἀντικειμένων: πρόκειται γιά κοντάλια, θαυμάσια κατασκευασμένα καί γλυπτά πού θαυμάζουμε στά μουσεῖα. Ὡς ἔργα τέχνης καί ὡς ἐμβληματικά ἀντικείμενα ἔχουν τήν ἀξία θησαυροῦ. Ἐπιπλέον, καθῶς δέν τρώγονται, τὰ κοντάλια συνιστοῦν, ὅπως καί τὰ σιφώνια τῶν ὀστρακοειδῶν, ἓνα βολικό μέσο (πολιτισμικό στήν

μιά περίπτωση, φυσικό στήν άλλη) για να μεταφερθεί ή τροφή στο στόμα του καταναλωτή. Εάν λοιπόν το μέσο του ενός μύθου και το αποτέλεσμα του άλλου αντιτίθενται, παρά την κοινή τους προέλευση, διαπιστώνουμε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στο αποτέλεσμα του πρώτου μύθου και στο μέσο του δεύτερου μύθου, τά όποια έχουν επίσης κοινή προέλευση αλλά – από την ξηρά αντί από την θάλασσα – ακριβώς αντίστροφη.

Σκιαγράφησα απλώς τις διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ δύο μύθων γειτονικών φυλών, και αυτό τό σκιαγράφημα θά μπορούσε να εμπλουτιστεί και να γίνει πιο συγκεκριμένο. Αρκεί έντούτοις, για να δείξει πώς υπάρχουν κανόνες πού επιτρέπουν τόν μετασχηματισμό ενός μύθου σέ έναν άλλο, και πώς αυτοί οι περίπλοκοι κανόνες είναι ώστόσο συνεκτικοί. Από πού προέρχονται όμως αυτοί οι κανόνες; Δέν τούς επινοούμε κατά την ανάλυση. Είναι πιο σωστό να υποστηριχθεί ότι συνάγονται από τούς μύθους. Όταν ή ανάλυση καταφέρει να τούς διατυπώσει, αναδύονται στήν επιφάνεια, σάν όρατές εκδηλώσεις νόμων πού κυβερνούν τό πνεύμα τών ανθρώπων μιās φυλής πού ακοῦν τούς γείτονες να διηγούνται έναν από τούς μύθους τους. Θά τόν δανειστούν ίσως, αλλά όχι χωρίς να τόν παραμορφώσουν, μέσω διανοητικών πράξεων τίς όποιες δέν ελέγχουν. Θά υιοθετήσουν τόν μύθο για να μήν αισθανθούν κατώτεροι, αλλά τροποποιώντας τον συνειδητά ή άσυνείδητα μέχρι να γίνει δικός τους.

Αυτές οι τροποποιήσεις δέν γίνονται μέ τυχαίο τρόπο. Ο κατάλογος τής αμερικανικής μυθολογίας πού παρακολουθώ εδώ και τόσα χρόνια, δείχνει ότι μύθοι, φαινομενικά πολύ διαφορετικοί προκύπτουν από μιá διαδικασία μετασχηματισμού πού υπόκειται σέ όρισμένους κανόνες συμμετρίας και αντίστροφης: οι μύθοι αντικατοπτρίζουν ό ένας τόν άλλο σύμφωνα με άξονες τών όποιων μπορούμε να κάνουμε τόν κατάλογο. Κιá να λάβουμε υπόψιν τό φαινόμενο, είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να υποθέσουμε ότι οι διανοητικές πράξεις υπόκεινται σέ νόμους, μέ τήν έννοια τών νομών του φυσικού κόσμου. Αυτοί οι περιορισμοί πού κρατούν τά ιδεολογικά προϊόντα στα πλαίσια μιās ισομορφίας, όπου είναι δυνατοί μόνο κάποιοι τύποι μετασχηματισμών, αποτελούν τό πρώτο είδος προσδιορισμού για τό όποιο μίλησα.

Δέν απαντήσαμε ώστόσο ακόμη σέ όλα τά ερωτήματα πού θέτουν οι μύθοι. Εφόσον δεχθήκαμε να θεωρήσουμε τόν μύθο τσίλκοτιν ως μύθο αναφορās, οφείλουμε να αναρωτηθούμε γιατί οι Ινδιάνοι αισθάνονται τήν ανάγκη να εξηγήσουν τήν προέλευση τών οδοντικών κοχυλιών, και γιατί τήν εξηγούν μέ τόσο περιεργό τρόπο, αποδίδοντάς τους προέλευση από τήν ξηρά αντί από τή θάλασσα. Από τήν άλλη πλευρά, ακόμη και αν υποθεθεί κάποια αναγκαιότητα πού θά υποχρέωνε

τούς Μπέλα Μπέλα να αναποδογυρίσουν τήν εικόνα τών κεράτων κασίικας πού χρησιμεύουν για νύχια, γιατί έπρεπε να επιλέξουν τά σιφώνια τών στρακοειδών ανάμεσα σέ τόσα άλλα αντικείμενα παρόντα στο φυσικό τους περιβάλλον, τά όποια θά είχαν εξίσου καλά εκπληρώσει τήν ίδια λειτουργία; Τέλος, γιατί οι Μπέλα Μπέλα φαίνεται πως δέν ενδιαφέρονται για τήν προέλευση τών οδοντικών και επιφυλάσσουν όλη τήν προσοχή τους για πλούτη άλλου τύπου; Αυτά τά ερωτήματα υποχρεώνουν να στραφούμε προς έναν δεύτερο προσδιορισμό, ό όποιος άσκει έξωτερικούς περιορισμούς στήν ιδεολογία. Και όμως, ούτε τά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, ούτε οι τρόποι ζωής, ούτε οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ήταν ακριβώς οι ίδιες ανάμεσα στις φυλές τής άκτής και αυτές τής ένδοχώρας.

Οι φυλές τής γλωσσικής οικογένειας σάλις, πού κατοικούσαν στήν ένδοχώρα στα ανατολικά τών Τσίλκοτιν, έδιναν πολύ μεγάλη άξια στα οδοντικά. Αποκοτούσαν αυτά τά κελύφη από τούς Τσίλκοτιν, τούς όποιους ονόμαζαν για αυτό τό λόγο «άνθρωποι τών οδοντικών» (Teit, *The Shuswap*, σελ. 759). Για να προστατέψουν τό μονοπώλιό τους και για να τά κάνουν πιο εκλεκτά στα μάτια τών γειτόνων τους, οι Τσίλκοτιν είχαν σημαντικό συμφέρον να τούς ξεγελάσουν ότι κατείχαν τά οδοντικά σέ ανεξάντλητες ποσότητες και ότι αυτά τά κοχύλια προέρχονταν από τό δικό τους έδαφος, ως συνέπεια υπερφυσικών γεγονότων τών όποιων είχαν τήν ιδιαίτερη έννοια.

Διαστρέβλωναν έτσι μιá πραγματικότητα πολύ διαφορετική: διότι, στήν πραγματικότητα οι Τσίλκοτιν προμηθεύονταν τό οδοντικά μέσω έμπορικών ανταλλαγών μέ τίς παράκτιες φυλές οι όποιες, στήν άλλη πλευρά τών βουνών, ήταν οι μόνες πού είχαν άμεση πρόσβαση στα προϊόντα τής θάλασσας. Σύμφωνα με παλιές μαρτυρίες, αυτές οι παράκτιες φυλές διατηρούσαν φιλικές σχέσεις μέ τούς Τσίλκοτιν. Δέν έκαναν ποτέ πόλεμο μέ αυτούς «γιατί απεχθάνονταν να απομακρυνθούν από τό συνηθισμένο τους κατάλυμα στήν άκτή ή στήν εκβολή τών παράκτιων ποταμών, τρομοκρατημένες, όπως φαίνεται, στήν ιδέα ότι θά έπρεπε να διακινδυνέψουν στον μακρινό, άγνωστο και έχθρικό κόσμο τών όρεινών όγκων» (στο ίδιο, σελ. 761). Είναι εκπληκτικό τό ότι οι Σάλις τής ένδοχώρας όπως και οι Τόμσον (Thompson) και οι Κερ-ντ-Αλέν (Coeur-d'Alene), οι όποιοι, αντίθετα από τούς Τσίλκοτιν άγνοούσαν τήν πραγματική προέλευση τών οδοντικών, είχαν, για να τήν εξηγήσουν, μιá σειρά μύθους συμμετρικούς και αντίστροφους από αυτούς τών προμηθευτών τους. Διηγούνται ότι τά οδοντικά υπήρχαν κάποτε στήν χώρα τους και, μετά από κάποια γεγονότα, εξαφανίστηκαν, έτσι ώστε οι Ινδιάνοι να μπορούν σήμερα να αποκτήσουν αυτά τά πολύτιμα είδη μόνο μέσω έμπορικών ανταλλαγών.

Μέ τά προϊόντα τής θάλασσας και τά προϊόντα τής γής οι φυλές τής άκτής είχαν πολύ διαφορετικές σχέ-

σεις. Σέ αυτές, τά προϊόντα τῆς θάλασσας προέκυπταν ἀπό τήν τεχνική καί οἰκονομική δραστηριότητα: τό ψάρεμα, ἡ συλλογή μαλακίων συνιστοῦσαν μιά συνηθισμένη ἀσχολία τῶν Ἰνδιάνων τῆς ἀκτῆς, οἱ ὅποιοι τρέφονταν μέ αὐτά τά προϊόντα ἢ τά πωλοῦσαν στούς Τοίλκοτιν. Ὅπως θά ἔλεγαν οἱ συνάδελφοί μου νεομαρξιστές, ὄλα αὐτά ἀνήκουν στό πεδίο τῆς πράξης. Γιά τά προϊόντα τῆς γῆς ἀντίθετα, οἱ Ἰνδιάνοι ἐξαρτῶνταν ἀπό τίς ὄρεινές περιοχές, στίς ὁποῖες δέν τολμοῦσαν νά ριψοκινδυνέψουν, καί τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι τοὺς ἐπισκέπτονταν γιά νά ἀνταλλάξουν τά προϊόντα τῆς γῆς μέ προϊόντα τῆς θάλασσας. Αὐτές οἱ ἀντεστραμμένες σχέσεις παρουσιάζουν μιά τυπική ἀναλογία μέ αὐτές τίς ὁποῖες συνήγαμε, στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο, ἀνάμεσα στούς μύθους τῶν ὑπό ἐξέταση λαῶν, δηλαδή στό γεγονός ὅτι, στούς μύθους, ἕνα μέσο τῆς ξηρᾶς ὀδηγεῖ σέ ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς θάλασσας, καί ἕνα μέσο τῆς θάλασσας σέ ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς ξηρᾶς. Κατανοοῦμε λοιπόν γιατί οἱ φυλές τῆς ἀκτῆς δέν ἔχουν τήν ἀνάγκη νά «μυθοποιήσουν» τά κοχύλια: διότι αὐτά προκύπτουν ἀπό τήν πράξη, καί γιατί ἐάν ὁ μυθικός μετασχηματισμός παίρνει τήν μορφή χιαστοῦ σχήματος ὅπως συμβαίνει συχνά, μποροῦμε εὐκόλα νά μεταφέρουμε τόν θαλάσσιο ὄρο τῆς κατηγορίας ἀποτέλεσμα στήν κατηγορία μέσο ἀντικαθιστώντας τά σιφώνια τῶν ὀστρακοειδῶν μέ ὀδοντικά κοχύλια. Γιατί τά

σιφώνια τοῦ ἑνός μαλακίου καί τά κελύφη τοῦ ἄλλου σχετίζονται μεταξύ τους μέ τόν ἴδιο διπλά ἀντεστραμμένο τρόπο πού ἐπικρατεῖ στίς ἀντίστοιχες οἰκολογίες τῶν δύο πληθυσμῶν.

Πρὶν ἔλθουμε σέ αὐτό, ἄς λάβουμε πρῶτα ὑπόψιν τά κέρατα κασιόικας. Ἡ μυτερή τους ἄκρη, λυγισμένη πρὸς τά ἔξω καί ἐπομένως κυρτή πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, τά καθιστᾶ ἐπικίνδυνα ὄπλα, ἐνῶ ἡ κοίφη καί κοίλη βάση τους προσφέρεται γιά τήν κατασκευή κουταλιῶν, μορφή μέ τήν ὁποία μποροῦν νά ἀποτελέσουν μέρος ἑνός θησαυροῦ. Ἀντίθετα, ἡ κυρτή μορφή καί ἡ ἐξωτερική σκληρότητα τῶν ὀδοντικῶν τοὺς δίνει τήν ἄξια θησαυροῦ. Ὅσο γιά τό ἐσωτερικό αὐτῶν τῶν μονόθυρων ὀστράκων, αὐτό περιέχει ἕνα ἀσήμαντο μαλάκιο, τό ὁποῖο ἐπιπλέον δέν προσφέρεται γιά κατανάλωση. Μέ ὄλους αὐτούς τοὺς τρόπους, τά κοχύλια ὀδοντικῶν ἀντιτίθενται στά σιφώνια τῶν ὀστρακοειδῶν πού εἶναι σωλῆνες κενοί καί μαλακοί, ἐσωτερικές ἀποφύσεις δίθυρων μαλακίων πού καταλαμβάνουν μιά σημαντική θέση στήν διατροφή τῶν λαῶν τῆς ἀκτῆς. Ἐντούτοις, ὁ μῦθος μπέλα μπέλα ἀρνεῖται κάθε διατροφική ἀξία στά σιφώνια τῶν ὀστρακοειδῶν, τά ὁποῖα παριστάνονται ἐκεῖ μέ τήν παράδοση ὀψη ὀργάνων πολύ ἐμφανῶν, ἀλλά χωρίς ἐνδιαφέρον. Μποροῦν λοιπόν νά «μυθοποιηθοῦν» γιά τόν ἀντίστροφο

λόγο από αυτόν που οδηγεί τους λαούς της ενδοχώρας να εξηγήσουν με μύθους την προέλευση των οδοντικών, αυτοί οι λαοί δίνουν πολύ μεγάλη αξία στα οδοντικά, αλλά δεν τα έχουν στον τόπο τους, οι λαοί της άκτης έχουν όστρακοειδή στον τόπο τους αλλά δεν δίνουν ιδιαίτερη αξία στα σιφώνια.

Αντιμέτωπο με τις τεχνικές και οικονομικές συνθήκες που συνδέονται με τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, το πνεύμα δεν παραμένει παθητικό. Δεν αντικατοπτρίζει αυτές τις συνθήκες, αντιδρά σε αυτές και τις συναρθρώνει λογικά σε σύστημα. Και αυτό δεν είναι όλο, γιατί το πνεύμα δεν αντιδρά μόνο στο χώρο που το περιβάλλει, έχει επίσης συνείδηση της ύπαρξης διαφορετικών περιβαλλόντων, στα οποία οι κάτοικοι τους αντιδρούν, κάθε λαός με τον δικό του τρόπο. Παρόντα ή απόντα, όλα αυτά τα περιβάλλοντα εντάσσονται σε ιδεολογικές κατασκευές, οι οποίες είναι νοητικές, και οι οποίες επιβάλλουν σε διαφορετικές οικογένειες πνευμάτων να ακολουθήσουν τις ίδιες διαδρομές. Δύο παραδείγματα θά μου επιτρέψουν να το αποδείξω.

Το πρώτο προέρχεται από την ίδια περιοχή με αυτήν που προηγήθηκε. Τό δανειζομαι από τους Σιτσέλτ (Seechelt), ομάδα η οποία μιλά μια γλώσσα σάλις, εγκατεστημένη στα βόρεια του δέλτα του ποταμού Φρέιζερ. Αυτοί οι Ινδιάνοι, παραμορφώνουν με πολύ περιέργο τρόπο έναν μύθο εξαπλωμένο στα δυτικά της όροσειρας Ροσές από το λεκανοπέδιο Κολούμπια μέχρι το λεκανοπέδιο Φρέιζερ. Αλλά ως δούμε πρώτα την πιο διαδεδομένη έκδοχή: γίνεται λόγος για τον Άπατεώνα, ο οποίος πείθει τον γιό ή τον εγγονό του να σκαρφλώσει σε ένα δένδρο για να πάρει τα φτερά των πουλιών που φωλιάζουν στην κορυφή. Με μαγικά μέσα, κάνει το δέντρο να ψηλώσει τόσο ώστε ο ήρωας δεν μπορεί πια να κατέβει και καταλήγει τελικά στον ουράνιο κόσμο. Μετά από πολλές περιπέτειες, καταφέρνει να επιστρέψει στη γη, όπου ο Άπατεώνας πήρε την φυσική του μορφή για να αποπλανήσει τις συζύγους του ήρωα. Ο ήρωας εκδικείται προκαλώντας την πτώση του κακού συγγενούς του σε ένα ποτάμι, του οποίου το ρεύμα τον παρασύρει μέχρι την θάλασσα, εκεί όπου εγωιστικά υπερφυσικά όντα φυλάκισαν τους σολομούς. Αυτές οι γυναίκες σώζουν τον Άπατεώνα από τον πνιγμό και τον υποδέχονται καλά, αυτός επωφελείται για να καταστρέψει το φράγμα τους και να ελευθερώσει τους σολομούς. Από τότε, οι σολομοί ταξιδεύουν και ανεβαίνουν τα υδάτινα ρεύματα όπου οι Ινδιάνοι τους ψαρεύουν και τρέφονται.

Είναι δεδομένο της εμπειρίας ότι ψαρεύουμε σολομούς όταν έρχονται κάθε χρόνο από τον ωκεανό και ανεβαίνουν τα υδάτινα ρεύματα για να γεννήσουν εκεί. Από αυτή την άποψη, ο μύθος αντικατοπτρίζει αντικειμενικές συνθήκες, ζωτικής σημασίας για την τοπική οικονομία, τις οποίες προσπαθεί να εξηγήσει. Ωστόσο οι Σιτσέλτ διηγούνται αλλιώς την ιστορία. Ο πατέρας πέφτει στο νερό στην αρχή, δεν ξέρουμε υπό ποιές

συνθήκες. Μια γυναίκα τον σώζει και τον στέλνει πίσω στους δικούς του. Εκεί, επιχειρεί να εκδικηθεί τον γιό του που τον θεωρεί υπεύθυνο για την περιπέτεια του, και τον στέλνει στον ουράνιο κόσμο μέσω των ίδιων μαγικών χειρισμών που χρησιμοποιούνται στις άλλες εκδοχές. Στον ουράνιο, ο ήρωας συναντά δύο γριές και τις πληροφορεί ότι οι σολομοί αφθονούν πολύ κοντά στο σπίτι τους. Αυτές τον βοηθούν να επιστρέψει στη γη ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την αποκάλυψη.

Στην έκδοχή σιτσέλτ, επομένως, η περιπέτεια του Άπατεώνα και η διάσωσή του από μια γυναίκα τοποθετημένη κάτω, παίρνουν την θέση της πρώτης σειράς των άλλων εκδοχών. Ως εκ τούτου, το επεισόδιο του πνιγμού δεν έχει πια νόημα. Αντίθετα, το επεισόδιο των σολομών μετατίθεται στις περιπέτειες στον ουράνιο, και αυτή η ουράνια σειρά τοποθετείται μετά την υδάτινη σειρά αντί να τοποθετηθεί πριν από αυτή. Τέλος, στον ουράνιο δεν πρόκειται πλέον για την απελευθέρωση των σολομών, αλλά για ανακάλυψη της ύπαρξής τους εκεί.

Πώς μπορούν να εξηγηθούν όλες αυτές οι παραμορφώσεις; Θά μπορούσε κανείς να διανοηθεί ότι οι Σιτσέλτ θέλησαν να αναπαράγουν μια διήγηση των γειτόνων τους, των ινδιάνων Τόμοσον οι οποίοι κατέχουν μια έκδοχή του μύθου πολύ πλήρη και πολύ λεπτομερειακή: καθώς δεν μπορούσαν να την κατανοήσουν καλά, την αλλοίωσαν. Αυτή η υπόθεση θά άφηνε ωστόσο κατά μέρος ένα πρωτεύον γεγονός: οι Σιτσέλτ ζούσαν σε ένα γεωγραφικό περιβάλλον διαφορετικό από αυτό των γειτόνων τους οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι προς την ενδοχώρα. Στο έδαφός τους δεν μπορούσαν να ψαρέψουν σολομό, καθώς έλειπαν από εκεί ρεύματα νερού κατάλληλα για την άνοδο των ψαριών. Για να ψαρέψουν, οι Σιτσέλτ έπρεπε να διακινδυνεύουν στα έδαφη των Στσελίσ (Stseelis) στα μισά του ποταμού Χάρισον. Συγκρούσεις, μερικές φορές αιματηρές, προέκυπταν από αυτές τις επιδρομές.

Καθώς οι Σιτσέλτ δεν είχαν σολομούς, δεν μπορούσαν δικαιολογημένα να αποδώσουν σε έναν από τους πολιτισμικούς τους ήρωες την απελευθέρωσή τους. Η, εάν τό έκαναν, αυτό τό γεγονός δεν θά μπορούσε να λάβει χώρα στη γη, αλλά στον ουράνιο, δηλαδή σε έναν φανταστικό κόσμο όπου η εμπειρία χάνει τά δικαιώματά της. Αυτή η μεταφορά κάνει τό επεισόδιο της απελευθέρωσης να χάσει τό νόημά του. Για τούς Σιτσέλτ δεν τίθεται τό ερώτημα πώς έπετραπή στους σολομούς να ανεβαίνουν τά υδάτινα ρεύματα, φαινόμενο που διαψεύδεται από την τοπική εμπειρία. Καθώς δεν τούς έχουν ανάμεσά τους, θέτουν τό ερώτημα πού θρίσκονται και προτιμούν να τούς αποδώσουν ένα υπερφυσικό κατάλυμα αντί να αναγνωρίσουν την πραγματική κατωτερότητα στην οποία η οικολογία τούς τοποθετεί σε σχέση με τούς γείτονές τους.

Εάν τά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος οδηγούν στην αλλαγή ενός μέρους της ιστορίας, διανοητικοί πε-

ριορισμοί απαιτούν την τροποποίηση άλλων μερών. Έξ ου και η παράξενη τροπή που παίρνει η ιστορία: ο γιός εκδικείται μία καταδίωξη που δεν έλαβε ακόμη χώρα, ο πατέρας επισκέπτεται μία κυρία της θάλασσας, αλλά δεν ελευθερώνει τους σολομούς, η απλή ανακάλυψη, στον ουρανό, των σολομών από τον γιό αντικαθιστά την απελευθέρωσή τους στην γη από τον πατέρα...

Τό παράδειγμα που προηγήθηκε περιέχει ένα ακόμη μάθημα. Εάν η σχέση ανάμεσα στην τεχνο-οικονομική υποδομή και την ιδεολογία ήταν μονοσήμαντη, όπως η σχέση μεταξύ αίτιας και αποτελέσματος, θα περιμέναμε οι Σιτσέλτ να εξηγούν στους μύθους τους γιατί οι σολομοί λείπουν από τον τόπο τους, ή γιατί ενώ κάποτε τους κατείχαν, τους έχασαν προς όφελος γειτονικών λαών. Θά μπορούσαν επίσης να μὴ έχουν κανένα μύθο σχετικό με σολομούς. Αλλά βρίσκουμε σε αυτούς κάτι τελείως διαφορετικό: Ο σολομός εμπειρικά απῶν παρουσιάζεται στο μύθο, και αυτό, με έναν τρόπο που λαμβάνει υπόψιν τό γεγονός ότι, παρών ἄλλου, ο σολομός, είναι ωστόσο απῶν ἐκεῖ ὅπου ἡ παρουσία του ἐπιβαλλόταν. Ένα μυθικό μοντέλο που διαφεύδεται από την εμπειρία δεν εξαφανίζεται ἄπλά, ἐπιπλέον δεν ἀλλάζει πρὸς μία κατεύθυνση που θά τό ἔκανε νά προσεγγίσει τὴν εμπειρία. Έχει δική του ὑπαρξη, και ἔαν μετασχηματιστεῖ, αὐτός ὁ μετασχηματισμός δεν ἱκανοποιεῖ περιορισμούς τῆς εμπειρίας, ἀλλά περιορισμούς τοῦ πνεύματος, ἀνεξάρτητους ἀπὸ τούς πρώτους. Στὴν παρούσα περίπτωση, ὁ ἄξονας, πόλο τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ γῆ και ἡ θάλασσα, τό μόνο δηλαδή «ὑπαρκτό» στοιχείο σέ σχέση με τὰ χαρακτηριστικά τοῦ περιβάλλοντος και τῆς τεχνο-οικονομικῆς δραστηριότητας, ἀναποδογυρίζει ἀπὸ ὀριζόντιος σέ κάθετος. Ὁ πόλος θάλασσα γίνεται πόλος οὐρανόσ, ὁ πόλος γῆ δεν ὑποδηλώνει πλέον τό κοντινό ἀλλά τό κάτω, ἕνας εμπειρικός ἄξονας μετασχηματίζεται σέ φανταστικό ἄξονα. Αὐτές οἱ ἀλλαγές προκαλοῦν ἄλλες οἱ ὁποῖες δεν ἔχουν νοητή σχέση με τὴν πραγματικότητα, ἀλλά προκύπτουν ἐπίσης ἀπὸ μία τυπική ἀναγκαιότητα.

Ὁ μύθος σιτσέλτ ἀπεικονίζει λοιπόν με ἐκπληκτικό τρόπο τὰ δύο εἶδη πίεσης που ἀσκοῦνται στὴν μυθική σκέψη και τῶν ὁποῖων θά μπορούσαμε νά φέρουμε ἀκόμη πολλά παραδείγματα. Θά συγκρατήσω μόνο ἕνα, ἰδιαίτερα σημαντικό γιατί, σέ ἕνα ἄλλο οἰκολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο, ἕνα ἀνάλογο πρόβλημα με αὐτά που μόλις ἀναπτύχθηκαν ὑπόκειται στὸν ἴδιο χειρισμό.

Γιά τούς λαούς τῆς γλωσσολογικῆς οἰκογένειας ἀλγόνκιαν (algonkine), οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν οἰκολογική ζώνη που ὀνομάζεται «καναδική», ὁ σκαντζόχοιρος ἦταν ἕνα ὑπαρκτό ζῶο. Τό κυνηγοῦσαν ἐπίμονα, γιατί ἐκτιμοῦσαν τό κρέας του και οἱ γυναῖκες ἐφτιαχναν πολύτιμα κεντήματα με τὰ ἀγκάθια του. Ὁ σκαντζόχοιρος εἶχε ἐπίσης μία σημαντική θέση στὴν μυθολογία. Ένας μύθος μιλά για δύο νεαρά κο-

ρίτσια, τὰ ὁποῖα στὸ δρόμο για ἕνα μακρινό χωριό, βρῆκαν ἕνα σκαντζόχοιρο που φώλιαζε σέ ἕνα κομμένο δένδρο. Μία ἀπὸ τῆς δεσποινίδες ἀποσπᾶ τὰ ἀγκάθια τοῦ κακόμοιρου ζῶου και τὰ πετᾶ. Ὁ βασανισμένος σκαντζόχοιρος προκάλεσε μία χιονοθύελλα, και τὰ δύο νεαρά κορίτσια πέθαναν ἀπὸ τό κρύο. Ένας ἄλλος μύθος ἔχει ὡς ἡρωίδες δύο ἀδελφές μόνες στὸν κόσμο. Μία ἡμέρα που περικλιανόταν μακριά ἀπὸ τὴν κατοικία τους, βρῆκαν ἕνα σκαντζόχοιρο που εἶχε φωλιάσει σέ ἕνα κομμένο δένδρο και ἡ μία ἀπὸ αὐτές ἔκανε τὴν ἀνοησία νά καθίσει πάνω στὸ τρωκτικό. Ὁλα τὰ ἀγκάθια βυθίστηκαν στὸν πσινό τῆς. Πέρασε πλὴν καιρός μέχρι νά ἀναρρώσει ἀπὸ τῆς πληγῆς τῆς.

Ἄς λάβουμε τώρα ὑπόψιν τούς Ἀραπάχο (Arapaho), οἱ ὁποῖοι μιλοῦν ἐπίσης μία γλώσσα ἀλγόνκιαν. Ὁ σκαντζόχοιρος παίζει στούς μύθους τους ἕναν ἐντελῶς διαφορετικό ρόλο. Ἐδῶ τίθεται τό ζήτημα μᾶς διαμάχης ἀνάμεσα στούς ἀδελφούς Ἡλιο και Φεγγάρι σχετικά με τὴν γυναῖκα που καθέναν θά ἤθελε νά πατρυνεῖ. Θά ἦταν μία γυναῖκα ἄνθρωπος ἢ βάτραχος; Τό Φεγγάρι, που προτιμοῦσε μία γυναῖκα ἄνθρωπο, μετατράπηκε σέ σκαντζόχοιρο για νά ξεγελάσει μία νεαρή Ἰνδιάννα. Αὐτή ἐποφθαλμοῦσε τόσο τὰ ἀγκάθια ὡστε σκαρφάλωνε ὄλο και πιό ψηλά στὸ δένδρο, ὅπου τό ζῶο προσποιοῦταν ὅτι ἔφαχνε καταφύγιο. Ὁ σκαντζόχοιρος πέτυχε νά τὴν προσελκύσει μέχρι τὸν οὐρανό κόσμο, ὅπου πῆρε ἀνθρώπινη μορφή και τὴν πατρυνεῖ.

Πῶς μπορούν νά ἐξηγηθοῦν οἱ διαφορές ἀνάμεσα σέ διηγήσεις, οἱ ὁποῖες ἐκτός ἀπὸ τὴν σημασία που δίνεται στὸν σκαντζόχοιρο, δεν ἔχουν τίποτε κοινό; Πολύ διαδεδομένο στὴν καναδική οἰκολογική ζώνη, αὐτό τό ζῶο ἦταν σπάνιο, ἢ ἀπὸν ἀπὸ τῆς πεδιάδες ὅπου οἱ Ἀραπάχο μετανάστευσαν, ἐδῶ και κάποιους αἰῶνες. Τό καινούριο περιβάλλον ἦταν ἀπαγορευτικό για τό κυνήγι τοῦ σκαντζόχοιρου. Για νά προμηθευτοῦν τὰ ἀγκάθια, ἔπρεπε νά ἀρχίσουν ἐμπορικές ἀνταλλαγές με πιό δόρειους λαούς, ἢ νά ἐπιχειρήσουν ὄχι χωρὶς κινδύνους, ἀποστολές σέ ξένο ἔδαφος. Αὐτές οἱ νέες συνθήκες φαίνονται νά σχετίζονται με τῆς συνθήκες που παρατηροῦνται στὸ τεχνικό και οἰκονομικό ἐπίπεδο και στὸ ἐπίπεδο τῆς μυθολογίας. Ἡ τέχνη τοῦ κεντήματος με ἀγκάθια τῶν Ἀραπάχο ἦταν ταυτόχρονα μία ἀπὸ τῆς πιό ἐκλεπτυσμένες τέχνες που γνωρίζαμε, και βαθιά διαποτισμένη ἀπὸ ἕναν μυστικισμό τοῦ ὁποῖου δύσκολα θά βρίσκαμε παρόμοιο. Οἱ Ἀραπάχο θεωροῦσαν τό κέντημα μία τελετουργική δραστηριότητα. Οἱ γυναῖκες τους δεν ἀσχολοῦταν με καμία σχετική ἐργασία χωρὶς νά ἔχουν πρὶν νηστέψει και προσευχηθεῖ, περιμένοντας ὑπερφυσική βοήθεια τὴν ὁποῖα ἔκριναν ἀπαραίτητη για τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τους. Ὁσον ἀφορᾶ τὴ μυθολογία ἀραπάχο, μόλις εἶδαμε ὅτι τροποποιεῖ με ριζικό τρόπο τὴ φύση και τῆς ιδιότητες τοῦ σκαντζόχοιρου. Ἀπὸ γῆινο ζῶο που κατέχει μαγική δύναμη, ἐλέγχει τό χιόνι και τό κρύο γίνεται, ὅπως και στίς διπλανές φυλές, ἡ ζωική μεταμφίεση ἑνός ὑ-

περφυσικού όντος με ανθρώπινη μορφή, πού κατοικεί στον ουράνιο κόσμο και είναι υπεύθυνο για μία βιολογική, και όχι φυσική και μετεωρολογική περιοδικότητα. Ο μύθος διευκρινίζει ότι η σύζυγος του Φεγγαριού ήταν η πρώτη θηλυκή άνθρωπος, η οποία είχε κάθε μήνα περίοδο, και η οποία, όταν έμεινε έγκυος, γέννησε την καθορισμένη περίοδο και όχι όποτεδήποτε.

Όταν περνούμε από τους βορινούς 'Αλγόνκιαν στους 'Αραπάχο, επομένως, οι συντεταγμένες του σκαντζόχοιρου αναποδογυρίζουν. Ο εμπειρικός άξονας—οριζόντιος, ο οποίος ενώνει το κοντινό και το μακρινό—μετατρέπεται σε φανταστικό άξονα—κάθετος, ο οποίος ενώνει την γη και τον ουράνο. Ο μετασχηματισμός αυτός είναι ταυτόσημος με εκείνον που παρατηρούμε στους Σάλις: διότι παράγεται όταν ένα ζώο, σημαντικό από τεχνική και οικονομική άποψη—εκεί, ένα ψάρι, εδώ, ένα τρωκτικό—εκλείπει από ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό περιβάλλον. Όπως και στους Σάλις, αυτός ο μετασχηματισμός προκαλεί άλλους των οποίων ο καθορισμός δεν είναι πλέον εξωτερικός, αλλά εσωτερικός. Άρκει να γίνει αντιληπτό ότι υπάρχει μία σχέση ανάμεσα σε αυτούς τους μετασχηματισμούς, παρά την διαφορετική τους προέλευση, και ότι οι μετασχηματισμοί αυτοί είναι δομικά μέρη του ίδιου συνόλου, για να κατανοήσουμε ότι πρόκειται και στην μία και στην άλλη περίπτωση για τον ίδιο μύθο, και ότι συνεκτικοί κανόνες επιτρέπουν την μετατροπή ενός μύθου σε έναν άλλο.

Στη μία περίπτωση, οι δύο γυναίκες είναι αδελφές, στην άλλη ανήκουν σε διαφορετικά ζωικά είδη: άνθρωποι και βατραχοειδών. Οι αδελφές μετακινούνται στο οριζόντιο επίπεδο, από το κοντινό στο μακρινό, οι άλλες δύο γυναίκες μετακινούνται σε κάθετο επίπεδο, από κάτω προς τα πάνω. Αντί να αποσπάσει τα άγκάθια του σκαντζόχοιρου, όπως η πρώτη ήρωίδα, η δεύτερη, αποσπάται, για να τό πούμε έτσι, από το χωριό της μέσω των άγκαθιών που έποφθαλμιά. Ένα από τα νεαρά κορίτσια πετά άνόητα τα άγκάθια, η άλλη θέλει να τα αποκτήσει, ως πολύτιμα αντικείμενα. Σύμφωνα με τους μύθους της πρώτης ομάδας, ο σκαντζόχοιρος φωλιάζει σε ένα δένδρο κομμένο που έχει πέσει στο έδαφος, ενώ ο σκαντζόχοιρος της άλλης ομάδας ανεβαίνει κατά μήκος ενός δένδρου που ψηλώνει συνεχώς. Και εάν ο πρώτος σκαντζόχοιρος επιβραδύνει την πορεία των νεαρών κοριτσιών, ο δεύτερος προκαλεί την ήρωίδα να σκαρφαλώσει όλο και πιο γρήγορα. Μία από τις δεσποινίδες κάθετα όκλαδόν στην πλάτη του σκαντζόχοιρου, η άλλη σηκώνεται για να τον πιάσει. Ο πρώτος σκαντζόχοιρος είναι επιθετικός, ο δεύτερος δρᾶ άποπλανητικά, ο ένας διαπερνά τό νεαρό κορίτσι από πίσω, ο άλλος την διακορεύει—ή άλλως, την τρυπά— από μπροστά...

Θεωρούμενοι ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, κατένας από αυτούς τους μετασχηματισμούς δεν ανάγεται στις ιδιαιτερότητες του περιβάλλοντος. Προκύ-

πτουν μαζί από μία λογική αναγκαιότητα η οποία συνδέει τους μὲν με τους δέ σε μία σειρά πράξεων. Εάν ένα ζώο, τόσο σημαντικό όσο ο σκαντζόχοιρος για την τεχνική και την οικονομία είναι άπόν στο καινούριο περιβάλλον, μόνο σε έναν άλλο κόσμο θά μπορούσε να διατηρήσει τον ρόλο του. Έτσι τό κάτω μετασχηματίζεται σε πάνω, τό όριζόντιο σε κάθετο, τό εσωτερικό σε εξωτερικό, κοκ. Όλες αυτές οι άλλαγές προκύπτουν από μία σκοτεινή βούληση: να διατηρηθεί η συνοχή τους αναφορικά με τις σχέσεις που οι άνθρωποι διατηρούσαν με τό προηγούμενο περιβάλλον τους. Αυτή η άνάγκη συνοχής είναι τόσο δυνατή ώστε για να διατηρηθεί η άμετάβλητη δομή των σχέσεων, είναι προτιμότερο να παραποιηθεί η εικόνα του περιβάλλοντος, να δημιουργηθεί ένα φανταστικό περιβάλλον, αντί να γίνει παραδεκτό ότι οι σχέσεις με τό πραγματικό περιβάλλον έχουν άλλάξει.

Όλα αυτά τά παραδείγματα άπεικονίζουν τον τρόπο με τον όποιο συναρθρώνονται οι δύο προσδιορισμοί για τους όποιους μίλησα. Ο ένας επιβάλλει στην μυθική σκέψη περιορισμούς που προκύπτουν από την σχέση με ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, ο άλλος μεταφράζει τις νοητικές απαιτήσεις που εκδηλώνονται σταθερά, ανεξάρτητα από τις διαφορές ανάμεσα στα περιβάλλοντα. Αυτή η άμοιβαία συνάρθρωση θά ήταν δύσκολα κατανοητή, εάν οι σχέσεις που ο άνθρωπος διατηρεί με τό περιβάλλον άφενός, και οι έγγενείς στην λειτουργία του πνεύματος περιορισμοί άφετέρου, προέκυπταν από διακριτές, μη αναγώγιμες ή μία στην άλλη τάξεις. Μπορούμε λοιπόν να αναρωτηθούμε σε τί συνίστανται αυτοί οι νοητικοί περιορισμοί, των οποίων η γενικότητα μάς κάνει να υποθέσουμε ότι έχουν μία φυσική θεμελίωση. Διαφορετικά θά κινδυνεύαμε να έπιστρέψουμε στον παλιό φιλοσοφικό δυισμό. Άκόμη και αν επιχειρήσουμε να όρίσουμε την βιολογική φύση του ανθρώπου με όρους άνατομίας ή φυσιολογίας, αυτό δεν άλλάζει τίποτε στο γεγονός ότι αυτή η σωματική φύση συνιστά επίσης ένα περιβάλλον μέσα στο όποιο ο άνθρωπος έξασκει τις ικανότητές του. Αυτό τό όργανικό περιβάλλον συνδέεται τόσο στενά με τό φυσικό περιβάλλον, ώστε ο άνθρωπος να κατανοεί τό δεύτερο μόνο με την μεσολάβηση του πρώτου. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα άφενός στα αισθητά δεδομένα και την έγκεφαλική τους κωδικοποίηση, που άποτελούν τά μέσα αυτής της κατανόησης και άφετέρου στον ίδιο τον φυσικό κόσμο.

Άς επιχειρήσουμε να διευκρινίσουμε αυτή την σχέση με μία κριτική της διάκρισης των γλωσσολόγων ανάμεσα στα επίπεδα που όνομάζουν στα άγγλικά *etic* και *emic*, όροι που προέρχονται από τά έπιθετα *phonetic* και *phonemic*—στα γαλλικά θά λέγαμε *phonetique* (φωνητικό) και *phonologique* (φωνολογικό). Αυτοί οι εύχρηστοι όροι, οι όποιοι θά μπορούσαν να με-

ταφεροῦν στά γαλλικά ὡς *étiqué* («ἠτικό») *emique* («ἡμικό»), παραλέμπουν στοὺς δύο τρόπους μέ τούς ὁποίους ὁ γλωσσολόγος ἐπιχειρεῖ τήν μελέτη τῶν ἡχων τῆς γλώσσας: εἴτε ὅπως γίνονται ἀντιληπτοί (ἦ, ὅπως νομίζουμε ὅτι γίνονται ἀντιληπτοί) μέσω τῆς ἀκοῆς, βοηθούμενης ἀκόμη καί ἀπό ἀκουστικά μηχανήματα, εἴτε ὅπως ἐμφανίζονται ἀφοῦ τούς ἔχουμε περιγράψει καί ἀναλύσει γιάνά προσεγγίσουμε πίσω ἀπό τήν φθογγική πρώτη ὕλη, τά συγκροτησιακά τους στοιχεία. Ὁ ἀνθρωπολόγος δέν κάνει τίποτε διαφορετικό ὅταν, κατά τό παράδειγμα τοῦ γλωσσολόγου, ἐπιχειρεῖ νά ἀνάγει τίς ἐμπειρικές ἰδεολογίες στό παιχνίδι τῶν δυαδικῶν ἀντιθέσεων καί στοὺς κανόνες μετασχηματισμοῦ τους.

* Ἄν καί αὐτή ἡ διάκριση εἶναι χρήσιμη σέ πρακτικό ἐπίπεδο, θά ἦταν λάθος νά τήν σπρώξουμε πολύ μακριά καί νά τῆς ἀποδώσουμε μιά ἀντικειμενική ὑπόσταση. Καί μόνο οἱ ἐργασίες τοῦ Λούρια (Luria) θά ἀρκοῦσαν γιά νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ ἀρθρωμένη γλώσσα δέν ἀποτελεῖται ἀπό ἡχους. Ὁ συγγραφέας αὐτός ἔδειξε ὅτι ἡ ἀντίληψη τῶν θορυβῶν καί τῶν μουσικῶν ἡχων προκύπτει ἀπό ἐγκεφαλικούς μηχανισμούς διαφορετικούς ἀπό τούς μηχανισμούς μέσω τῶν ὁποίων ἀντιλαμβανόμαστε τούς ὑποτιθέμενους «ἡχους» τῆς γλώσσας, καί ὅτι μιά βλάβη τοῦ κροταφικοῦ λοβοῦ καταστρέφει τήν ἰκανότητα ἀνάλυσης τῶν φωνημάτων, ἀλλά δέν ἐπηρεάζει τήν μουσική ἀκοή. Γιά νά λάβουμε ὑπόψιν αὐτό τό φαινομενικά παράδοξο φαινόμενο, πρέπει νά παραδεχθῶμε ὅτι κατά τήν γλωσσολογική ἀκοή, ὁ ἐγκεφαλός δέν ἀπομονώνει ἡχους ἀλλά διακριτά χαρακτηριστικά. Ἐξάλλου, αὐτά τά διακριτά χαρακτηριστικά εἶναι ταυτόχρονα ἐμπειρικής καί λογικής φύσεως, καθώς ἀναλυτικοί μηχανισμοί, στοὺς ὁποίους δέν μπορούμε νά προσάψουμε διανοητισμό ἢ ἰδεαλισμό, τά καθιστοῦν ὄρατά. Ἀπό τά παραπάνω προκύπτει ὅτι τό μόνο πραγματικό «ἠτικό» ἐπίπεδο εἶναι τό «ἡμικό» ἐπίπεδο κατά κυριολεξία.

Οἱ τρέχουσες ἐρευνες γύρω ἀπό τούς μηχανισμούς τῆς ὁράσεως ὀδηγοῦν στά ἴδια συμπεράσματα. Τό μάτι δέν φωτογραφίζει ἀπλά τά γεγονότα, ἀλλά κωδικοποιεῖ τούς διακριτούς τους χαρακτήρες. Αὐτοί οἱ χαρακτήρες δέν συνίστανται σέ αἰσθητές ἰδιότητες πού ἀποδίδουμε στά ἀντικείμενα πού μᾶς περιβάλλουν, ἀλλά σέ ἓνα σύνολο σχέσεων. Στά θηλαστικά, ἐξειδικευμένα κύτταρα τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ ἐκπληρώνουν ἓνα εἶδος δομικῆς ἀνάλυσης τήν ὁποία ἔχουν ἀρχίσει ἢ ὀλοκληρώσει ἀμφιβληστροειδή ἢ γαγγλιακά κύτταρα σέ ἄλλες ζωικές οἰκογένειες. Εἴτε στόν ἀμφιβληστροειδή, εἴτε στά γάγγλια, εἴτε στόν ἐγκέφαλο, κάθε κύτταρο ἀντιδρᾷ μόνο σέ ὀρισμένου τύπου ἐρεθίσματα: στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ κίνηση καί στάση, στήν παρουσία ἢ ἀπουσία χρώματος, στό πέρασμα ἀπό τό φωτεινό στό σκοτεινό ἢ τό ἀντίθετο, στό θετικά ἢ ἀρνητικά κυρτό περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων, σέ μετατοπίσεις σέ εὐθεία ἢ σέ πλάγια γραμμῆ, ἀπό ἀριστερά πρὸς τά δεξιά ἢ ἀπό δεξιά πρὸς τά ἀριστερά, σέ

ὀριζόντια κατεύθυνση ἢ σέ κάθετη κατεύθυνση, κοκ. Ἀπό ὅλες αὐτές τίς πληροφορίες, τό πνεῦμα ἀνακατασκευάζει, θά μπορούσαμε νά πούμε, ἀντικείμενα τά ὁποία δέν ἔχουν γίνει ἀντιληπτά ὡς τέτοια. Ἡ ἀναλυτική λειτουργία τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς ἐπικρατεῖ σέ εἶδη τά ὁποία δέν ἔχουν ἐγκεφαλικό φλοιό, ὅπως ὁ βάτραχος, ἀλλά παρατηρεῖται ἐπίσης στόν σκίουρο. Καί στά θηλαστικά πού τοποθετοῦνται ὑψηλότερα στήν ζωική κλίμακα, ἀκόμη καί ἂν ἡ ἀναλυτική λειτουργία γίνεται καταρχήν στόν ἐγκέφαλο, τά κύτταρα τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ, συνεχίζουν μιά δραστηριότητα τήν ὁποία ἔχουν ἤδη ἀρχίσει τά ὄργανα τῶν αἰσθήσεων. Χωρίς ἀμφιβολία αὐτοί οἱ μηχανισμοί πού κωδικοποιοῦν καί ἀποκωδικοποιοῦν τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα μέσω πολλῶν κωδίκων ἐγγεγραμμένων μέ τήν μορφή δυαδικῶν ἀντιθέσεων στό νευρικό σύστημα, ὑπάρχουν καί στόν ἄνθρωπο. Ἐπομένως τά ἄμεσα δεδομένα τῆς αἰσθητῆς ἀντίληψης δέν ἀποτελοῦν ἓνα ἀκατέργαστο ὕλικό, μιά «ἠτική» πραγματικότητα, ἢ ὁποία ἄλλωστε μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, δέν ὑπάρχει πουθενά. Συνίστανται ἀπό τήν ἀρχή σέ διακριτές ἀφαιρετικές ἰδιότητες τοῦ πραγματικοῦ, ἀνήκουν θηλαδῆ στό «ἡμικό» ἐπίπεδο.

Γιά νά διασωθεῖ ἡ διάκριση, θά ἔπρεπε νά ἀντιστραφεῖ τό ἀντίστοιχο νόημα πού ὄλο καί πιό συχνά δίνουμε στοὺς δύο ὄρους. Μόνο τό «ἠτικό» ἐπίπεδο θεωρεῖται πραγματικό ἀπό τούς συγγραφείς πού δέχονται ἓναν μηχανιστικό ὕλισμό καί μιά αἰσθησιοκρατική φιλοσοφία, ἢ ὁποία καταλήγει νά εἶναι ἓνα ἐπιφανόμενο, μιά τυχαία μορφή, στά ἀγγλικά θά λέγαμε ἓνα *artefact* (κατασκευάσμα). Τό «ἡμικό» ἐπίπεδο εἶναι ἀντίθετα τό ἐπίπεδο ὅπου οἱ αἰσθητές πράξεις καί ἡ πιό διανοητική λειτουργία τοῦ πνεύματος, συναντιοῦνται, καί συγχωνεύμενες, ἐκφράζουν τήν κοινή τους ἀντιστοιχία μέ τήν φύση τοῦ πραγματικοῦ. Ἀντί νά δοῦμε στήν δομή ἓνα καθαρό προϊόν τῆς νοητικῆς δραστηριότητας, ἀναγνωρίζουμε ὅτι τά ὄργανα τῶν αἰσθήσεων ἀναπτύσσουν ἤδη μιά δομική δραστηριότητα, καί ὅτι ὄλα ὅσα ὑπάρχουν ἔξω ἀπό μᾶς, τά ἄτομα, τά μόρια, τά κύτταρα καί οἱ ὄργανοι οἱ ἴδιοι, ἔχουν ἀνάλογα χαρακτηριστικά. Καθώς αὐτές οἱ δομές, οἱ μέν ἐξωτερικές, οἱ δέ ἐσωτερικές, δέν μποροῦν νά προσεγγιστοῦν στό «ἠτικό» ἐπίπεδο, προκύπτει ὅτι ἡ φύση τῶν πραγμάτων εἶναι «ἡμικῆς» καί ὄχι «ἠτικῆς» τάξης. Θά πρέπει λοιπόν νά τήν προσεγγίσουμε ἀπό τήν πρώτη σκοπιά. Ὄταν τό πνεῦμα συλλαμβάνει ἐμπειρικά δεδομένα τά ὁποία τά ὄργανα τῶν αἰσθήσεων ἔχουν προηγουμένως ἐπεξεργαστεῖ, συνεχίζει νά δουλεύει δομικά, γιά νά τό πούμε ἔτσι, ἓνα ὕλικό, τό ὁποῖο ἔλαβε ἤδη δομημένο. Αὐτό δέν θά μπορούσε νά συμβεῖ, ἂν τό πνεῦμα, τό σῶμα στό ὁποῖο τό πνεῦμα ἀνήκει, καί τά ἀντικείμενα τά ὁποία τό σῶμα καί τό πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται, δέν ἦταν ἀναπόσπαστα μέρη τῆς ἴδιας καί μόνης πραγματικότητας.

Ἐάν ἡ στερεοχημική θεωρία τῶν ὁσμῶν, πού ὀφείλεται στόν Ἄμοορε (Amoore), εἶναι ἀξιόπιστη, ποιоти-

κές διαφορές οι οποίες είναι αδύνατον να αναλυθούν, και ακόμη και να περιγραφούν με όρους της αισθητής εμπειρίας, ανάγονται σε διαφορές ανάμεσα στις γεωμετρικές ιδιότητες των όσφρητικῶν μορίων. Ἄς προσθέσουμε ἕνα τελευταῖο παράδειγμα. Νομίζω ὅτι στό σημαντικό τους ἔργο *Θεωρία τῶν βασικῶν χρωμάτων* (*Basic Color Terms*) οἱ Μπέρλιν καί Κέι (Berlin καί Kay), δέν εἶχαν δίκιο νά ἐξομοιώσουν τήν ἀντίθεση μεταξύ λευκοῦ καί μαύρου μέ αὐτή μεταξύ συμφώνου καί φωνήεντος. Οἱ ἐγκεφαλικοί χάρτες τοῦ ἀκουστικοῦ καί ὀπτικοῦ συστήματος φαίνονται, ὁ καθένας γιά λογαριασμό του νά παρουσιάζουν μεγάλη ὁμολογία μέ τό σύστημα τῶν συμφώνων καί τό σύστημα τῶν φωνηέντων ταυτόχρονα. Βασίζόμενος στίς ἐργασίες τοῦ Κάιλερ (Kohler) καί τοῦ Στουμπφ (Stumpf), ὁ Γιάκομπσον ἔδειξε ὅτι ἡ ὀπτική ἀντίθεση ανάμεσα στό φωτεινό καί σκοτεινό ἀντιστοιχεῖ στά φωνήματα *p* καί *t* τά ὁποῖα ἀπό φθογγική ἀποψη ἀντιτίθενται ὅπως ἡ βαρεία καί ἡ ὀξεῖα, καί ὅτι ἡ ἴδια φθογγική ἀντίθεση ὑπάρχει στό φωνηεντικό σύστημα ανάμεσα σέ *u* καί *i*. Σέ αὐτά τά δύο φωνηεντικά φωνήματα ἀντιτίθεται ἕνα τρίτο ἦ, τό ὁποῖο χάρις στόν πιό ἔντονο χρωματισμό του («λιγότερο κατάλληλη γιά τήν ἀντίθεση τοῦ φωτεινοῦ καί τοῦ σκοτεινοῦ» λέει ὁ Γιάκομπσον), ἀντιστοιχεῖ στό κόκκινο χρώμα, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα, σύμφωνα μέ τούς Μπέρλιν καί Κέι, ἔρχεται ἀμέσως μετά ἀπό τά ὀνόματα γιά τό λευκό καί τό μαῦρο στή γλώσσα. Κατά τό παράδειγμα τῶν φυσικῶν, οἱ Μπέρλιν καί Κέι, διακρίνουν τρεῖς παραμέτρους τοῦ χρώματος: τήν ἀπόχρωση, τόν κορεσμό καί τήν ἀξία (ἢ φωτεινότητα). Εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι τό ἀρχικό τους τρίγωνο πού περιλαμβάνει τό λευκό, τό μαῦρο καί τό κόκκινο, συγκρινόμενο μέ τό συμφωνικό τρίγωνο καί τό φωνηεντικό τρίγωνο, δέν ἀπαιτεῖ τήν ἀπόχρωση, δηλαδή τήν πιό «ἠτική» παράμετρο ἀπό τίς τρεῖς (μέ τήν ἔννοια ὅτι μποροῦμε νά προσδιορίσουμε τήν ἀπόχρωση μόνο μέ ἕνα «ἀντικειμενικό» κριτήριο: τό μήκος κύματος). Ἀντίθετα, γιά νά πούμε ἐάν ἕνα χρώμα εἶναι κορεσμένο ἢ ὄχι, ἐάν ἔχει φωτεινή ἢ σκοτεινή ἀξία, ἀρκεῖ νά λάβουμε ὑπόψιν τήν σχέση του μέ ἕνα ἄλλο χρώμα: ἡ κατανόηση τῆς σχέσης, πού ἀποτελεῖ λογική πράξη, προσηγείται τῆς ἀτομικῆς γνώσης τῶν ἀντικειμένων. Ὅμως ἡ θέση τοῦ κόκκινου στό ἀρχικό τρίγωνο τῶν χρωμάτων δέν συνεπάγεται τήν ἀπόχρωση. Τό κόκκινο τοποθετεῖται ἀπλά στό ἄκρο ἑνός ἄξονα τοῦ ὁποίου οἱ πόλοι ὀρίζονται ἀντίστοιχα μέ τήν παρουσία ἢ τήν ἀπουσία χρωματισμοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ἐξ ὀλοκλήρου τόν ἄξονα τοῦ λευκοῦ καί τοῦ μαύρου. Μποροῦμε λοιπόν νά ὀρίσουμε τόν κορεσμό ἑνός χρώματος, ἢ τήν φωτεινότητά του, μέσω δυαδικῶν ἀντιθέσεων διερωτώμενοι ἀπλῶς ἐάν σχετικά μέ ἕνα ἄλλο χρώμα τοῦ ὁποίου ἐπίσης τήν ἀπόχρωση δέν χρειάζεται νά προσδιορίσουμε, τό χαρακτηριστικό εἶναι παρόν ἢ ἀπόν. Ἐπομένως, καί σέ αὐτή τήν περίπτωση, οἱ πολυπλοκότητες τῆς αισθητής ἀντίληψης

προϋποθέτουν μιά ἀπλή λογική δομή ἡ ὁποία λανθάνει σέ αὐτές.

Μόνο μιά στενή συνεργασία μεταξύ ἀνθρωπιστικῶν καί φυσικῶν ἐπιστημῶν θά ἐπέτρεπε νά ἀπορριφθεῖ ἕνας ξεπερασμένος μεταφυσικός δυϊσμός. Ἀντί νά ἀντιπαραθέσουμε ἰδεατό καί πραγματικό, ἀφηρημένο καί συγκεκριμένο, «ἠμικό» καί «ἠτικό» θά ἀναγνωρίζαμε ὅτι τά ἄμεσα δεδομένα τῆς συνείδησης δέν ἀνάγονται σέ ἕναν ὁποιοδήποτε ἀπό αὐτούς τούς ὅρους, ἀλλά βρίσκονται κάπου στό ἐνδιάμεσο, εἶναι ἤδη κωδικοποιημένα ἀπό τά αισθητήρια ὄργανα καί ἀπό τόν ἐγκέφαλο, σάν ἕνα κείμενο, τό ὁποῖο, ὅπως κάθε κείμενο, θά πρέπει νά ἀποκωδικοποιηθεῖ γιά νά μεταφραστεῖ στήν γλώσσα ἄλλων κειμένων. Ἐπιπλέον, δέν ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορά ανάμεσα στίς φυσικο-χημικές διαδικασίες στίς ὁποῖες βασίζονται οἱ πράξεις κωδικοποίησης καί στίς ἀναλυτικές διαδικασίες πού ἀκολουθεῖ τό πνεῦμα κατά τήν ἐργασία ἀποκωδικοποίησης. Οἱ δρόμοι καί τά μέσα τῆς διάνοιας δέν προκύπτουν ἀποκλειστικά ἀπό τήν πιό ὑψηλή διανοητική δραστηριότητα, γιατί ἡ διάνοια ἀντικαθιστᾶ καί ἀναπτύσσει διανοητικές πράξεις πού ἔχουν ἤδη ἐνεργοποιηθεῖ στά ὄργανα τῶν αισθήσεων.

Ὁ χυδαῖος ὕλισμός καί ὁ αισθησιοκρατικός ἐμπειρισμός, ἀντιπαραθέτουν ἄμεσα τόν ἀνθρώπο στή φύση, χωρίς νά βλέπουν ὅτι αὐτή ἔχει δομικές ιδιότητες οἱ ὁποῖες δέν διαφέρουν οὐσιωδῶς, ἀν δέν ληφθεῖ ὑπόψιν τό κριτήριο τοῦ μεγαλύτερου ἢ μικρότερου πλούτου τους, ἀπό τούς κώδικες μέσω τῶν ὁποίων τό νευρικό σύστημα ἀποκρυπτογραφεῖ αὐτές τίς ιδιότητες, καί ἀπό τίς κατηγορίες πού ἐπεξεργάζεται ἡ διάνοια γιά νά προσεγγίσει τίς δομές τοῦ πραγματικοῦ. Τό νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι τό πνεῦμα μπορεῖ νά κατανοήσει τόν κόσμο μόνο ἐπειδὴ εἶναι ἕνα προϊόν καί ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ κόσμου, δέν σημαίνει ὅτι διαπράτουμε τό σφάλμα τοῦ διανοητισμοῦ ἢ τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Σημαίνει ὅτι ἐπιβεβαιώνουμε ὅλο καί περισσότερο ὅτι προσπαθώντας νά γνωρίσει τόν κόσμο, τό πνεῦμα ἐκτελεῖ πράξεις οἱ ὁποῖες δέν εἶναι διαφορετικῆς φύσης ἀπό ἐκεῖνες πού ἐκτυλίσσονται στόν κόσμο ἀπό τήν ἀρχή του.

Οἱ δομιστές κατηγοροῦνται συχνά ὅτι παίζουν μέ ἀφαιρέσεις πού δέν βασίζονται στό πραγματικό. Προσπάθησα νά δείξω ὅτι ἡ δομική ἀνάλυση δέν εἶναι μιά διασκέδαση γιά ἐρασιτέχνες καί «ἐστέτ», ἀλλά ἐνεργοποιεῖται στό πνεῦμα μόνο διότι τό μοντέλο τῆς βρίσκεται ἤδη στό σῶμα. Ἡ ὀπτική ἀντίληψη βασίζεται ἀπό τήν ἀρχή σέ δυαδικές ἀντιθέσεις, καί οἱ νευρολόγοι πιθανόν θά δεχόταν νά ἐπεκτείνουν αὐτή τήν διάπιστωση σέ ἄλλους τομείς τῆς ἐγκεφαλικῆς δραστηριότητας. Μέ τρόπους οἱ ὁποῖοι λανθασμένα κρίνονται ὑπερ-διανοητικοί, ὁ δομισμός ξανα-ανακαλύπτει καί κάνει συνειδητές βαθύτερες ἀλήθειες τίς ὁποῖες τό σῶμα ἐκφράζει ἤδη μέ σκοτεινό τρόπο, συμφιλιώνει τήν φυσική καί τήν ἠθική, τήν φύση καί τόν ἀνθρώπο, τόν κόσμο καί τό πνεῦμα, καί τείνει πρὸς τό μό-

νο είδος ύλισμοῦ πού εἶναι συμβατό μέ τούς σύγχρονους προσανατολισμούς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Τίποτε δέν μπορεῖ νά εἶναι πιό μακριά ἀπό τόν Χέγκελ, καί ἀκόμη καί ἀπό τόν Ντεκάρτ, τόν δυϊσμό τοῦ ὁποίου θέλουμε νά ξεπεράσουμε, παραμένοντας ὡστόσο πιστοί στήν πίστη του στόν ὀρθολογισμό.

Ἡ παρεξήγηση συνίσταται ἴσως στό γεγονός ὅτι μόνο αὐτοί οἱ ἴδιοι πού ἐξασκοῦν μέ καθημερινό μόχθο τήν δομική ἀνάλυση μποροῦν νά συλλάβουν καθαρά τό νόημα καί τήν ἐμβέλεια τῆς προσπάθειάς τους: τήν ἐνοποίηση δηλαδή προοπτικῶν τίς ὁποῖες, ἐδῶ καί δύο ἤ τρεῖς αἰῶνες, μία πολύ στενή ἐπιστημονική ὀπτική θεωροῦσε ἀσυμβίβαστες: τῆς αἴσθησης καί τῆς διάνοιας, τῆς ποιότητας καί τῆς ποσότητας, τοῦ συγκεκριμένου καί τοῦ γεωμετρικοῦ, ἢ ὅπως λέμε σήμερα τοῦ «ἠτικοῦ» καί τοῦ «ἠμικοῦ». Ἀκόμη καί τά ἰδεολογικά ἔργα, τῶν ὁποίων ἡ δομή παρουσιάζεται πολύ ἀφηρημένη (ὅλα αὐτά πού περικλείει ὁ τίτλος «μυθολογία»), καί τά ὁποία τό πνεῦμα φαίνεται νά ἐπεξεργάζεται χωρῆς νά ὑπόκειται σέ μεγάλο βαθμό στους περιορισμούς τῆς τεχνο-οικονομικῆς ὑποδομῆς, θά ἦταν ἀδύνατο νά περιγραφοῦν καί νά ἀναλυθοῦν χωρῆς μία λεπτομερειακή ἐξέταση τῶν οἰκολογικῶν συνθηκῶν καί τῶν διαφορετικῶν τρόπων μέ τούς ὁποίους κάθε κοινότητα ἀντιδρᾷ στό φυσικό της περιβάλλον. Μόνο ὁ ἀπαιτούμενος σχεδόν δουλοπρεπῆς σεβασμός στίς πιό συγκεκριμένες πραγματικότητες μπορεῖ νά ἐμπνεύ-

σει τήν ἐμπιστοσύνη ὅτι τό πνεῦμα καί τό σῶμα δέν ἔχασαν ἀμετάκλητα τήν παλιά τους ἐνότητα.

Ὁ δομισμός δικαιολογεῖται καί γιά ἄλλους λιγότερο θεωρητικούς καί πιό πρακτικούς λόγους. Οἱ λεγόμενες πρωτόγονες κουλτοῦρες πού μελετοῦν οἱ ἐθνολόγοι, τούς διδάσκουν ὅτι ἡ πραγματικότητα μπορεῖ νά ἔχει νόημα πέρα ἀπό τό πεδίο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, στό πεδίο τῆς ἀντίληψης μέ τίς αἰσθήσεις. Μᾶς ἐνθαρρύνουν νά ἀρνηθοῦμε τόν χωρισμό διάνοιας καί αἴσθησης, πού ἐκφράζει ἕνας ἐμπειρισμός καί ἕνας μηχανικισμός πού εἶναι σήμερα ξεπερασμένοι, καί νά ἀνακαλύψουμε μία μυστική ἁρμονία ἀνάμεσα σέ αὐτή τήν ἀναζήτηση νοήματος στήν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα ἐπιδίδεται ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς ὑπαρξῆς της, καί τόν κόσμο στόν ὁποῖο ἐμφανίστηκε καί ὅπου συνεχίζει νά ζεῖ: ἕναν κόσμο πού ἀποτελεῖται ἀπό σχήματα, ἀπό χρώματα, ἀπό ὑφές, ἀπό γεύσεις, καί ἀπό ὀσμές... Μαθαίνουμε ἔτσι νά ἀγαπάμε καί νά σεβόμαστε περισσότερο τήν φύση καί τά ζωντανά ὄντα πού τήν κατοκοῦν, κατανοώντας ὅτι φυτά καί ζῶα, ὅσο ταπεινά καί ἄν εἶναι, δέν παρέχουν στόν ἄνθρωπο μόνο τά μέσα γιά τήν ἐπιβίωσή του, ἀλλά ἀποτελεσαν ἐπίσης, ἀπό τήν ἀρχή, τήν πηγὴ τῶν πιό ἐντονων αἰσθητικῶν συναισθημάτων του, καί στό διανοητικό καί ἠθικό πεδίο, τήν πηγὴ τῶν πρώτων καί ἤδη βαθιῶν στοχασμῶν του.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ: ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ*

Μέ αφορμή τό βιβλίον του Διονύση Καψάλη, *Οί όφειλές τής ανάγνωσης, Δοκίμια θεωρίας*, Έκδόσεις Νήσος, Έπιχειρήματα 7, Άθήνα 2000, σ. 305.

του Άριστειδή Μπαλτά

Υπάρχουν
γραφές όψεως
καί γραφές
έπί προθεσμία

Δημήτρης Θήτα

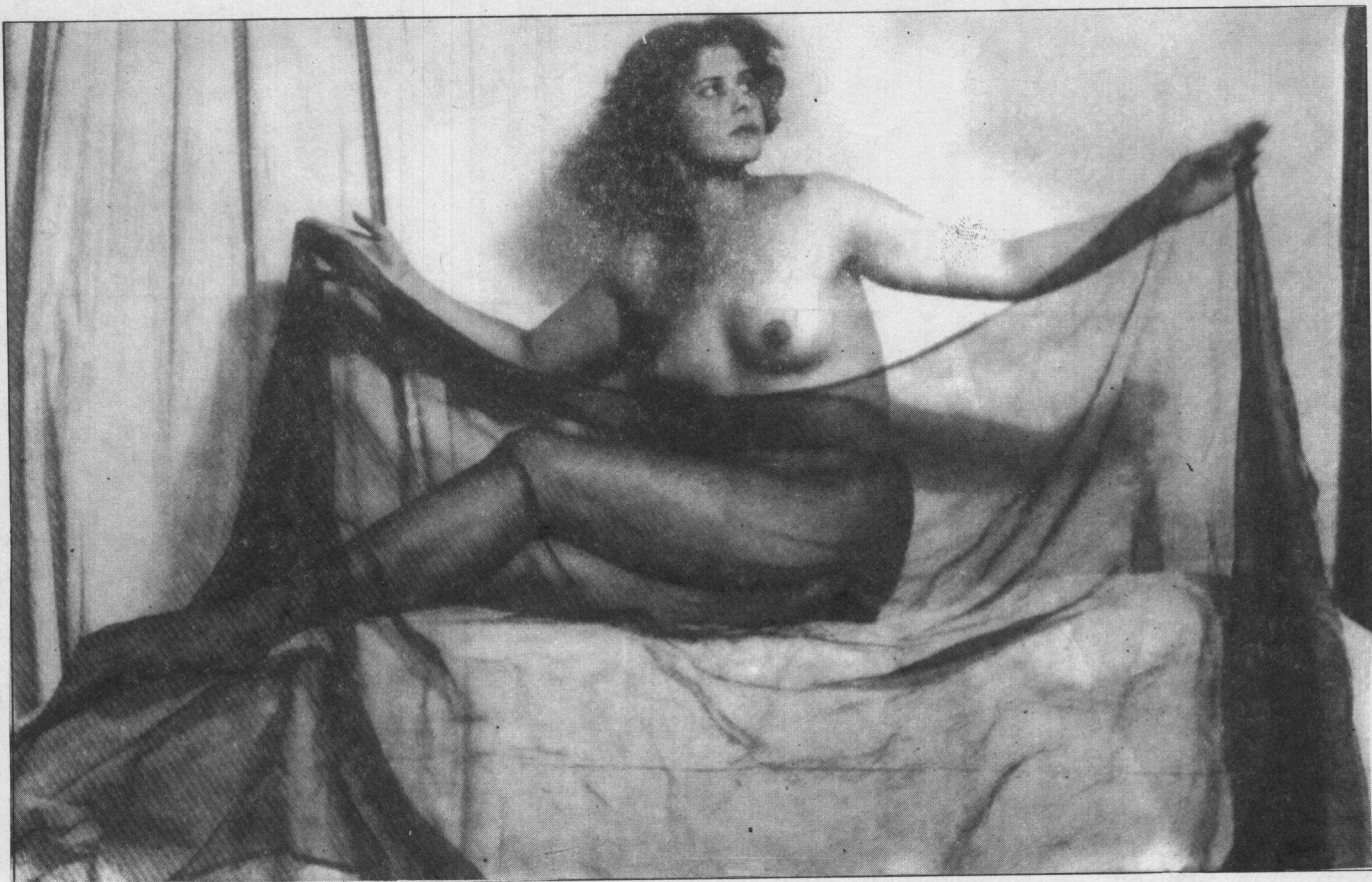
Τήν άνοιξη του 1998, στό Θέατρο Τέχνης τής όδοϋ Φρυνίχου, πραγματοποιήθηκαν λίγες παραστάσεις του ποιητικού έργου του Διονύση Καψάλη *Προσωπογραφία*, γραμμένου σε αντίστιξη με ένα σύνολο από πίνακες του Κυριάκου Κατζουράκη που ό ίδιος δούλευε παράλληλα. Η ζωγραφική του Κατζουράκη δημιουργούσε τή συμβολική ατμόσφαιρα για να άκουστούν οι στίχοι του Καψάλη ενώ αντίστροφα οι στίχοι αυτοί συγκροτούσαν τό άφηγηματικό πλαίσιο για να ιδωθούν οι πίνακες του Κατζουράκη. Η Κάτια Γέρου καί ή Άνέζα Παπαδοπούλου δάνειζαν, μέσα σε αυτό τό «σκηνικό», τή φωνή τους καί τό σώμα τους στους στίχους του Καψάλη, ενώ ό Κατζουράκης είχε καί τή συναφή σκηνοθετική ευθύνη. Πρίν άρχίσει ή τελευταία παράσταση, ό Παντελής Μπουκάλας μίλησε για τόν ποιητή Καψάλη, ό Μάνος Στεφανίδης για τόν ζωγράφο Κατζουράκη καί ό Σταύρος

Πετσόπουλος για τό βιβλίον με τό έργο των δύο που είχαν ήδη παραγάγει οι εκδόσεις Άγγρα.

Η παρακολούθηση τής παράστασης αυτής καί τής συζήτησης που προηγήθηκε αποτέλεσε μιά από τις ευτυχέστερες στιγμές μου. Κατάλαβα τότε, νομίζω, μερικά πράγματα που με άπασχολούσαν για καιρό καί κατόρθωσα να μορφοποιήσω εν προκειμένω κάποιες σκέψεις. Οι σκέψεις αυτές άντεξαν, πιστεύω, στον χρόνο που μεσολάδησε καί εκτιμώ πώς άφορούν ευθέως τό αντικείμενο τής σημερινής μας συζήτησης. Θά ήθελα λοιπόν να τις μοιραστώ άπόψε μαζί σας. Επιπλέον, θέλω να όμολογήσω πώς ό Παντελής Μπουκάλας, με αυτά που είπτε τότε στην αρχή τής όμιλίας του, μου έλυσε ένα πρόβλημα, με τό όποιο θά ήμουνα έτσι ή άλλιώς υποχρεωμένος να άναμετρηθώ, έφόσον δεχόμουν να βρεθώ σήμερα σε αυτή τή θέση άπέναντί σας. Κι αυτό τό λέω όχι τόσο για να δηλώσω τό προφανές, δηλαδή ότι μάλλον θά τά κατάφερα πολύ χειρότερα από εκείνον, αλλά κυρίως γιατί ή λύση αυτή σχετίζεται άμεσα με όσα θέλω να πω.

Τό εν λόγω πρόβλημα είναι πρόβλημα δημόσιου ήθους καί πολιτικής αποτελεσματικότητας. Έννοώ πώς με δεδομένους τους τρόπους με τους όποιους λειτουργεί στην Έλλάδα ή συναφής πιάτσα, τό να άσχοληθεί κανείς δημόσια με τό ποιητικό έργο ενός φίλου άνακαλεί άναπόφευκτα όλες τις περι «κυκλωμάτων» μικρότητες καί άκούγεται ως κατ' αρχήν ύποπτο. Έχουμε όλοι έθιστεί στο να χαμογελάμε κυνικά... Όσο κι

* Γράφω εδώ αυτά που προσπάθησα να πω ή, ακριβέστερα, αυτά που είχα τήν πρόθεση να πω, κατά τήν παρουσίαση του εν λόγω βιβλίου του Διονύση Καψάλη στη γκαλερί Bernier-Eliades, στο Θησείο, τήν Πέμπτη 14 Δεκεμβρίου 2000. Ό έτερος «έπίσημος» συνομιλητής του συγγραφέα ήταν ό Γιώργος Γιαννουλόπουλος. Τό ανά χείρας κείμενο όφείλει πολλά καί σε μιά συζήτηση που είχα με τόν Δαμιανό Παπαδημητρόπουλο λίγες μέρες μετά τήν εκδήλωση αυτή.

άν η προσπάθεια επιδιώκει να άγγίξει κριτικά τό βάθος τών πραγμάτων, τό περιεχόμενό της, τά έπιχειρήματα και οι θέσεις της διαγράφονται εκ προοιμίου και συλλήβδην από τό όπτικό πεδίο του παραλήπτη και ή ίδια τείνει να προσλαμβάνεται ως ιδιοτελής «έπαινος», πού άποσκοπεϊ μόνο στην προαγωγή του συγκεκριμένου «κυκλώματος» και στις συναρτημένες εκεί άπολαβές. Η άποτελεσματικότητα και ή εμβέλεια τών όσων μιά τέτοια προσπάθεια θέλει να ύποστηρίξει ύπονομεύονται έτσι εκ γενετής και καιρία. Θύμα δέ αυτών τών μορφών πρόσληψης δέν είναι μόνον εκείνος πού εκτίθεται λαμβάνοντας τόν λόγο. Τό ίδιο τό έργο πού συζητᾶ δημόσια τείνει να εύτελειστεί και να μετατραπεί σε άνευ ουσίας έπεισόδιο, σε άπλό στιγμιότυπο της δράσης τέτοιων «κυκλωμάτων». Μετά θάνατον, βέβαια, τά πράγματα μπορεί να αλλάξουν...

Η λύση πού έδωσε ό Μπουκάλας σε αυτό τό πρόβλημα είναι, στη διατύπωσή της, έξαιρετικά άπλή. Χωρίς να διεκδικεί εν προκειμένω κανέναν άπολύτως ήρωισμό, ό ίδιος έσπασε, δίκην Γόρδιου Δεσμού, τό κέλυφος της αυτολογοκρισίας στό όποιο, όπως όμολόγησε τότε, είχε επί μακρόν έγκλωβίσει τόν εαυτό του, για να αναλάβει δημόσια και πλήρως τήν ευθύνη τόσο της φιλίας του με τόν Καψάλη όσο και της ιδιαί-

τερα δημιουργικής για τόν ίδιο σχέσης του με τό έργο του τελευταίου. Από κει και πέρα, τόσο τό έργο αυτό όσο και ό λόγος του ίδιου του Μπουκάλα άφέθηκαν ελεύθερα να απαντήσουν, χωρίς καμιά πρόσθετη προστασία, στους κάθε λογής επικριτές τους, καλοθελητές ή μή.

Καθώς ή ποιότητα του δημόσιου χώρου μας έγινε μάλλον χειρότερη στό διάστημα πού μεσολάβησε, τό πρόβλημα του Μπουκάλα τότε δέν θά μπορούσε παρά να είναι και τό δικό μου άφετηριακό πρόβλημα σήμερα, άφου άποδέχθηκα τήν τιμή να βρισκομαι άπόψε σε αυτή τή θέση. Για λόγους δέ πού θά φανούν παρακάτω, τήν τόσο βεβαρημένη λέξη «τιμή», πού μόλις άποτόλημσα, τήν έννοᾶ έδῶ πλήρως, μολονότι —κι αυτό τό «μολονότι» συνιστᾶ στά έδῶ συμφραζόμενα άλλη μιά έκφανση του προβλήματος του Μπουκάλα— διεκδικῶ κι εγώ να είμαι φίλος του Διονύση Καψάλη. Για πολλά χρόνια μάλιστα. Όπως άλλωστε και του Παντελή Μπουκάλα. Υπό τή δέσμευση πού συνιστᾶ για μένα αυτή ή τιμή, υιοθετῶ λοιπόν άκέραια τή λύση του Μπουκάλα, όχι μόνο γιατί μου άνοίγει τόν δρόμο να προχωρήσω χωρίς φόβο και χωρίς κακῶς έννοούμενο πάθος σε όσα θέλω να σας εκθέσω, αλλά κυρίως γιατί είναι μόνον αυτή, πιστεύω, πού έχει τή

δυνατότητα να αλλάξει κάποτε, στο μέτρο που της αναλογεί, τόν δημόσιο χώρο όπου είμαστε όλοι υποχρεωμένοι να κινούμαστε. "Όσο τουλάχιστον παίρνει κάποιους να τό επιδιώκουν και να τό προσπαθοῦν...

Δέν είμαι μόνο φίλος του Διονύση Καψάλη. Χωρίς τό ένα να συνεπάγεται υποχρεωτικά τό άλλο, είμαι και φανατικός αναγνώστης του έργου του, ποιητικού, μεταφραστικού, δοκιμιακού, όσο κι αν ο ίδιος πιθανότατα δέν γνωρίζει τό γεγονός. Είναι κι αυτό αποτέλεσμα του δημόσιου ήθους που μάς κυβερνά. Οι σχετικές δουλειές έχουν εισχωρήσει τόσο βαθιά ακόμη και στους στενά ιδιωτικούς χώρους ώστε σπάνια να μάς προσφέρεται ή άνεση να συζητήσουμε με τούς φίλους μας τό έργο τους. Άς είναι. Αυτό που δέν έπραξα ιδιωτικά καλοῦμαι να τό πράξω σήμερα δημόσια, δηλαδή να μιλήσω συγκεκριμένα για τίς δικές του, τίς προκείμενες εδώ, όφειλές ανάγνωσης.

Ός φανατικός αναγνώστης του, δέν μποροῦσα παρά να είχα διαβάσει τά κείμενα που συγκεντρώνονται στο βιβλίο του Καψάλη τόν καιρό που αυτά δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά. Ός εύσυνείδητος μέτοχος της σημερινής μας συζήτησης, είχα τό καθήκον να τά ξαναδιαβάσω. Και δηλώνω εύθαρσως πως εκπλήρωσα τοῦτο τό καθήκον μου στο άκέραιο. Έκπληρώνοντάς τό δέ, έπιβεβαίωσα κάτι που ήδη γνώριζα καλά. Γνώ-

ριζα πως οι δικές μου όφειλές ανάγνωσης περιλαμβάνουν κατά τρόπο ουσιαστικό τά εν λόγω κείμενα και έπιβεβαίωσα πως όντως αυτά συνεχίζουν να παραμένουν παρόντα εντός μου, δηλαδή να έχουν μετάσχει και να εξακολουθοῦν να μετέχουν, κάποιες φορές μάλιστα με τρόπο αποφασιστικό, στίς σκέψεις και στίς ιδέες που με συγκρότησαν και συνεχίζουν να με συνέχουν. Τά κείμενα του Καψάλη τά γνώριζα ήδη καλά γιατί αυτά είναι κείμενα που έχουν άφομοιωθεί από μένα στο διάστημα που μεσολάβησε από τότε που γράφτηκαν μέχρι σήμερα, γιατί είναι, άρα, κείμενα δικά μου. Από την άλλη μεριά ώστόσο, ή εκ νέου ανάγνωση αυτών των κείμενων μου δημιούργησε ταυτόχρονα και την ακριβώς αντίθετη αίσθηση. Βρήκα τοῦτα τά κείμενα νέα, φρέσκα, καινοτόμα. Βρήκα πως προσθέτουν νέες σημαντικές ψηφίδες στο θεωρητικό τοπίο που αντικρίζουμε σήμερα και στο όποιο εγκατοικοῦμε, θέλοντας και μή, και πως, γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο, όφείλουν όλοι να τά διαβάσουν ως κείμενα που παρουσιάζονται δημοσίως σήμερα, ως κείμενα που είναι λειτουργικώς παρόντα σήμερα και όχι χτές. Μέ άλλα λόγια, βρήκα τά κείμενα πρωτότυπα, δηλαδή ανοίκεια, τά βρήκα να μέ καταλαμβάνουν έξαπίνης ως κείμενα ξένα.

Αυτή ή ένταση ανάμεσα στο παρελθόν και τό πα-

ρόν, τό έντός και τό έκτός, τό οικείο και τό άνοίκιο, τό δικό μου και τό ξένο δέν νομίζω πώς άφορα μόνον τόν Καψάλη και τά κείμενά του ούτε μόνον έμένα ως άναγνώστη τους. Υπάρχουν αρκετά άλλα κείμενα πού μοιράζονται, πιστεύω, τήν ίδια τύχη. Μου έρχεται πρόχειρα στό νοῦ ή συλλογή *Διά γυμνοῦ όφθαλμοῦ*, τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη, Ἐκδόσεις Πόλις, 1998. Ἡ ένταση αὐτή δέν νομίζω πώς προέρχεται από τή φυσιολογική λήθη πού τυχαίνει νά έχει σκεπάσει άντικείμενα παλαιότερων άναγνώσεων και ή όποία αίρεται ξαφνικά και άπρόσμενα από τήν εκ νέου άνάγνωσή τους. Ούτε νομίζω πώς έχει νά κάνει μέ εκείνη τή θεωρητική νωθρότητα πού άρνεϊται νά διατηρεϊ σέ έγρήγορηση τίς όφειλές άνάγνωσης πού τή συγκροτοῦν. Τά υπό αωζήτηση κείμενα τοῦ Καψάλη, όπως και τά άλλα άνάλογα κείμενα, διέπονται σήμερα από μία μορφή παρουσίας ή όποία, για κάποιους τουλάχιστον άναγνώστες, εκείνους πού έχουν κάπως μοιραστεϊ τίς περιπέτειες μιᾶς πορείας υπό τό ιδιότυπο καθεστώς χρόνου στό όποιο όλοι υποκείμεθα, στηρίζεται στήν ενεργεια μιᾶς προγενέστερης δυναμικής παρουσίας, μιᾶς παρουσίας ή όποία όμως, ως τέτοια, έχει πλέον αποσβεσθεϊ ή παρελθεϊ όριστικά. Μέ άλλα λόγια, και τουλάχιστον για τέτοιους άναγνώστες, ή παρουσία αὐτῶν των κειμένων σήμερα προϋποθέτει μιᾶ πραγματική άπουσία μέ σχετικά μεγάλη διάρκεια, ενῶ ή ίδια ή παρουσία αὐτή συνιστᾶ μιᾶ ιδιότυπη μορφή εκ νέου άνάληψης τῆς εϋθύνης μιᾶς άνάγνωσης, αλλά και μιᾶς γραφῆς, μιᾶ επανάληψη πού δέν είναι ακριβώς επανάληψη. Γιατί πρόκειται για επανάληψη πού άφ' ενός προσμετρᾶ μέ τρόπο καιριο τόν ιστορικό χρόνο πού μεσολάθει και άφ' έτέρου άναδεικνυει τό πώς εκτυλίσσεται ό ιστορικός χρόνος σέ έναν τόπο στόν όποιο, παραδόξως, φαίνεται νά μὴ πιάνει κακιά σκουριά.

Από τά πολλά πού θά μπορούσαν —και θά έπρεπε— νά λεχθοῦν για νά αναλύσουν τοῦτο τό παράδοξο φαινόμενο, κρατῶ μόνον ένα πού θεωρῶ καθοριστικό. Νομίζω πώς αὐτή ή ιδιότυπη παρουσία/άπουσία πού χαρακτηρίζει τά κείμενα τοῦ Καψάλη, και όχι μόνο τοῦ Καψάλη, σχετίζεται άμεσα μέ τούς όρους άναπαραγωγῆς των ιδεῶν στόν τόπο μας. Και ιδού άμέσως τί εννοῶ. Κάθε κοινωνία πού σέβεται τόν εαυτό της άναγνωρίζει τήν καθοριστική, επί καλῶ ή επί κακῶ, σημασία των ιδεῶν, των έργων των γραμμάτων και των τεχνῶν, για τήν δική της προαγωγή, και μεριμνᾶ ώστε οι ιδέες και τά έργα αὐτά νά μπορούν κατ' άρχήν νά γεννιοῦνται και νά άναδεικνύονται, αλλά και νά διαθέτουν κατοπιν τόν άπαιτούμενο χώρο και χρόνο ώστε νά μελετῶνται σέ βάθος, νά κρίνονται, νά αξιολογοῦνται, νά έμπεδώνονται, νά ξεπερνιοῦνται, νά μεταβάλλονται· για νά πᾶνε οι ιδέες, τά έργα και ή κοινωνία παρακάτω. Κάθε κοινωνία πού σέβεται τόν εαυτό της άναγνωρίζει, μέ μιᾶ λέξη, πώς οι ιδέες, τά έργα των γραμμάτων και των τεχνῶν, έχουν ιστορία και μεριμνᾶ ώστε αὐτή ή ιστορία νά είναι κατ' άρχήν όρατή από παντοῦ, και ἄρα ενεργή, ώστε νά εξακολουθεϊ νά κι-

νεϊται κατά τό δυνατόν άπρόσκοπτα. Ἐνα εϋρύ πλέγμα θεσμῶν και ιδρυμάτων, τόσο τοῦ δημόσιου όσο και τοῦ ιδιωτικού τομέα, είναι επιφορτισμένο μέ τή σχετική εϋθύνη.

Ωστόσο, για λόγους σύνθετους πού δέν είναι τοῦ παρόντος και παρά τήν ὑπαρξη τοῦ άνάλογου πλέγματος θεσμῶν και ιδρυμάτων, κάτι τέτοιο εδῶ δέν παρατηρεϊται. Στήν Ἑλλάδα, οι ιδέες, τά έργα των γραμμάτων και των τεχνῶν πού παράγονται στό εκάστοτε παρόν δέν συνδέονται ρητά, δημόσια και όσοδήποτε κριτικά μέ τό παρελθόν τους και τό μέλλον τους. Μπορεϊ νά σπειρονται, αλλά δέν καλλιεργοῦνται, δέν άναπτύσσονται και δέν θερίζονται. Φαίνεται πώς οι θεσμικά έξουσιοδοτημένοι παραλήπτες τους —όμότεχοι, κριτικοί, εν γένει διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, μαθητές— έχουν σοβαρότερη δουλειά νά κάνουν. Πράγμα πού σημαίνει πώς όταν εμφανισθεϊ μιᾶ νέα ιδέα, ένα έργο καινοτόμο, μετά από έναν ενδεχόμενο παφλασμό, πού υπόκειται έτσι ή άλλιως στίς δουλειές πού επιβάλλουν τά συναφή «κνκλώματα», αὐτό βυθίζεται αὐτανδρο σέ μιᾶ από τίς μαῦρες τρύπες πού δομοῦν τόν δημόσιο —και όχι μόνο— χώρο μας και εξαφανίζεται χωρίς νά αφήνει όρατά ίχνη. Ὅποια κι αν είναι ή αξία του. Ἐτσι οι ιδέες, τά έργα των γραμμάτων και των τεχνῶν, παρουσιάζονται στά καθ' ήμᾶς χωρίς ιστορία. Μποτίλιες ριγμένες μεσοπέλαγα, μπᾶς και βρεθεϊ κάποιος, κάπου, κάποτε πού θά παραλαβεϊ τό μήνυμα.

Θέλω νά πῶ πώς εδῶ κανείς δέν έπεξεργάζεται τίς ιδέες και τά έργα πού παράγονται, κανείς δέν άναπτύσσει δημόσιο διάλογο μαζί τους, κανείς δέν τά κρίνει επί τῆς οῦσίας και επί τοῦ περιεχομένου, κανείς δέν τά συναρθρώνει ρητά στήν αλληλουχία τήν όποία τά ίδια εγκαλοῦν. Ἀκόμη και οι έντιμες, αλλά όπωσδήποτε σποραδικές, προσπάθειες για τό αντίθετο άπλῶς συμβάλλουν στόν άρχικό παφλασμό. Μέ μιᾶ λέξη, κανείς δέν συμφωνεϊ ούτε διαφωνεϊ συγκεκριμένα μαζί τους, κανείς δέν τά άποδέχεται ούτε τά άπορρίπτει, κανείς δέν τά κάνει κάτι ούτε κάνει κάτι μέ αὐτά. Παρά τόν καταγιομό τοιτάτων, άποσπασμάτων, λημμάτων, παραπομπῶν, βιβλιογραφιῶν, παρά τούς καταλόγους μέ τίς γενεές των ποιητῶν, παρά τόν συνδικαλισμό των συναφῶν φορέων και τίς συλλογές υπογραφῶν, δέν ζητεϊται από τίς ιδέες και τά έργα νά έχουν επίγνωση τῆς καταγωγῆς και τῆς στοχοθεσίας τους, από ποῦ κρατάει ή σκούφια τους και για τό ποῦ τραβᾶνε, ώστε νά κληθοῦν νά δώσουν πραγματικά λόγο ως προς τό νέο πού διεκδικοῦν ή απλῶς διατείνονται πώς προσκομίζονται. Οι ιδέες, τά έργα των γραμμάτων και των τεχνῶν, δέν φαίνεται νά άφοροῦν δημόσια άπολύτως κανέναν. Τό σχεδόν άναπόδραστο άποτέλεσμα πού επιφέρει αὐτή ή κατάσταση σέ όποιον χάνει τόν χρόνο του παράγοντας ιδέες και έργα είναι, μέ τά λόγια τοῦ Καψάλη, εκείνη ή πικρή «αίσθηση μεταιότητας πού εγκαθίσταται κάποτε μέσα μας, έπιτελώντας χρέη οικοδόεποινας για κάθε νέα ιδέα πού πρέπει νά υποδεχτοῦμε». Γιατί τό καθοριστικό ερώτη-

μα του για ποιόν παράγουμε, ότι παράγουμε παραμένει στά καθ' ἡμᾶς καταστατικά ἀναπάντητο.

Τό ἀκόμη μεγαλύτερο παράδοξο, ωστόσο, εἶναι πῶς, μολαταῦτα, ιδέες νέες, ἔργα καινοτόμα τῶν γραμμᾶτων καί τῶν τεχνῶν ἐξακολουθοῦν νά βλέπουν τό φῶς. Ἡ ὑπαρξη τῶν ἰδίων τῶν κειμένων τοῦ Καψάλη πού καλούμαστε νά συζητήσουμε σήμερα τό ἀποδεικνύει περίτρανα. Πῶς ὅμως γίνεται δυνατόν κάτι τέτοιο; Ποιοί ὄροι παραγωγῆς μποροῦν νά ἀντιστρατεύονται ἐτα ἀπροκάλυπτα τούς ὄρους τῆς ἴδιας τῆς δικῆς τους ἀναπαραγωγῆς;

Γιά νά ἀπαντήσουμε, εἶμαστε, νομίζω, ὑποχρεωμένοι νά διακρίνουμε τά ἔργα τῶν γραμμᾶτων καί τῶν τεχνῶν σέ δύο βασικές κατηγορίες. Ἡ πρώτη εἶναι εὐκολα περιγράψιμη. Περιέχει τά ἔργα πού προσβλέπουν εὐθέως στόν παφλασμό καί ἄρα τό ἐρώτημα γιά τόν ποιόν παράγονται, ἔχοντας ἀπαντηθεῖ ἐκ προοιμίου, δέν τά ἀφορᾷ. Μιλῶ γιά τά ἔργα πού παράγονται ἀπευθείας γιά τό προσκήνιο, πού ἐπιδιώκουν τήν ἀμεση ἀναγνώριση ἀπό τούς ἐντεταλμένους φορεῖς τῆς δημοσιότητας καί, ἀπό κεῖ, τό «πλατύ κοινό». Εἶναι τά ἔργα τῶν ὁποίων οἱ ὄροι παραγωγῆς τά στρέφουν ἐκ γενετῆς πρὸς τόν ἀέρα τῆς ἐποχῆς, τά καπρίτσια τῆς μόδας, τά τρέχοντα αὐτονόητα. Στόχος τους εἶναι νά καταλάβουν ἐξ ἐφόδου τίς «σοβαρές» ἐκπομπές τῆς τηλεόρασης, τίς σελίδες κάποιων ἐφημερίδων ἢ ἐξειδικευμένων ἐντύπων, τήν εὐνοια κάποιων ἐπώνυμων κριτικῶν, τή Φραγκφούρτη καί τήν ἔκθεσή της, μερικῶς, ὡ πόσο συγκεκριμένους, ἐκδοτικούς οἴκους, τούς μεσολαβητές πρὸς τίς «μείζονες» γλῶσσες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, τούς χορηγούς τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καί τούς συναφεῖς θεσμικούς ἀγοραστῆς, τό Μέγαρο Μουσικῆς, τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί τήν Πολιτιστική Ὀλυμπιάδα. Οἱ δεσμοί ἀνάμεσα στά ἔργα αὐτῆς τῆς κατηγορίας –στά περισσότερα τῶν ὁποίων ἀρμόζουν προφανῶς εἰσαγωγικά– εἶναι, ἀνεξαρτήτως ἐιδικότητας, τόσο στενοί καί σφιχτοπλεγμένοι, οἱ στόχοι πού προωθοῦν καί τά μέσα πού μέτερχονται τόσο ὁμοίωτροπα καί προβλέψιμα, ὥστε νά μποροῦμε δικαίως νά ἰσχυριστοῦμε, μέ μικρή μόνο δόση ὑπερβολῆς, ὅτι πρόκειται γιά ἔργα πού ἐντάσσονται τόν ἑαυτό τους σέ ἕνα μοναδικό ἐνιαῖο κόμμα ὑπηρετῶντας συστηματικά τίς δικές του στοχοθεσίες.

Γιά νά μήν κατηγορηθῶ ὅτι μιλῶ ἀφηρημένα καί ἄρα πῶς ὑπεκφεύγω, θά ἀποτολμοῦσα ἕνα ὄνομα. Περισσότερο κυριολεκτικά καί λιγότερο μετωνυμικά. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στό κόμμα ἐπί συλλήβδην τοῦ πολιτισμοῦ πού συνιστᾷ πλέον τό Συγκρότημα Λαμπράκη. Γιατί περίπου ὅλοι ἔχουμε συνειδητοποιήσει πῶς ἔχουμε ἐδῶ νά κάνουμε μέ μιά καθαυτό πολιτική στόχευση μέ εὐρύτατες βλέψεις καί πανίσχυρα μέσα, πού οἰκοδομεῖ προσεκτικά στρατηγική καί συμμαχίες ἐνῶ πατάσσει ἀμείλικτα, μέσω τῆς ἐκκωφαντικῆς σιωπῆς ἢ ὁποιων ἄλλων πρόσφορων μέσων, τούς ἀπανταχοῦ ἀντιπάλους. Ἡ ἰσχύς τοῦ κόμματος αὐτοῦ τεκμαίρεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀπό τό ὅτι συνοδοιπόροι του

μπορεῖ νά ἀνήκουν ἀκόμη καί σέ χώρους κατ' ἀρχήν ἢ, ἔστω, φαινομενικά ἐχθρικούς· ἐνῶ βέβαια, ἀντίστροφα, ἀρκετοί ἴσως ἀπό ὅσους δραστηριοποιοῦνται μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο στό πλαίσιο του δέν ὑποχρεώνονται νά τοῦ ἀνήκουν ὀλοκληρωτικά. Τό κύριο πάντως εἶναι πῶς ἂν ὑπῆρχε καί δροῦσε μόνον τό κόμμα αὐτό, τότε ἀπόλυτη τάξη θά βασίλευε καθ' ἅπασαν τήν ἐπικράτειαν τοῦ πολιτισμοῦ καί ὅλοι θά γνώριζαν καί τό πού ἀκριβῶς βρίσκονται τοποθετημένοι καί τό τί ἀκριβῶς καλοῦνται νά πράξουν καί τό τί ἀκριβῶς ἔχουν νά περιμένουν.

Τά πράγματα ὅμως εἶναι περισσότερο πολύπλοκα γιὰτί ὑπάρχει καί ἕνα δεύτερο κόμμα, μιά δεύτερη κατηγορία ἔργων. Τοῦτο τό κόμμα εἶναι ἐπίσης ἰσχυρό, μέ ἄλλους ὅμως τρόπους, τούς ἐντελῶς δικούς του, ἐνῶ, χωρίς οὐσιαστικά νά τό διεκδικεῖ ἢ κάν νά τό ἐπιδιώκει, τοποθετεῖται ὡς καταστατικά ἀντίπαλο μέ τό προηγούμενο. Τό ἐρώτημα περὶ τῶν ὄρων παραγωγῆς ἔργου σέ αὐτό τό δεύτερο κόμμα τίθεται κατ' ἀποκλειστικότητα. Γιά νά ἀποπειραθῶ ὅμως μιά ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό, ὀφείλω πρῶτα νά προσπαθῆσω νά περιγράψω τίς διαφορές του μέ τό προηγούμενο.

Ἡ βασική διαφορά ἔγκειται, πιστεύω, στό ἦθος πού κυβερνᾷ σέ κάθε περίπτωση τή σχέση τοῦ παραγωγῶ μέ τό ἔργο του. Μιλώντας ἐντελῶς σχηματικά, θά ἔλεγα πῶς, ἂν οἱ παραγωγοί ἔργων τῆς πρώτης κατηγορίας ἀποσκοποῦν στόν ἐξωγενή παφλασμό, ἐκείνοι πού παράγουν ἔργα τῆς δεύτερης ἔχουν ὡς πρωταρχικό τους μέλημα τό ἔργο καθεαυτοῦ. Αὐτοί οἱ δεύτεροι σέβονται πάνω ἀπ' ὅλα τήν αὐτοτέλεια τοῦ ἔργου τους. Πράγμα πού σημαίνει πῶς ὑποβάλλουν συστηματικά τόν ἑαυτό τους στήν πειθαρχία πού τό ἔργο, γιά νά παραχθεῖ, ἐπιβάλλει καί ὑποτάσσουν τίς ὅποιες ὑποκειμενικές φιλοδοξίες τους στήν αὐτοτελή ἀξία τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Δηλαδή δέν ἐπιτρέπουν στίς φιλοδοξίες τους νά ὀρίσουν τό ἔργο καί τήν ἀξία τοῦ ἀλλά, ἀντίθετα, θεωροῦν πῶς εἶναι τό ἴδιο τό ἔργο πού ὀρίζει ὀλόκληρη τή δική τους σχέση μαζί του. Μέ μιά λέξη, δέν ἐκλαμβάνουν τούς ἑαυτούς τους ὡς δημιουργούς ἔργου ἀλλά ὡς ὑπηρετές.

Μιά τέτοια στάση δέν εἶναι δυνατόν, βέβαια, νά ὁμολογηθεῖ ρητά. Γιά τό δημόσιο ἦθος πού κυριαρχεῖ, αὐτή εἶναι ἰσοδύναμη μέ τόν ὀρισμό τοῦ ψώνιου. Σεβάσμιον ἴσως, ἀλλ' ὀπωσδήποτε ψώνιου. Γι' αὐτό, ἐπειδή κανεῖς δέν αἰσθάνεται ψώνιο καί δέν θέλει νά ἐκλαμβάνεται ὡς ψώνιο, οἱ παραγωγοί ἔργων αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀνασηκώνουν σαρκαστικά ἢ ἀδιάφορα τούς ὤμους ὅταν κάποιος ἀφελῆς προβεῖ μπροστά τους σέ μιά τέτοια κρίση. Ὁ ἴδιος ὁ Καψάλης ἐπικαλεῖται ἐκείνη τήν εἰρωνεία, πού ἀπέχει μόλις ἕνα δῆμα ἀπό τόν αὐτοσαρκασμό, ὡς τόν «ἀναγκαῖο τρίτο ὄρο ἀνάμεσα στήν ἀσκησιμότητα καί τήν ἀπόλαυση τοῦ ἔργου, τήν ἀσκησιμότητα καί τή συμμετοχή, τήν ἄρνηση καί τήν ἀποδοχή. Ἐκείνη τήν εἰρωνεία πού ὁ ἴδιος «ἀκούει νά συνδιαλέγεται ὅλο καί βαθυτέρα» μέ τήν αἴσθησιμότητα πού ἀνέφερα παραπάνω.

Τό παράδοξο όμως έτσι πυκνώνει, γιατί πώς είναι δυνατόν να παράγονται έργα υπό όρους αυτόσαρκα-σμού; Η απάντηση έγκειται, νομίζω, στο ότι ή άσκη-τική πού επιβάλλει ή παραγωγή έργου δέν καθιστά τούς παραγωγούς, τουλάχιστον στά καθ' ήμās, αυτό-χρονα άσκητές. Δηλαδή πρόκειται εδώ για άνθρωπους πού δέν μονάζουν μελαγχολικά μηρυκάζοντας τήν ά-πουσία δημόσιας άναγνώρισης, πού δέν παραμένουν ναρκισσιστικά έσώκλειστοι στο έγώ τους, πού δέν δια-κινούν μιά άπατηλή δήθεν μετριοφροσύνη, πού δέν παριστάνουν τούς μονόχρωτους ιεροφάντες τής «ποιό-τητας» ή όποιας άλλης άνάλογης άξιας. Πρόκειται, μέ μιά λέξη, για άνθρωπους πού δέν ταυτίζονται μέ τό έργο πού υπηρετούν αλλά διεκδικούν τή δική τους άυ-τονομία άπέναντί του. Είναι αυτή άκριβώς ή άυτονο-μία, πιστεύω, πού σώζει τόσο τούς ίδιους όσο και τή δυνατότητα παραγωγής έργου γιατί αυτή άνοίγει τούς παραγωγούς στον κόσμο και τούς καθιστά πολίτες του τόπου τους. Πολίτες πού, υπό αυτήν τους τήν ιδιότη-τα, δέν είναι καταστατικά ούτε καλύτεροι ούτε χειρό-τεροι από τούς υπόλοιπους, δηλαδή εκείνους πού δέν άσχολούνται μέ τήν παραγωγή ιδεών, έργων των γραμ-μάτων και των τεχνών.

Ίσχυρίστηκα πώς οι παραγωγοί έργων τής δεύτερης αυτής κατηγορίας συνιστούν κόμμα. Άλλά τούτο τό κόμμα είναι άκρως ιδιότυπο. Γιατί δέν έχει να προ-βάλλει κανένα ιδιαίτερο αίτημα επί του άντικειμένου του, επί των ιδεών και των έργων, γιατί δέν όργανώ-νεται σύμφωνα μέ τά συναφή «συμφέροντα» και δέν προωθεί τίς σχετικές άλληλοεξυπηρετήσεις, γιατί δέν στηρίζεται σε συνδικάτα παραγωγών όμοειδών άντικει-μένων, γιατί δέν προωθεί καμιά συγκεκριμένη άποψη επί τής ποιότητας των έργων και επί των συναφών κριτηρίων, γιατί δέν υπόκειται σε καμιά από εκεί άπορρέουσα πειθαρχία, γιατί ή άλληλεγγύη πού τό διέ-πει δέν είναι ή άλληλεγγύη του όμότεχνου, τής συντε-χνίας, του συναφιού, του «κυκλώματος». Ωστόσο ίσχυ-ρίζομαι πώς είναι κόμμα. Κόμμα πολιτών, μέ διαφο-ρετικές ίσως πολιτικές άπόψεις ό καθένας. Πολιτών, όμως, πού μοιράζονται κάτι ανεκτίμητο. Μιά ιδεολο-γική και πολιτική ευαισθησία, όσο γενική αλλά και όσο συγκεκριμένη αυτή χρειάζεται να είναι. Τό κόμμα δέ αυτό, ως άκριβώς κόμμα, όντως έχει να επιδείξει μιά μορφή άλληλεγγύης άνάμεσα στα «μέλη» του. Πρόκειται για τήν άλληλεγγύη πού άπορρέει από τήν έν λόγω ιδεολογική και πολιτική ευαισθησία, τήν άλ-ληλεγγύη πού δημιουργεί ένα γενναιόδωρο χαμόγελο όταν, κατά κανόνα τυχαία, κάποια από τά «μέλη» αυτά συναντώνται. Κι αυτό τό χαμόγελο άποδεικνύει πέρα από κάθε άμφιβολία πώς μιά τέτοια συνάντηση δέν είναι μόνο συνάντηση ανθρώπων, βλεμμάτων, χε-ριών και σωμάτων. Είναι και συνάντηση έργων. Πρό-κειται, μέ μιά λέξη, για ένα κόμμα πού στηρίζεται στις άδιόρατες συνάψεις μεταξύ έργων.

Η συναίσθηση ότι αυτό τό κόμμα υπάρχει είναι εκείνη πού επιτρέπει όρους παραγωγής έργου. Τό έρώ-

τημα για ποιόν παράγουμε, τι παράγουμε, δηλαδή, έτσι άπαντάται. Παράγουμε συγκεκριμένα για τά «μέ-λη» τούτου του άόρατου κόμματος, παράγουμε για να έκφράσουμε και να ένισχύσουμε τήν ιδεολογική και πολιτική ευαισθησία πού τό συνέχει, παράγουμε για τό κόμμα μας, παράγουμε για τόν έαυτό μας. Άκόμη και άν τό έργο μας προορίζεται να θυθιστεί άυτανδρο στην πλησιέστερη μαύρη τρύπα, κι αυτό άνεξαρτήτως ποιότητας, άκόμη και άν άπολύτως κανένας δέν πρό-κειται ποτέ να μιλήσει ρητά γι' αυτό, βοηθώντας μας έτσι να τό βελτιώσουμε ή άκόμη και να τό άπορρί-ψουμε όλόκληρο, τό γεγονός ότι τό κόμμα αυτό υπάρ-χει είναι, φαίνεται, άρκετό από μόνο του για να συ-νεχίσουμε να παράγουμε. Η άποψινή μας συνάντηση τό άποδεικνύει. Τό έν λόγω γεγονός υπήρξε άρκετό ώστε να τολμήσει ό Καψάλης να εκδώσει τίς όφειλές τής άνάγνωσής του παρά τούς δισταγμούς του.

Άρχισα έκφράζοντας τήν τιμή πού αισθάνομαι μι-λώντας σας από αυτή τή θέση. Τό γιατί αισθάνομαι έτσι γίνεται τώρα πλέον άπολύτως κατανοητό. Ό Διο-νύσης Καψάλης παράγει ιδέες, παράγει έργο των γραμμάτων και των τεχνών. Άνάμεσα σε πολλά άλλα, είναι ποιητής, μεταφραστής, δοκιμογράφος. Έχει γρά-ψει ποίηση, έχει εκδώσει μεταφράσεις, έχει έκφράσει συστηματικά σκέψεις και άπόψεις καινοτόμες για τήν έλληνική ποίηση και τήν ιστορία της, για τά κενά και τίς στρεβλώσεις του συναφούς κανόνα, για συγγραφείς και έργα, για τά προβλήματα τής μετάφρασης, για τή λογοτεχνία και τή θεωρία της, για τίς σχέσεις λογοτε-χνίας και φιλοσοφίας, για τήν «κοινωνιολογία» των γραμμάτων και των τεχνών στον τόπο μας, για τήν πολιτική και τούς θεσμούς, και όχι μόνο. Ό Διονύσης Καψάλης έχει παραγάγει έργο σύνθετο και πολύμορ-φο αλλά ταυτόχρονα έργο ενιαίο. Άν και άμφιβάλλω άν υπάρχουν σήμερα άνθρωποι στον τόπο μας πού θα μπορούσαν να τό κρίνουν έγκυρα όλόκληρο ως αυτό πού διεκδικεί να είναι, είναι πέρα από βέβαιο πώς τό έργο του Καψάλη θα επιβάλει άργά ή γρήγορα τόν έαυτό του μέ τρόπους όρατούς από παντού. Άπό τή μεριά μου, θα ήταν παραπάνω από γελοίο τό να άπο-τολήσω σήμερα κάποια συγκεκριμένη κρίση επί ενός τέτοιου έργου. Άλλωστε ποτέ δέν θεώρησα ότι αυτό είχα κληθεί να πράξω άπόψε. Νομίζω πώς κλήθηκα για να διατυπώσω άπλώς λίγες σκέψεις, σαν αυτές πού προηγούνται. Κλήθηκα όμως να τίς διατυπώσω σε μιά στενά «κομματική» εκδήλωση. Δηλαδή σε μιά εκδήλω-ση τής όποιος συντελεστές είναι ή γκαλερί Bernier-Eliaides, ό Γεράσιμος Κουζέλης, οι εκδόσεις Νήσος, ή σειρά Έπιχειρήματα των εκδόσεων αυτών και άρα οι συγγραφείς και έπιμελητές πού φιλοξενεί, ό Γιώργος Γιαννουλόπουλος και ό ίδιος ό Διονύσης Καψάλης. Αυτή ή πρόσκληση μέ έκανε να πιστεύω, ίσως μέ τρό-πο υπερβίαιο, πώς θα μπορούσα να άνήκω και έγώ στο ίδιο κόμμα. Κι αυτό προφανώς συνιστά για μένα μιά σπάνια, μιά έξαιρετικά μεγάλη τιμή.

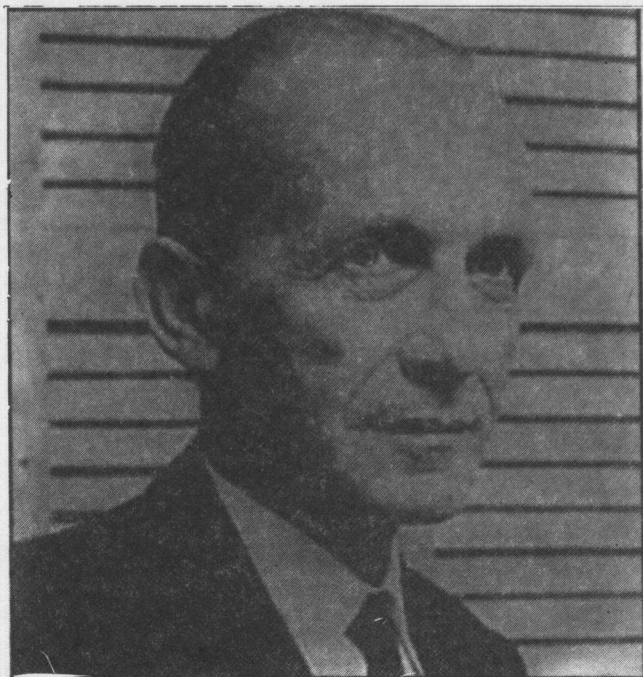
ΣΗΜΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ Α. ΦΡΑΓΚΙΑ

του Άλεξάνδρου Άργυρίου

Θά μπῶ κατ' εὐθείαν στό θέμα μου, δίνοντας ἐλάχιστα βιογραφικά, πού νάί μέν δέν βοηθᾶν στήν πρόσληψη ενός ἔργου φαντασίας, ἴσως ὅμως μπορεῖ νά μᾶς δώσουν τούς ἐξωτερικούς ὄρους πού τό γέννησαν. Ἄλλωστε ἡ σχέση ενός ἔργου μέ τό βιοματικό πεδίο τοῦ συγγραφέα ἐνῶ εἶναι ἄμεση, δέν εἶναι πειστικά ἀποδείξιμη, διότι δέν ἀποτελεῖ ἀντίγραφο της.

Ὁ Ἄντρέας Φραγκιάς γεννήθηκε τό 1921 στήν Ἀθήνα, ὅπου καί διαμένει ἔκτοτε. Ὁ πατέρας του –δημόσιος ὑπάλληλος– πέθανε στά 9 του χρόνια. Ὁ Ἄντρέας φοίτησε στό Βαρβάκειο, ἕνα πρότυπο γυμνάσιο, πρακτικό τμήμα. Μαζί του ὁ Ἄρης Ἀλεξάνδρου καί νεότεροι ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, ὁ Τάκης Λαμπριάς, ὁ Τίτος Πατρικίος καί ὁ Γ.Π. Σαββίδης. Ἐχει ἀρχίσει ὁ Β΄ Παγκ. Πόλεμος, ὅταν, τελειώνοντας ὁ Φραγκιάς τά ἐγκύκλια μαθήματα, εἰσέρχεται στήν Ἀνωτάτη Ἐμπορική σχολή, ἐνῶ συγχρόνως, γιά βιοποριστικούς λόγους, ἐργάζεται ὡς ἔκτακτος δημοσιογράφος.

Κατοχή, ἀρχίζει ἡ ἐποχή τῶν αὐθόρητων ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων. Μαζί μέ τόν Ἄρη Ἀλεξάνδρου, τόν Γεράσιμο Σταύρου καί τόν Λεωνίδα Τζεφρόνη, φτιάχνουν -παρεῖστικά– ἕνα αὐτοσχέδιο παράνομο τυπογραφεῖο. Ἀργότερα, ὅλοι τους σοβαρεύονται, πού λέμε, καί παίρνουν μέρος στό «σκληρό παιχνίδι». Ὁ Φραγκιάς, συμμετέχει σέ παράνομες ὁργανώσεις τῆς Ἀριστερᾶς, καί μετά τόν περιδότητο Δεκέμβρη τοῦ 1944, συνεκδοχικά θά ἔλεγα, χωρίς νά χαριτολογῶ, στήν (ἀμφι)λεγόμενη ἀπελευθέρωση, φιλοξενηταί σέ ποικίλους τόπους ἐξορίας. Στή δικτατορία τοῦ '67, αὐτοεξορίζεται στό Παρίσι, ἔπειτα ὅμως

ἐπιστρέφει καί τολμᾶ νά κυκλοφορήσει τόν *Λοιμό*, πού εἶχαν καταστρέψει οἱ βαστάζοι τῆς δικτατορίας στήν ἀρχή τῆς ἐκτροπῆς. Αὐτά τά ἐλάχιστα.

Σέ μιά συνέντευξή του τό 1992, πού τώρα μόλις ἔρχεται στή δημοσιότητα, ὁ Φραγκιάς μαρτυροῦσε:

Ἄκολούθησα [...] τή μοίρα τῶν ἀνθρώπων πού ἄρχισαν νά νοιώθουν τόν ἑαυτό τους στά

χρόνια τῆς 4ης Αὐγούστου καί ἀνδρώθηκαν στήν Ἀντίσταση. Νομίζω ὅτι δέν εἶναι προσωπική περίπτωση. Μιά κίνηση καί ροή ἀνθρώπων πού εἶχαν αὐτά τά ἴδια βιώματα μποροῦσαν νά ἔχουν μιά κοινή πορεία καί μιά κοινή μοίρα μέ τίς περιπέτειες πού ἀκολούθησαν μέ τό τέλος τοῦ πολέμου. Τολμῶ νά πῶ ὅτι δέν ἐπραξα τίποτε περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπό ὄλους τούς ἄλλους. Ἡ κοινή μοίρα ὅσων ἐπέζησαν ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν καθοριστική γιά ὅλη τους τή ζωή –καί γιά τά βιώματα πού ἐζησαν, ἀλλά κυρίως γιά τήν ἰδεολογία πού γεννήθηκε καί ἀναπτύχθηκε πέρα ἀπό τά στενά ὄρια κομμάτων καί ομάδων.

Ἡ στάση αὐτή ἐπεκτεινόταν σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί νομίζω ὅτι παρέμεινε ὡς αἴτημα σέ ὅλα αὐτά τά χρόνια. Δέν ἦταν μόνο τό στενά πολιτικό θέμα. Ἦταν μιά ἀνάπλαση ὅλης τῆς ζωῆς, πού περιεῖχε καί τά αἰσθητικά καί τά προβλήματα πολιτισμοῦ. Κυρίως ὅμως γεννήθηκε μιά ἀνθρώπινη διάσταση πού διαπερνοῦσε ὅλη αὐτή τήν ἐμπειρία.

(μονόλογος τοῦ ἈΝΤΡΕΑ ΦΡΑΓΚΙΑ. Συνέντευξη στόν Μισέλ Φάις, πρόλογος Βαγγ. Χατζηδασυλίου, 1992, ἐκδ. ΠΟΛΙΣ, σ. 47-48 2001.)

Καί γιά νά δώσω τώρα ἐγώ, κάποια ἐλάχιστα στοιχεῖα πού δείχνουν τήν ἀλήθεια τοῦ ἔργου του –ἐκτός ἀπό τίς μεταφράσεις τῶν ἔργων του στά γαλλικά, γερμανικά, ρωσικά ρουμανικά οὐγγρικά, καί τίς εὐμενεῖς κριτικές ἀπό τούς Βαρίκα, Στ. Δρομάζο, Ἀλέξ. Κοτζιά, Ἀναγνωστάκη, Τατιάνα Μιλλιέξ, Μερακλή, Χουρμουζιάδη, Mario Vitti, V. Rotolo– τό 1987 τοῦ ἀπονέμεται τό πρῶτο κρατικό βραβεῖο μυθιστορημάτων καί τό 2000, τό μεγάλο βραβεῖο γιά τό σύνολο τοῦ ἔργου του, *παμψηφεί*, ἀπό μιά ἐπιτροπή πού, κατά τά ἄλλα, δέν διακρίθηκε γιά τήν μακροθυμία της.

Στόν καιρό, πού λέμε.

Τό πρῶτο μυθιστόρημα πού δημοσιεύει ὁ Φραγκιάς εἶναι τό *Ἀνθρωποι καί σπίτια*, τό 1955.

Σέ διάκριση ἀπό τούς ἄλλους ὁμήλικους καί ὁμοτέρχους του, πού ἀναφέρονται κυρίως στήν κατοχή, ὁ Φραγκιάς περιγράφει καταστάσεις τῶν πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων, πού δέν ἦταν πράγματι «μεταπολεμικοί», δεδομένου ὅτι εἶχαν ὑποθηκευθεῖ μέ τόν Δεκέμβρη τῆς Ἀθήνας, τό 1944.

Νόθη κατάσταση, μέ τραγελαφικά φαινόμενα.

Αὐτή ἡ ἐπιλογή τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων (πού εἶναι τό παρόν, ὁ «χρόνος» τοῦ μυθιστορημάτων, –κάπου ἐκεῖ τό 1945– καί ὁ «τόπος» πού διεξάγεται ἡ ὑπόθεση – «μιά συνοικία τῆς Ἀθήνας») ἀποτελοῦσε τότε ἕνα συγγραφικό εὔρημα ἀνεκμετάλλευτο,

ὅμως ἰδιαίτερος ἰκανό στό νά ἐξηγήσει «προφητικά» τά μετέπειτα δραματικά συμβῆντα.

Ἐξωτερική κατάσταση πού ἀναγράφεται στό μυθιστόρημα: οἱ συνοικίες τῆς Ἀθήνας, ὅταν εἶχαν ἰδιαίτερα πληγῆ, στά χρόνια τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Δεκέμβρη 1944, καί οἱ πληγές της δέν εἶχαν ἀκόμη ἐπουλωθεῖ στά χρόνια ἀναφορᾶς –πού ζητᾶμε– τοῦ ἔργου. Ἔτσι ὁ τίτλος *Ἀνθρωποι καί σπίτια* ἀποδίδει τίς ἀκόλουθες συνθήκες, στίς ὁποῖες βρισκόμαστε, στό παρόν τῆς ἀφήγησης: Τά «σπίτια», πού οἱ τοῖχοι τους ἦταν σημαδεμένοι ἀπό τά γερμανικά, ταγματσοφιλικά, ἀγγλικά, πυροβόλα ὄπλα. Γι' αὐτό καί τά «πληγωμένα σπίτια» ἀνάγονται (ἀπό τόν τίτλο): σέ σύμβολο πού εἰκονογραφεῖ τήν ἐποχή. Ἡ μνήμη τοῦ συγγραφέα (ἢ ἀκριβέστερα: τοῦ ἀφηγητῆ τοῦ ἔργου) μεταβαίνει, συνειρμικά, ἀπό τά ἐμφανῆ τραύματα τῶν σπιτιῶν, στά ἀφανῆ «τραύματα» σωμάτων καί ψυχῶν. Διότι τό παρελθόν, κοιταγμένο ἐν προόδῳ, καταλήγει νά μετασχηματίζει τήν πείρα ζωῆς, σέ βίωμα, ἂν μέ τή διάκριση *πείρα/βίωμα*, θέλομε νά δηλώσομε ὅτι ἡ πείρα ἔχει διαποτίσει τή *συνείδηση* καί ἔχει μεταπλαστεῖ σέ παράγοντα: πού *ἀσυνείδητα* (αὐτόματα) τίθεται ἐν λειτουργία.

Ἀναφέρθηκα στόν «χρόνο» τέλεσης τοῦ μυθιστορηματος, στόν «τόπο» διεξαγωγῆς του, καί τώρα νά συμπληρώσω: τόν «ἐσωτερικό χώρο», πού εἶναι, ἂν μιλάμε μέ οικονομικούς κοινωνικούς ὄρους: τό *μικροαστικό περιβάλλον* πού τό κατοικεῖ. Ὅμως, μιά καί τό περιβάλλον αὐτό, μᾶς ἔχει δώσει «μικροαστικά» καί «μελοδραματικά» δείγματα γραφῆς, ὁ Φραγκιάς, μᾶς προτείνει νά δοῦμε τόν μικροαστικό κόσμο σάν ἕνα *μικρόκοσμο* ὄχι ὅμως μίξερο καί αὐτοπαγιδευμένο (στίς ἀντιξοότητες πού τό περιβάλλουν), ἀλλά «ἀντιρωϊκό» καί «ἀνθρώπινο», πού ἀντιστέκεται στίς δυσκολίες μέ ἀσίγαστο πάθος. Οἱ «ἥρωες» (μέ ἄλλα λόγια: τά μυθιστορηματικά πρόσωπα τοῦ Φραγκιά) ἔχουν τίς καθημερινές ἐγνοιες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Ὁ συγγραφέας συμπορεύεται μέ αὐτόν τόν *μικρόκοσμο* μιάς μεγαλεπήβολης πολιτείας: νά τό πῶ μέ ἐπιφύλαξη: τό περιθώριό της. Ἐνα «περιθώριο» ὡστόσο, πού (κάποιες ἱστορικές συγκυρίες) τό ἀνέβασαν στό *προσκήνιο*, καί τό μεριδίό του στήν ὑπόθεση (αὐτοῖ οἱ μικροὶ ἀντι-ἥρωες τῶν κατοχικῶν χρόνων) τό κατέθεσε ὡς ἕαν νά ἀσκοῦσε ἕνα φυσικό νόμο: ὡς «τρόπο ζωῆς». Ἡ, ἂν θέλετε νά τό πείτε κυνικά: φέρθηκε κατά τή συγκυρία τῶν καιρῶν.

Ὁ πλασματικός (μυθιστορηματικά) κόσμος τοῦ Φραγκιά, διαποτισμένος ἀπό τό παρελθόν (πού ἔφυγε μαζί μέ τίς ἐλπίδες πού γέννησε) ζεῖ τό παρόν (μέ τίς μνήμες τοῦ παρελθόντος) καί βέβαια τή μνημονία τῶν νέων συνθηκῶν, ἀνεργία, ἀγῶνας γιά τό μεροκάματο, οικονομικά ἀδιέξοδα, καί *σάν ἀπόδραση καί ψυχαγωγία* τό ποδόσφαιρο –*μαγικό* περιβάλλον. Ὁ κόσμος, μέ ἄλλα λόγια: μᾶς δῆθεν ἀπελευθερωμένης πολιτείας, πού ζεῖ ἕνα νέο ἐγκλωδισμό, ζεῖ σέ νέα –ἰθαγενή τώρα– «κατάσταση πολιορκίας», σέ

έναν τόπο πού δέν ἔχει πόρους ἢ δέν φροντίζει νά ἀξιοποιήσει τίς δυνατότητές του (ἐπειδή, ἐνδεχομένως: περί ἄλλα τυρβάξει).

Δικαιοῦται κανεῖς, μέ τά φαινόμενα πού καταγράφονται: νά ἀναρωτηθεῖ: ἂν οἱ μεταπολεμικές συνθήκες γέννησαν τήν ἀσφυκτική ψυχολογία τῶν «ἠρώων» τοῦ ἔργου, ἢ τά πράγματα ἀνήκουν σέ ἕνα γενικότερο περιβάλλον: πού δημιούργησε ὁ «ψυχρός πόλεμος» —ἐδῶ: πρῶτο δείγμα γραφῆς θερμοῦ πολέμου— τροφοδοτώντας —τό περιβάλλον, τούς περιβαλλόμενους— μέ πλασματικές ιδέες καί ιδεοληψίες.

Μέ τήν ἀπορία ὅμως αὐτή —καί προτιμῶ νά μείνομε χωρίς ἀπάντηση— δρισκόμαστε ἤδη: ἐκτός τοῦ ἔργου καί «ἐκτός τῶν προθέσεων» (ὑποθέτω εὐλογα) τοῦ ἀφηγητῆ/συγγραφέα, ὁ ὁποῖος (ὀρθά) ὄχι μόνο δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά θέσομε τό ἐρώτημα, ἀλλά καί δέν τό ὑπαινίσσεται, προβαίνοντας στίς λαθροχειρίες τῆς «στρατευμένης τέχνης». Παραμένει σταθερά πιστός στούς δοκιμασμένους μυθιστορηματικούς ὄρους καί δέν σκηνοθετεῖ θεωρητικές κατασκευές, πού θά ὑπονόμευαν τό οἰκουμενικό χαρακτήρα τῶν καταστάσεων.

Τό *Ἄνθρωποι καί σπίτια* περιγράφει ἀρητόρευτα τή σχιζοφρενική κατάσταση ἐνός μεταπολεμικοῦ κόσμου πού βιώνει ἕνα ἀνάληπτο παρόν ὅταν τό ἀνεπίστροφα χαμένο παρελθόν φαινόταν νά ὑπόσχεται (ἀόριστα) ἕναν παράδεισο. Ὁ συγγραφέας δέν κρίνει, ἀλλά μέ ἀντικειμενική πρόθεση καταγράφει τίς συν-

θήκες ζωῆς: μετά τήν ἐξέγερση τῆς Ἀθήνας. Τά ἀδιέξοδά της. Ἀπόδοση πού ἀνταποκρίνεται παραδειγματικά στήν κατάσταση, χωρίς ἡ «θέση» (πού περιλαμβάνεται μόνο στίς παραμέτρους τοῦ ἔργου) νά ὀνομάζεται, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη μοίρα, μπορεῖς νά πεῖς ὅτι: ἐπαφίεται «στόν πατριωτισμό» τοῦ ἀναγνώστη, πού ἀποκρυπτογραφεῖ τά φαινόμενα: κατά τήν τιμή καί τήν πελοίθησή του. (...)

Τό δεύτερο μυθιστόρημα τοῦ Ἀντρέα Φραγκιά θά ἐκδοθεῖ 7 χρόνια ἀργότερα, τό 1962. Ὁ τίτλος, πάλι. *Ἡ καγκελόπορτα*, προϋποθέτει, πίσω της, μιᾶ ἀυλή τῶν «θαυμάτων» ἢ τήν προσδοκία τους. Πάντως ὁ «κοινός τόπος» παρέχει: τήν δυνατότητα ἐπικοινωνίας, τό διάλογο, συγκριτικό καί διαλεκτικό τῶν σέ παράταξη σπιτιῶν καί σπιτικῶν. Τίς παράλληλες ιστορίες καί συμπεριφορές, ταυτόχρονα: πολλῶν μυθιστορηματικῶν «ἠρώων». Καί μέσα ἀπό τίς συμπεριφορές νά διαγράφονται: οἱ παροχές καί οἱ δυνατότητες πού ἐπιτρέπει τό κοινωνικό σῶμα, αἴφνης νά δραπετεῖται ἀπό τό στενό περιβάλλον. Συγχρόνως: νά μετρίεται τό πλαίσιο μιᾶς κοινωνίας πού λειτουργεῖ σέ χαμηλούς καί ἀργόσυρτους ρυθμούς ἀνάπτυξης, ἐκκινώντας ἀπό μηδενική βάση. (Νά σκεφθοῦμε τόν οἰκοδομικό ὄργανισμό τῆς δεκαετίας τό 1950).

Ἡ λογική μιᾶς συνθήκης πού ὄχι ἀπλῶς ἀνέχεται ἀλλά ἀποδέχεται τόν «ἀμοραλισμό» ὡς ὄρο ἀναγκαῖο κοινωνικῆς ἀμίλλας, φαινόμενο πού ἔρχεται σέ σαφῆ ἀντίθεση πρὸς μιᾶ «οὐτοπική» —νά τήν πῶ—

Ο ΦΙΛΕΤΑΙ(Ε)ΡΟΣ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗΣ

του Γιάννη Κουβαρά

Ο Λειβαδίτης είναι ο Ύμνωδός του έρωτα. Μελώδησε τούς καημούς και τὰ πάθια του, τό μαράζι, τόν οϊστρο του. Έψαλλε άναβαθμούς και άποχρώσεις, σέ τόνους λυρικούς, έπικούς δραματικούς. Άποτύπωσε τή σκιά τής φευγαλέας παρουσίας του, τήν ανεπίδοτη κλήση, τήν έκλαμψη τής ποιήσης του διασταυρούμενου βλέμματος, έως τήν κατευνασμένη του πληρότητα, έπιτονίζοντας όλες τīs ενδιάμεσες νότες του τόξου. Τόν είδε ως δύναμη συμπαντική πού ως φιλότης έμφιλοχωρεί πανταχού συνέχοντας τόν κόσμο σέ άρμονικό όλον. Διέσωσε από τόν ιερό κατακλυσμό του ως και τόν πιό ανεπαίσθητο ψίθυρο, πλαγιάζοντας «μέ κωφάλαες γιά νά μή χάσει ούτε έναν άναστεναγμό» από τήν αιωνιότητα. Άνέβηκε τήν κλίμακα άνέλιξης του, χρονικογραφώντας σπειροειδώς τή γένεση και φθορά, τήν άκμή, τήν άφθονία και τόν παροξυσμό τής έλλειψής του. Ιστορήσε τīs ποικίλες του εκφάνσεις σέ «έκφράσεις». Από τήν πλατωνική και συμπαντική, έως τή ρομαντική και ρεαλιστική. Άρθρωσε σέ στροφές τόν μανικό του σπασμό και ύπαρξιακό πυρετό γιά ένότητα και συνύπαρξη. Τήν έλευθεροποιό του δύναμη πού μάς βγάξει από τόν έαυτό μας. Έξάντλησε τό καλειδοσκοπόιο ύπομνηματίζοντας στοχαστικά εκδοχές, όπως εκείνη τής οξυμένης επικοινωνιακής ανάγκης, διαστέλλοντας τήν έννοιά του στην άπειροστήν. Του προσδίδει έν τέλει πανθεϊστικές διαστάσεις, έμπειρέχοντος Μέγα Όλου. Ο έρωτας είναι ο μαγνητισμός τών όντων, ο όριζόντιος άξονας πού σέ συνάρτηση μέ τόν κάθετο, τόν νόμο τής έλξης και τής βαρύτητας, συνέχει τήν κοσμική τάξη του σύμπαντος, αποβουώντας τή σύγκρουση.

Ω, ανθρώπινο πλήθος-είμαι έρωτευμένος μαζί σου,/όλοι οι άντρες είναι σύντροφοί μου, θαυμάζω/τά πολύτιχα άχαμνά τους και τά πολύτρομα εργαλεία τους/κι οι γυναίκες όλες,/άγαπημένες μου/έσείς, πού ριχτήκατε τή νύχτα πάνω στά μαχαίρια τής γύμνιας μου/και ξαναγεννηθήκατε πιό δροσερές τό πρωί/μέσα στην άφθονία του κατευνασμένου έρωτα,/κι' οι άλλες/πού δέ σās άγγιξα ποτέ/μά πού θά ζείτε αιώνια φυλακισμένες/μέσα στή δίψα μου.

Είκόνισε μέ χρώματα όλο τό φάσμα και τό θαύμα τής μαγείας, καθοσιώνοντας τό ιερό μέ τόν έρωτα,

συμφιλιώνοντας τόν έρωτα μέ τόν θάνατο. Πολέμησε μέ τά βέλη του τόν χρόνο, σκαλίζοντας στά στερνά του τό πιό λιτό ίσως επιτύμβιο, πού συσπειρώνει τήν άξόδευτη τρυφερότητα, ύποδηλώνοντας τήν πίστη του στην παντοδυναμία του πανδαμάτορος έρωτος πού διευρύνει τά όρια τής ζωής, μεταθέτοντάς τα πέραν του επέκεινα. Η δικαιοδοσία του έρωτα ύπερβαίνει τή νύχτα του θανάτου:

*Κι όταν πεθάνουμε νά μάς θάψετε κοντά κοντά
Πού νά τρέχουμε μέσ στή νύχτα νά συναντηθοῦμε*

Ένα επίγραμμα πού θά άξιζε νά έγγραφη στά πάγκα τής άνοιξης. Νά τό διαβάσουν άνέμελοι οι έρωτευμένοι. Νά άνανεώνουν τούς όρκους τους.

A

Έρωτα, έρωτα, βουίζουν τά αυτιά μου Θεέ μου απ' τά φιλιά σου

Σάν νά χτυπάνε τīs καμπάνες σαρανταδυό τρελλοί

Ο ποιητής τών Βιολετών έρανε άφθόνως και πρωτίστως τīs απαρχές του Έρωτα. Συλλάβισε μοναδικά

- Γι' αυτό σέ θέλω όλόγυμνη μέσα στην έκκλησιά
νά 'ρχονται νά μᾶς βλέπουν οἱ παράλυτοι, νά
βγάσουνε φτερά, νά βλέπουν οἱ τυφλοὶ τὸ φῶς νά
τρέχουνε μέ φωνές στήν πόλη θαύμα θαύμα
- Κι ὁ ἄντρας εἶπε Πεινώ. Κι ἡ γυναίκα του 'θα-
λε ψωμί στό τραπέζι/Κι ὁ ἄντρας ἀπόφαγε. Κι ἡ
γυναίκα τόν κοίταζε πάντα/Κι ἡ γυναίκα εἶπε;
εἶσαι δυνατός, μά δέ σέ τρομάζω/Κι ὁ ἄντρας
εἶπε; εἶσαι ὁμορφή, κι ὅμως φοβάμαι/Κι ὁ ἄντρας
ἔδειξε τὸ κρεβάτι τους/Κι ἡ γυναίκα ἀνέβηκε, σάν
ἔτοιμη γιά θυσία; Κι ὁ ἄντρας εἶπε; διψῶ./Κι
ἐκείνη σήκωσε, σάν πηγὴ, τὸ μαστό της/Κι ὁ
ἄντρας τὴν ἄγγιξε, κι ἡ γυναίκα ἐπληρώθη./Κι ἡ
γυναίκα ἀκούμπησε ταπεινά τὸ κεφάλι της στὰ
πλευρά του/Καί, κείνος κοίταζε πέρα, πολὺ μα-
κριά. Κι ὁ ἄντρας εἶπε: θά 'θελα νά 'μαι θεός./Κι
ἡ γυναίκα εἶπε; θά γεννήσω σέ λίγο/Κι ἡ γυναίκα
ἀποκοιμήθηκε. Κι ὁ ἄντρας ἀποκοιμήθηκε./Καί
μιά καινούργια μέρα ξημέρωνε

Τὸ ὕφος, ἢ κατὰ παράταξη σύνταξη τοῦ ποιήμα-
τος, ἢ ἐπανάληψη τοῦ χρονικοῦ ἐδῶ «καί», παραπέ-
μπουν ἄμεσα στήν ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ τῆς «Γενέ-
σεως». Τὸ βιβλικὸ ὕφος διαποτίζει καὶ ἄλλες περιο-
χὲς τοῦ ἔργου του. Πάντως δέν πρέπει ν' ἀποκλεί-
σουμε φωλιές μνήμης κι ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ οὐτοπία
τοῦ Φουριέ. Ὁ ποιητὴς ἀπεννοχοποίησε τὸν ἔρωτα,
τόν ὀριοθέτησε ὡς μέσον ἐξαγνισμού καὶ ἐξιλέωσης,
κυρίως ὡς νόημα ζωῆς. Ἀπέδωσε μέ ἐξαιρετικὴ
διειδυτικότητα καὶ τρυφερότητα τὴν ἐρωτικὴ ἔκστα-
ση τῆς γυναίκας, τὴν ψυχολογία της σέ ὅλες τὶς με-
ταπτώσεις ἀπὸ διαψεύσεις, ἐντάσεις, ἐξάρσεις:

- Ἀπελλιμένες γυναῖκες πού δόθηκαν μονάχα
γιὰ νά ξεφύγουν τὴ μοναξιά, κι ἄλλες γιὰ νά ξε-
χάσουν ἐκεῖνον, ἢ ἀπὸ ἐκδίκηση ἢ γιὰ νά μπο-
ροῦν ὕστερα μέσα στὴ συντριβὴ καὶ τὴ μετάνοια
νά βροσκοῦν ἐπιτέλους κάποιον προορισμό

Φύσει καὶ θέσει ἐνοχικὸ ἄτομο ὁ Λειβαδίτης (λόγω
πνευματικῶν καταβολῶν, λ.χ. Βίβλος, Ντοστογιέφσκι
κ.ά.) εἶδε τὸν ἔρωτα καὶ ὡς μέσον αὐτοταπείνωσης
καὶ αὐτοσυντριβῆς. Ὡς μέσον ἀπόσβεσης τοῦ ἐγω-
ισμοῦ. Τόνισε τὴν κτητικὴ καὶ κατακτητικὴ του φύση,
ὑπέβαλε ὅμως συχνά καὶ τὴν ὑποτακτικὴ του, τὴν
παραίτησή του ἀπὸ τὸν ἐξουσιαστικὸ του οἶστρο, γιὰ
νά ὑψωθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν ἄκρα ταπείνωση καὶ τὴ με-
τάνοια. Εἶναι ἡ κατάρρευση τοῦ ἀμυντικοῦ ναρκισσι-
σμοῦ καὶ ἡ δυνατότητα ἀνάδυσης τοῦ ζωογόνου πυ-
ρήνα τῆς προσωπικότητος. Ἐρως λυσιμελής, ἡδυμε-
λής, πλάνης καὶ ἐδραῖος, λυτρωτικὸς καὶ τραγικὸς.
Ὅταν βροσκοῦ ἀνταπόκριση, μᾶς καθιστᾷ ἄτρωτους
στὰ πλῆγματα τῆς ζωῆς. Ἐρως ὁ αἶρων τὶς προσβο-
λές τῶν ἄλλων. Τὸ βάρος τῆς ὑπαρξιοφάνειας τῆς θλίψης:

- Φτύστε με/χτυπήστε με/ποδοπατήστε
με/ἐγὼ/κάθε θράδου/σᾶς ἐκδικούμαι/καθὼς/γνωρίζω-

ντας ἀργά/σπίτι μου πιωμένος/ταπεινωμένος/πλα-
γιάζω ἀγκαλιά/μ' ἓνα ἀηδόνι
- Ἄσε μέ τώρα νά κοιτάζω τὰ παράθυρά σου/ξέ-
ροντας πῶς μέσα ἓνας ἄλλος βυθίζεται μες στὴ
μεγάλῃ σου ἀνοιξη-ἐγὼ καὶ ποδοπατημένη ἀπὸ
χιλιάδες ἄντρες/σ' ἀγαπῶ./Ἄσε με στὴ γωνιά, δέν
πειράζει, ἄς χιονίζει/αὐτὸ τὸ μικρὸ τετράγωνο
φῶς πού ρίχνει τὸ παράθυρό σου/πάνω στό χιό-
νι/ἔμένα εἶναι ὁ κόσμος μου

Ὁ Ἐρως, DESIDERATUM τῆς ἐποχῆς μας -στερη-
μένης καὶ στειρωμένης ἀπὸ τὴν οὐσία του, κορεσμέ-
νης ἀπὸ τὴν καρικατοῦρα του, τὸν σεξισμό πού ἀπο-
τελεῖ τὴν ἀναίρεσή του- εἶναι τὸ μέγα κινοῦν λογο-
τεχνίας καὶ ζωῆς. Ἐρως-Θάνατος, ἢ συνωρίδα πού
οἰστορηλατεῖ τὴν καλλιτεχνικὴ ἔφεση, ἀπόγνωση καὶ
δημιουργία. Ὁ Λειβαδίτης πέρασε μέσα ἀπὸ τὶς συ-
μπληγᾶδες τους. Πορεύτηκε στήν τέχνη ἀταλάντευτα
μέ τὸ φανὸ θυέλλης τοῦ πάθους, πάντα μέ τὴν πυξί-
δα τοῦ Ἐρωτα. Εἶναι ἓνας μεγάλος ρομαντικὸς τοῦ
αἰῶνα μας. Ἀνανέωσε κι ἐξευγένισε τὴ ρομαντικὴ
μυθολογία πού ὕμνησε τοὺς θανάσιμους ἔρωτες. Δό-
ξασε στὴ διαπασῶν τὸν ἔρωτα, ἄνευ ὀρίων ἄνευ
ὄρων, πού ἀρνεῖται τὸν θάνατο ὡς σύνορο. Τραγού-
δησε τὴν ἀτιθάσευτη δύναμη πού θρυμματίζει τὸν
χωροχρόνο ἀνασυνθέτοντας τὸν κόσμο ἐξαοχῆς, ἀνα-
πλάθοντας ἐσαεὶ τὴ ζωὴ σέ νέα σχήματα. Ἀγρύπνησε
γιὰ νά αἰχμαλωτίσει μέ τὴν ἀπόχη τῆς ἐμπνευσης τὶς
κρυμμένες θαυμαστὲς ὄψεις τῆς ζωῆς πού ἀποκαλύ-
πτει τὸ ἐρωτευμένο βλέμμα. Τὸν ἔστεψε νικητὴ τρο-
παιοῦχο μέ τὸ φωτιστέφανο τῶν λέξεων, μέ τῶν στί-
χων τὴν ἀθανασία:

- Ἄν βροῦν ἓναν ἄνθρωπο νεκρὸ ἔξω ἀπὸ τὴν
πόρτα σου ἐσύ θά ξέρεις/πῶς πέθανε σφαγμένος
ἀπ' τὰ μαχαίρια τῶν φιλιῶν πού ὄνειρευότανε γιὰ
σένα
- Ὅλα μποροῦσαν νά γίνουν στὸν κόσμο ἀγάπη
μου τότε πού μοῦ χαμογελοῦσε
- συχώραμε πού ζοῦσα πρὶν σέ γνωρίσω

Ὁ ἔρωτας δέν ἔχει τέλος. Κι ἄς εἶναι ταυτόσημος
μέ τὴ ζωὴ. Συνεχίζεται στό ἄπειρον. Πρὶν καὶ μετὰ
ἀπὸ αὐτὴν. Μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ Ἡσίοδος. Διαμορφώ-
νει τὸ χάος ὡς μήτρα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θαύματος.
Ἄτελής ὑπῆρξε καὶ ἡ δική μας χαρτογράφηση τῆς
ἐρωτικῆς γεωγραφίας τοῦ ποιητῆ (ἐν μέρει ἀπὸ ἀδυ-
ναμία, ἐν μέρει συνειδητῆ). Ἀφήσαμε λ.χ. ἔξω ἀπὸ τὸ
πεδίο ἀναφορᾶς μας τὶς δύο ἐρωτικότερες συλλογές
του, «Αὐτὸ τὸ ἀστέρι εἶναι γιὰ ὅλους μας» καὶ τὶς
«Γυναῖκες μέ τ' ἀλογίσια μάτια» λυρική του κορύ-
φωση ἢ πρώτη, σπονδὴ ἐλεγειακὴ ἢ δευτέρη, κατὰ-
δυση στὸν μυστηριώδη κόσμο τῆς γυναικειᾶς ψυχολο-
γίας. Ἀλλὰ καὶ τὶς μείζονες περιοχὲς τοῦ ἔργου του,
ἰδιαίτερα τῆς πρώτης περιόδου διαπερνᾷ ἄλλοτε θιαυ-
δικά, ἄλλοτε διαβρωτικά ὁ ἐαρινὸς ἔρωτας. Κι Αὐτὸς
τὸ αἰέν καὶ τὸ νῦν... ἐκδρομὴ πού δέν τελειώνει...

Ο ΚΑΝΤ ΚΑΙ Η ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Ζίλ Ντελέζ, *Η κριτική φιλοσοφία του Κάντ*, μτφ. Έ. Πεردικούρη, Έστία 2000

του Γιώργου Φαράκλα

Σέ τί χρησιμεύει η φιλοσοφία; Νομίζω στο να γινόμαστε καλύτεροι άνθρωποι, άτομικά και συλλογικά, ήθικά και κοινωνικοπολιτικά. Δεν χρησιμεύει για τεχνικούς ούτε επιστημονικούς αλλά μόνο για πρακτικούς σκοπούς. Τεχνικοί στόχοι και επιστημονικά σχέδια τήν έχουν ανάγκη μόνον ἐφ' ὅσον ἄπτονται πρακτικῶν σκοπῶν. Οἱ τελευταῖοι δέν βρίσκονται στο κέντρο τῶν τεχνικοεπιστημονικῶν στόχων καί σχεδίων ἀλλά στήν περιφέρειά τους, ἄν τοποθετηθοῦμε ἀπό τήν σκοπιά τῆς τεχνικῆς ἢ τῆς ἐπιστήμης, τῶν ειδικῶν εἴτε τῆς φυσικῆς εἴτε τῆς κοινωνικοπολιτικῆς τεχνικῆς καί ἐπιστήμης. Ὅμως αὐτό δέν ἰσχύει ἀπό τήν σκοπιά τοῦ μὴ ειδικοῦ.

Ἡ προοπτική τοῦ «χρήστη», ὅπως λέγεται, μοιάζει μέ τοῦ φιλοσόφου, γιατί μπορεῖ νά θεωρεῖ κεντρική τήν πρακτική σκοπιμότητα. Βέβαια δέν τή θεωρεῖ πάντα κεντρική. Ἡ φιλοσοφία τόν ὠθεῖ πρός τά κεῖ. Ἡ ὄθηση λέγεται *διαφωτισμός*.

Ἡ τεχνική παραδείγματος χάριν, ἐπιτρέπει νά διατηρεῖτε στή ζωῆ ἕνα ἄνθρωπος-φυτό. Ὁ διαφωτισμός θά πει ὅτι δέν εἶναι σκόπιμο. Ὁ διαφωτισμός εἶναι λοιπόν σήμερα ἀντικεφαλαιοκρατισμός, ἀφοῦ ὁ καπιταλισμός ὠθεῖ τόν ἄνθρωπο νά μὴ θεωρεῖ τήν πρακτική σκοπιμότητα κεντρική, ἀφοῦ παρουσιάζει ὡς βιοτικά καίρια τά ζητήματα ἐπιστημονικοτεχνικῆς ὑφῆς, ἀντί νά τά ὑπαγάγει σέ πρακτικά, ὡς μέσα πού πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ ἄν προωθοῦν τό ἠθικό ἢ κοινωνικοπολιτικό ἀγαθό.

Σέ τί χρησιμεύει λοιπόν ἡ φιλοσοφία; Στό νά συνειδητοποιοῦμε ποιὰ εἶναι τά ζωτικά ἐνδιαφέροντά μας. Ἡ προσήλωση στήν ἐπιστήμη καί τήν τεχνική ὑπακούει κι αὐτή πάντα σέ κάποια ἐνδιαφέροντα. Πρόκειται ὅμως γιά τά σωστά, ἢ ὑπηρετεῖ ἰδιοτελεῖ

καταστροφικά ἐνδιαφέροντα; Γιά νά τό ἐκτιμήσουμε αὐτό, χρειαζόμαστε κριτική ἀπόσταση νά μὴ θεωροῦμε ἀταπόδεκτη τή σημασία τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς. Αὐτή ἡ ἀποστασιοποίηση λέγεται *κριτική σκέψη*.

Ἡ συνειδητοποίηση τῶν ζωτικῶν ἐνδιαφερόντων μας τά ἱεραρχεῖ. Σημαντικό στήν ἱεράρχηση εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τήν ἀντιλαμβανόμαστε. Τό ἀνώτερο δέν πρέπει νά ἐξοντώνει τό κατώτερο, ὥστε νά *διασφαλισθεῖ ἡ ἀνωτερότητά του*. Ἐδῶ, κατά τόν Ντελέζ, ἐγκτεῖται ἡ πρωτοτυπία τῆς σκέψης τοῦ Κάντ, κατασταλάγματος τοῦ διαφωτισμοῦ καί τῆς κριτικῆς σκέψης. Τό πρακτικό ἐνδιαφέρον, γιά νά εἶναι ἀνώτερο, πρέπει νά *μὴν* ἐξοντώνει τό γνωστικό, ἀλλά νά τό ἐλευθερώνει. Αὐτό εἶναι πού πρέπει νά συλλάβει κανεῖς.

Εἶναι αὐτονόητο πῶς ἡ γνώση πρέπει νά καλλιεργεῖται *αὐτόνομα*. Ὑπάρχει ἕνας τομέας τῆς ζωῆς, αὐτοτελής, πού τόν λέμε γνώση, καί ἀνώτερη μορφή του εἶναι ἡ ἐπιστήμη. Ὅμως ὑπάρχει ἕνας ἄλλος ἀνώτερος, ἡ «ὀρθοπραξία»: ἠθική, δικαιοσύνη. Τά δεινά τοῦ ἀκτιβισμοῦ δέν ὀφείλονται σ' αὐτή τήν προφανῶς σωστή ἱεράρχηση, ἀλλά στήν λάθος κατανόησή της. Δέν ἀφήνει τήν ὑποδεέστερη σφαῖρα τῆς γνώσης ν' ἀναπτυχθεῖ αὐτοτελῶς. Ἐτσι νοθεύεται κι ἡ καθ' αὐτό ἀνώτερη σφαῖρα τῆς πρακτικῆς. Ἐμφανίζεται αὐτή ὡς τεχνική καί ἐπιστήμη. Καλή τεχνική (ἀπό τεχνικῆς ἄποψης), ἀλλά κακή ἐπιστήμη. Γιατί βέβαια ἡ ἐπιστήμη εἶναι καλή, ἄν δέν ὑπάγεται σέ μὴ γνωσιακοὺς σκοπούς ἐκ προοιμίου (ὅπως στόν Λυσσένκο), ἀλλά μόνο σέ ἐπίπεδο συμπερασμάτων: σχετικά μέ τίς ἐφαρμογές καί μέ τούς κοινωνικοὺς

όρους άσκησης τής δραστηριότητας του έπιστήμονα.

Συνεπώς, ή πρακτική σφαίρα δέν μπορεί νά διατηρήσει τήν άνώτερη θέση της, υπεράνω γνώσης, παρά μόνο άν, γιά πρακτικούς λόγους, αυτόνομεί τή γνώση από τήν πρακτική. Δηλαδή άν διακρίνει σαφώς τήν αναζήτηση του άγαθού από τήν έρευνα επί του πραγματικού. Μπορεί ή δεύτερη ν' αναζητήσει τούς όρους δυνατότητας τής πρώτης μόνο σέ επίπεδο συμπερασμάτων, δηλαδή αφού συγκροτηθεί ή γνώση ως αυτότελής σφαίρα δραστηριότητας και άποσαφηνισθεί τί είναι ή καθαρά πρακτική διάσταση τής πράξης.

Μιά τέτοια αναζήτηση θά έπικεντρωθεί μάλιστα στό ίδιο τό γεγονός ότι τά κοινωνικά όντα αφήνουν έλεύθερη τή γνώση, ώστε νά μπορέσει νά εφαρμοσθεί. Γιατί ή αναζήτηση των κοινωνικών-πρακτικών όρων δυνατότητας τής έλεύθερης έρευνας (λ.χ. ή μή παρεμβολή θεολογικών κελευσμάτων σ' αυτήν) πρέπει νά επιτρέπει και τή σύνδεση τής κοινωνικο-πρακτικής σκέψης μέ τήν πραγματικότητα, έστω τήν θέση του

έρωτήματος, άν και πώς μπορεί αυτή ή σκέψη νά είναι άποτελεσματική.

Στόν Κάντ, ή Κριτική του καθαρού λόγου συγκροτεί αυτότελως τή γνώση στή βάση του γνωσιακού ενδιαφέροντος μέ όρο δυνατότητας τήν ικανότητά μας νά γνωρίζουμε, και υπάγοντας τίς άλλες ικανότητες στόν γνωσιακό σκοπό. Η Κριτική του πρακτικού λόγου συγκροτεί αυτότελως τήν πράξη στή βάση του πρακτικού ενδιαφέροντος και μέ όρο δυνατότητας τόν όρθό λόγο πού διαθέτουμε και μπορεί νά επιβάλλεται —στήν πράξη και κατά τό δέον— άπόλυτα σέ κάθε άλλο. Όμως αυτή ή υπαγωγή μεσολαβείται από τήν έννοια του ενδιαφέροντος, δηλαδή του σκοπού. Ο σκοπός δέ είναι μιά πρακτική έννοια πού παρεισφραεί στή γνώση ως ενδιαφέρον γιά τή γνώση: ή γνώση αυτόνομείται στήν βάση ενός δικού της ενδιαφέροντος, αλλά τούτο, ως ενδιαφέρον, σκοπός, άνήκει στή δικαιοδοσία τής πρακτικής.

Η γνώση αυτόνομείται από τήν πράξη γιά πρακτικούς λόγους. Αυτός είναι ό σωστός τρόπος νά υπαγάγουμε τή γνώση στήν πρακτική, τή θεωρία στήν πράξη.

Άλλά γιά νά εφαρμόσουμε τήν πρακτική σκέψη στήν πραγματικότητα, αφού ή δεύτερη συγκροτείται μέ βάση τήν αυτότελή γνωσιακή προοπτική, πρέπει νά εξετάσουμε πώς υπάγεται ή γνώση στήν πράξη διατηρώντας τήν αυτότελείά της, πώς ή αυτότελείά της άποτελεί μάλιστα άπαίτηση τής έγκυρης υπαγωγής της, ώστε νά μπορούμε νά μιλάμε γιά τήν πραγματικότητα μέ όρους πρακτικούς. Λ.χ. νά λέμε ότι μιά πράξη είναι καλή (κι άς άγνοούμε τίς προθέσεις της), ότι μιά επανάσταση συνιστά πρόοδο τής ανθρώπινης. Αυτό είναι τό έργο τής Κριτικής τής κριτικής δύναμης, κλειδιού γιά τήν κατανόηση τής καταντινής συνολικής πρόθεσης.

Ός εδώ ή πραγματικότητα όφείλει νά μπορεί ν' αναλυθεί μόνο μέ όρους άμιγώς γνωσιακούς, όχι πρακτικούς περιγραφικούς, όχι κανονιστικούς. Ός εδώ ή έπιστήμη είναι ό,τι λέει ό Βέμπερ: άξιολογικά ουδέτερη. Ο Κάντ, εξετάζοντας περιπτώσεις όπου λέμε, λ.χ., ότι ένα τοπίο είναι ώραίο ή ότι τό μάτι είναι γιά νά βλέπουμε, διαπιστώνει πώς μιλάμε εδώ γιά πράγματα σάν νά τά είχε φτιάξει κάποιος γιά κάποιο σκοπό, ένω ξέρουμε ότι δέν τά έχει φτιάξει κανείς, ότι διαβάζουμε στό αντίκειμενο μιά σκοπιμότητα, μιά πρακτική άξία, παρ' ότι τό αναλύουμε ως κάτι πού προκύπτει μηχανικά, από μόνο του. Άρα ό διαχωρισμός τής γνώσης και του δέοντος επιτρέπει μιά συνεργασία των δύο, αφού χωρισθούν, και άρα ή συνεργασία είναι νόμιμη αφού ή γνώση προϋποθέτει ένα γνωστικό ενδιαφέρον, ήτοι έναν σκοπό.

Η ιστορική σκέψη του Κάντ κατανοείται έτσι μέ βάση τή σύνδεση, στήν τρίτη Κριτική, τής τελεολογικής-πρακτικής και τής μηχανιστικής-γνωσιακής έξήγησης.

ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

Περιοδικό Νέο επίπεδο
τχ. 32, Νοέμβριος 2000

Ένα αφιέρωμα στον Άναγνωστάκη δείχνει πολύ εύκολο στην οργάνωσή του, γιατί όλοι κάτι έχουν να πουν για τον ποιητή. Μά αν όλοι κάτι έχουν να πουν, σημαίνει πώς σέ όλους κάτι λείπει. Είναι οικείος. Έπιτυχημένη λοιπόν και η επιλογή της όπτικης γωνίας που επέλεξε ο Γιάννης Κουβαράς: «Άναγνωστάκης: Φίλιος και φιλέταιρος». Είναι ένας από τους βασικούς δρόμους που πρέπει να περάσει κανείς για να μιλήσει για τον ποιητή, ένας από τους δρόμους όπου σέ οδηγεί η ποίησή του.

Δέν έχουν γραφεί λίγα για τον Άναγνωστάκη, δέν είναι όλίγα τά όσα έχουν επισημανθει, μέ όσα η ποίησή του έχει συνδεθει ανεξίτηλα. Βέβαια, σέ κάθε εποχή και για κάθε σημαντικό ποιητή, τά ερωτήματα τίθενται πάλι και σχεδόν εξ αρχής. Η κάθε εποχή, μέ τά δικά της αισθητικά και άλλα δεδομένα, μέ τά ποιήματά της που προστίθενται στον ποιητικό χάρτη, αναδιατάσσει τίς ισορροπίες του, τίς αποστάσεις και τά σύνορα, επαναξιολογεί τά μεγέθη. Είναι μιά τέτοια στιγμή και για τήν ποίηση του Άναγνωστάκη, στιγμή που τήν όρίζει χαρακτηριστικά τό κείμενο του Βασίλη Λαλιώτη, τό όποιο επιγράφεται «Δελτίο καιρού»: Έχω τήν αίσθηση ότι τό έργο του Μανόλη Άναγνωστάκη βρίσκεται σέ ένα μεταχιμακό σημείο όσον αφορά τήν πρόσληψή του. Καθώς έχει αλλάξει ό ιστορικός όρίζοντας, τά ποιήματά του, που από τήν άποψη της εφαρμογής μιās όρισμένης κριτικής ερωτηματοθεσίας έδιναν τήν αίσθηση του κεκορησμένου, είναι πάλι, θά έλεγα, έλεύθερα. Έλεύθερα για καινούργια ερωτήματα, μέ κεντρικά εκείνα της άνθεκότητας και της διάρκειας.

Τό αφιέρωμα περιλαμβάνει επίσης κείμενα των Βενετίας Αποστολίδου, Γιάννη Δάλλα, Άλέξη Ζήρα, Ηλία Λάγιου, Μάνου Λουκάκη, Δώρας Μέντη, Παντελή Μπουκάλα, Γιάννη Πλαχούρη, Γιάννη Πιπίνη, Θανάση Νιάρχου, Μίμη Σουλιώτη, Μάνου Στεφανίδη και Άντειας Φραντζή. Άνάμεσά τους και κείμενα καθόλου «εύκολα», όπως για παράδειγμα αυτό της Φραντζή, που άναζητά τά «άνένταχτα» του Άναγνωστάκη, αυτά που δέν περιελήφθησαν στις συλλογές, και τά όποια προσπαθει να τά συνδέσει μέ τον κορμό του έργου του, φωτίζοντας δρόμους παράλληλους και παρακαμπτήριους. Η εργασία της Φραντζή επικεντρώνεται στην περίοδο 1944-1949, άποθησαυρίζοντας ένα άφηγηματικό κείμενο, δυό λυρικές πρόζες και πέντε ποιήματα, δημιουργώντας τήν αίσθηση πώς υπάρχει άρκετό ένδιαφέρον, που δέν περιορίζεται στις συνήθεις γραμματολογικές επισυνάψεις. Άνα-

μένουμε λοιπόν τήν ολοκλήρωση του έγχειρήματος, που ό όρίζοντάς του φθάνει μέχρι και τους στίχους των τραγουδιών που περιλαμβάνονται στο δίσκο του Μίκη Θεοδωράκη Μπαλλάντες, όπου και η έξαιρετική «Έπιστροφή»: Όταν κάποια Άνοιξη χαμογελάσει/ θά ντυθεις μιά καινούρια φορεσιά...

ΖΕΦΗ ΔΑΡΑΚΗ

Τό σώμα δίχως άντικλείδι
Έκδόσεις Νεφέλη
Άθήνα 2000, σ. 72

Δέν υπάρχουν πιά λόγια
τό παιγνιώδες μαρμαρωμένο
μ' ένα φωνήεν έκπληκτο στο στόμα

Οι ποιητικοί τρόποι της Δημουλά, του Λεοντάρη, του Μέσκου και κάποιων ακόμα της ένδιάμεσης δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς συνθέτουν ένα ευδιάκριτο φάσμα λόγου. Έδώ η ποίηση ποιητικής συνεχώς εισβάλλει και άποσύρεται, καταλείποντας εικόνες λεκτικές, οι όποίες όρίζουν και επαναβεβαιώνουν τά όρια του ποιητικού λόγου.

Άπευθυνόμουν πάντα
σέ ποιητές

σ' αυτό τό άνεργο
έμπύρετο μυστήριο

Άπό πολλές πλευρές και άπόψεις πολιορκείται και εκδιάζεται η συγκίνηση, μέ τό διανοητικό στοιχείο πάντα να προηγείται, να διηθει τό αισθηματικό φορτίο η απλώς να όνομάζει τους τόπους του, καταργώντας κάθε πιθανότητα για έξελίξεις λυσιτελέστερες.

Μή μου μιλήσεις ξανά
γι' αυτά τά γνεψίματα των λέξεων
σέ καφάλαλες μέρες

Η ποίηση περιορίζεται, φθίνει, ακολουθει τροχιά κατιούσα; Πιθανόν. Παρατεΐται και ήσυχάζει; Μάλλον αδύνατον, γιατί τά πράγματα δέν τήν αφήνουν.

παιδιά ξυλάρμενα
ζητιανεύουν στον άέρα
χαζεύοντας δυστυχία
Φτύνουν τίς λέξεις
τό αίμα που τά γέννησε

Μέ τον τρόπο της Δημουλά τά λεκτικά παίγνια καθίστανται έμφανή, γειώνονται άποφορτιζόμενα, όρίζουν ένα σταθερό επίπεδο. Άπό τήν εικονοποιία του Λεοντάρη προσλαμβάνεται η δραματοποιημένη άκίνησία, αλλά άπαθεΐται η όμίχλη των τοπίων. Οι πυγολαμπίδες του Μέσκου, διαρκείς έστιες ποίησης και αισθημάτων, οικειοποιούνται δημιουργώντας λυρικούς διαύλους, χωρίς μάλιστα να έγγράφονται σέ κάποια γυναικεία θεματική.

*Άερας μέ τραβάει
δέ μιλιέται*

Η παρούσα συλλογή της Ζέφης Δαράκη κινείται σταθερά στις παρυφές του φάσματος, συνοψίζοντας έν προόδω. Νομίζω ή πιά ώριμη στιγμή της, γιατί προϋποθέτει όλη τή διαδρομή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΟΝΙΚΑ

Παρακαταθήκη ήδυπάθειας

Έκδόσεις Έντευκτηρίου
Αθήνα 2000, σ. 48

*Στέρωσα μέσα στην ήδυπάθεια
καί δέν τήν άπαρνιέμαι*

Μιά άλλη πλευρά της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς εκκινεί απ' τον Καβάφη, προτάσσει την αποστασιοποίηση της αφήγησης από τά έντός του ποιήματος δρώμενα, επιμένει στην έρωτική θεματολογία, και στην περίπτωση του Χριστιανόπουλου μάς έδωσε μικρά κοσμήματα (έστω και διάσπαρτα μέσα σε πολλές κοινοτοπίες). Μά ή κ. Μπακονίκα από τον Χριστιανόπουλο κράτησε πρωτίστως την ατμόσφαιρα, την όποια και προσάρμοσε επί τό μικροαστικότερον, καθώς και την τραχύτητα του ύφους, πού την μετέπλασε σε κυνισμό. Η απόσταση είναι χαώδης, γιατί πρόκειται περί μετάλλαξης: από την έλεγεία της έρωτικής στέρησης φθάσαμε στην νευρωτική έρωτικολογία. Η λιτότητα του στίχου του Χριστιανόπουλου αναδίδει την έρημιά του άδειου δωμάτιου, την έκπτωση των αισθημάτων και τον μαρασμό του κορμού, ένω οι φευγαλέες λυρικές αναλαμπές φωτίζουν τους ύπαρκτους ποιητικούς άρμούς. Στη συλλογή της κ. Μπακονίκα ή οικονομία του στίχου καταστρέφεται από τή φλυαρία, ή όποια προσπάθεια έπιγραμματοκότητας βουλιάζει στην άρρυθμία, στή ρηχότητα σκέψεων και αισθημάτων, στην προφάνεια των επιδιώξεων.

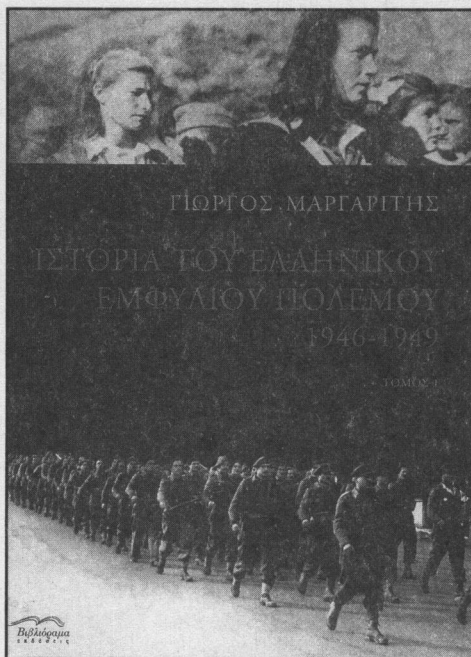
Μιά ποίηση πού επιλέγει νά έδρασθει σε στιγμές της καθημερινότητας δέν είναι κατ' ανάγκην επίπεδη, ούτε προγραμματικά «μικρή». Αν είναι όντως ποίηση μπορεί και διαλέγεται μέ τό τραγικό, όπως καταφέρει κάποιες φορές ό Χριστιανόπουλος, ή νά συμπυκνώνει ιστορικές στιγμές, όπως συμβαίνει σε ποιήματα του Καβάφη. Αν όμως επικαλείται και περιφέρει την καθημερινότητα, ανώδυνα και όλίγον φανταζί, άπλως καταντά ύποκατάστατο της μικροαστικής βόλτας στις βιτρίνες:

*Φτωχικό τό σπίτι του ποιητή
άλλά και μέ ένα ιδιαίτερο, δικό του
χρώμα*

Κώστας Βούλγαρης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η πρώτη συνθετική αποτίμηση του εμφυλίου

Εθνικός στρατός: συνολικές απώλειες
44.000 αξιωματικοί και οπλίτες (14.000 νεκροί).
Δημοκρατικός Στρατός: 25.000 νεκροί.
Πραγματικές εκατόμβες στους παραστρατιωτικούς
μηχανισμούς και στους αμάχους.

Είναι προφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια σκληρότατη πολεμική αναμέτρηση. Έναν πόλεμο ολοκληρωτικού, μάλιστα, χαρακτήρα, δηλαδή από εκείνους που δεν αφορούν μόνο τους στρατούς και τους ενόπλους αλλά την κοινωνία ολόκληρη. Περισσότερα από ένα εκατομμύριο άτομα, άμαχοι, εκτοπίστηκαν και προσφυγοποιήθηκαν στη διάρκεια του πολέμου αυτού. Τι παραπάνω δηλαδή να συμβεί σε έναν πόλεμο;

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

εκδόσεις βιβλιόραμα

ΣΤΟΥΡΝΑΡΗ 51 – 104 32 ΑΘΗΝΑ – ΤΗΛ. 52 21 112 – FAX 52 21 466
<http://www.bibliorama.gr> – e-mail: bibliorama@Acropolis.gr